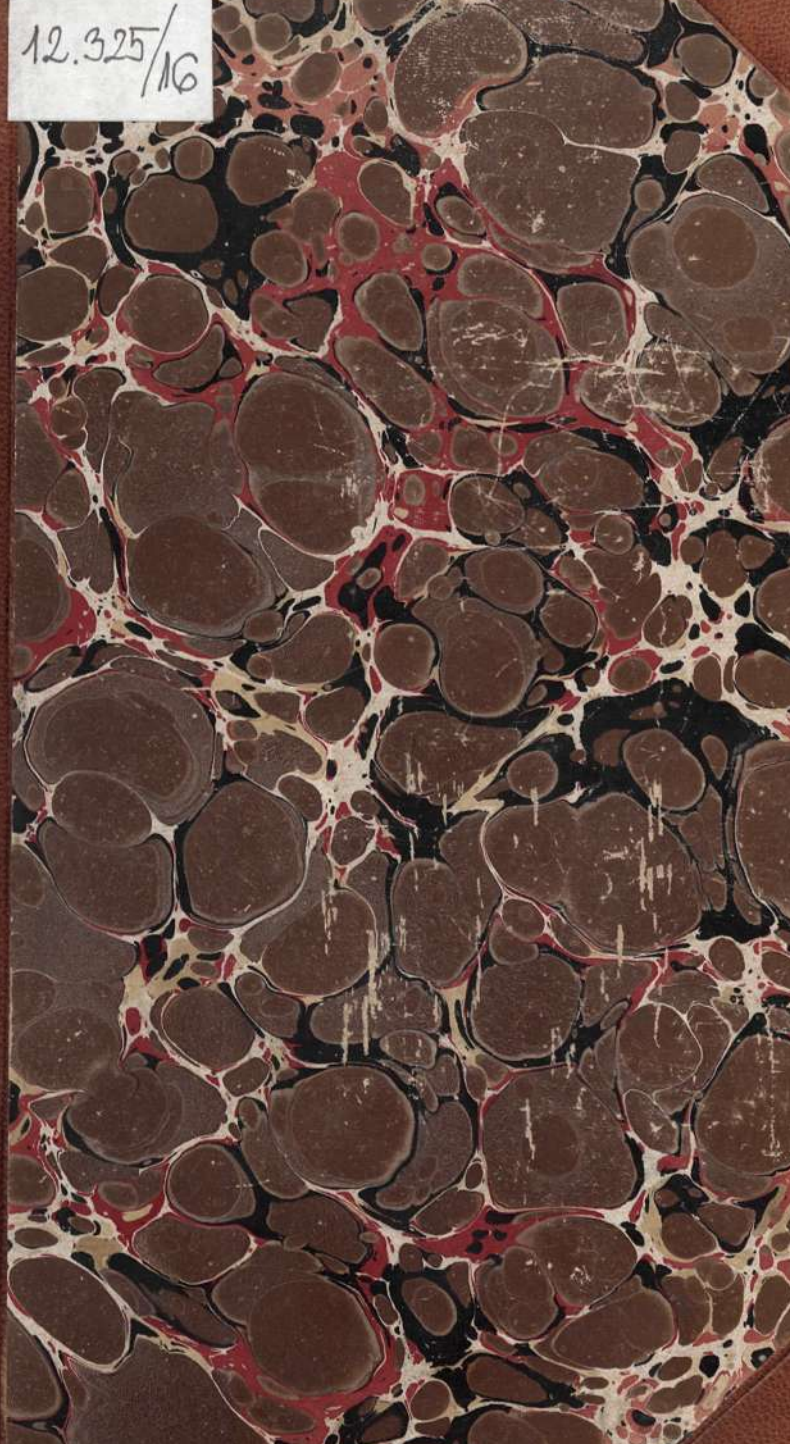
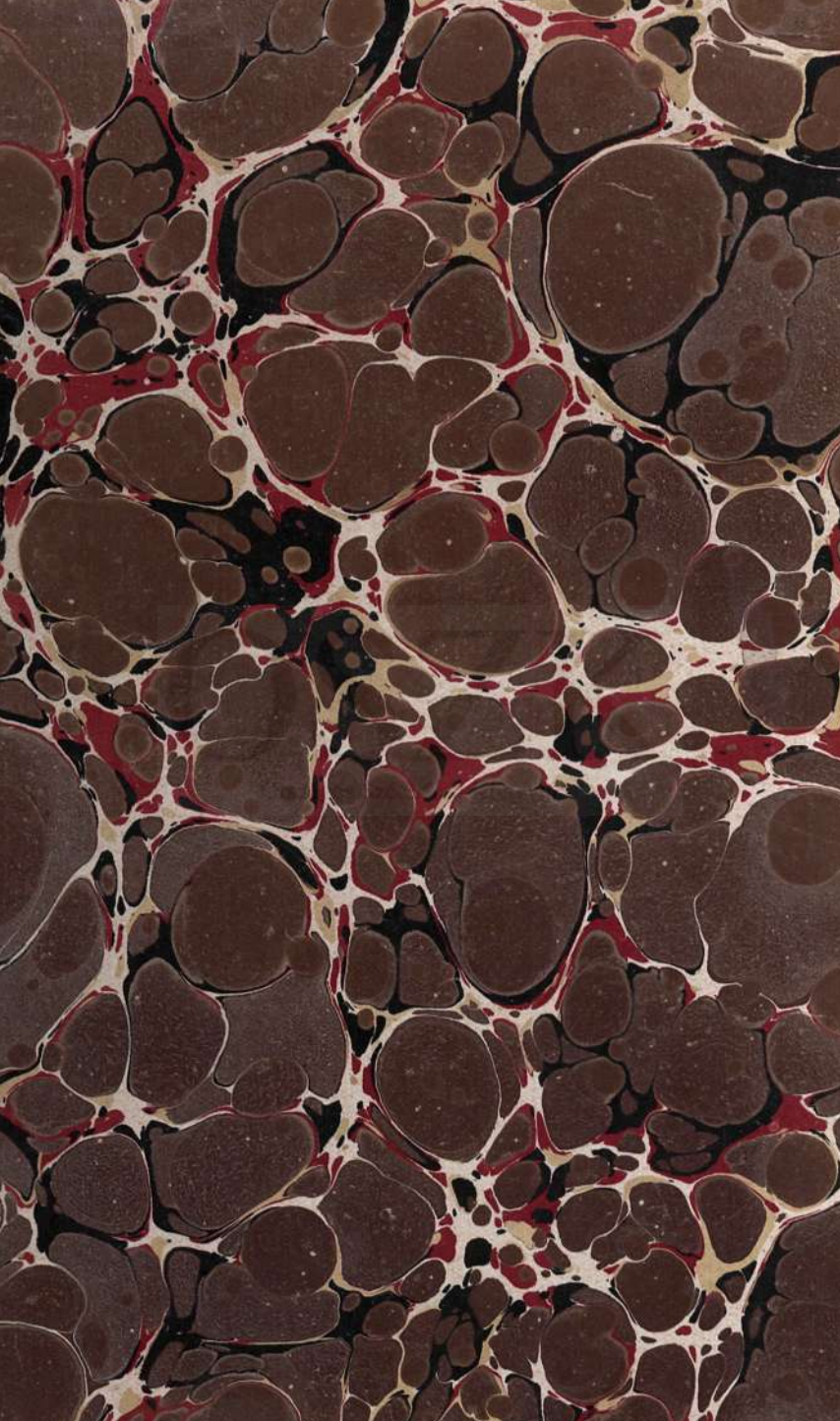
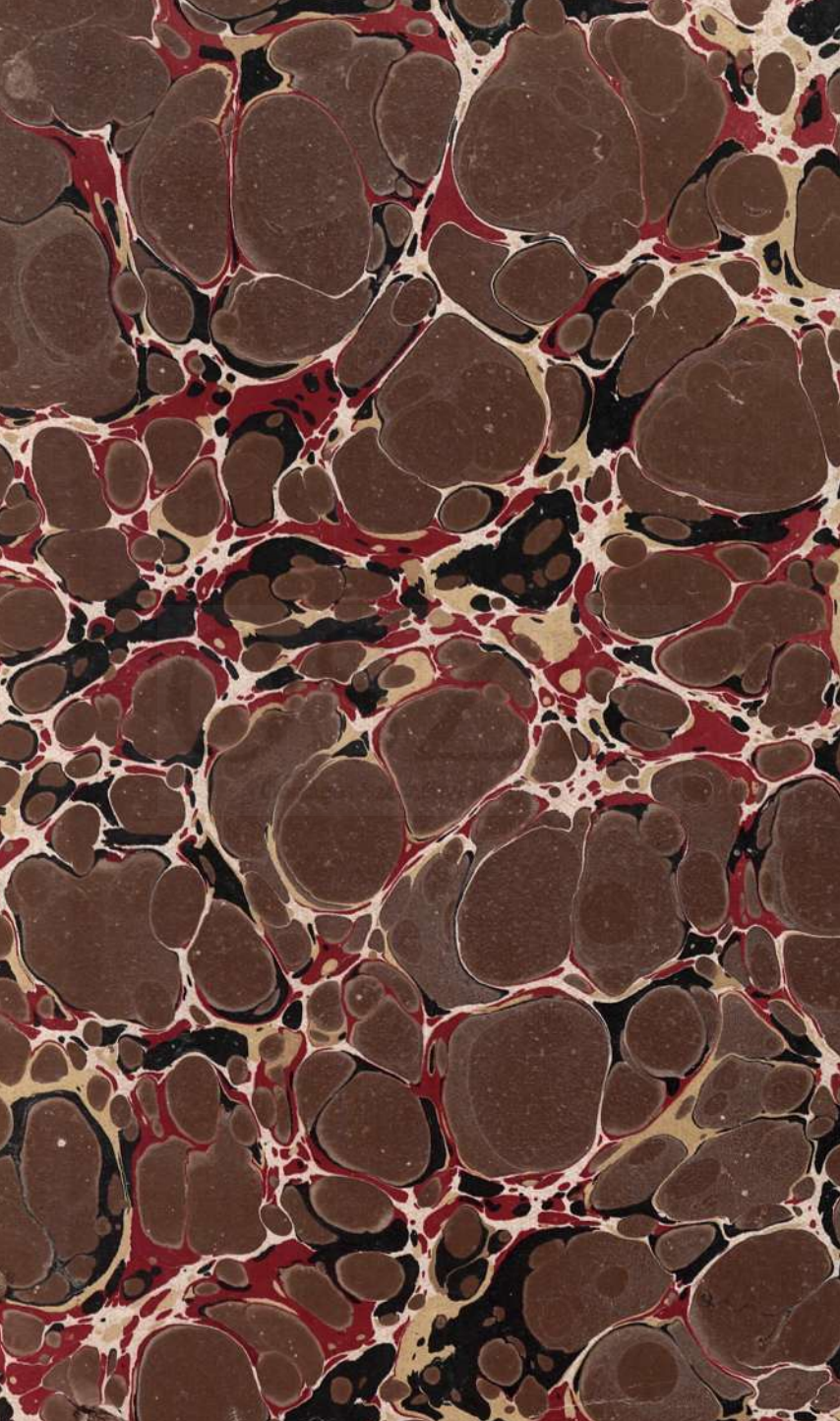

12.325/16

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Aláírási felhívás

A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatára.

Negyedik cyklus. 1884—1886.

A Magyar Tudományos Akadémia a folyó évvel könyvkiadó vállalatának új cyklusát indítja meg. Feladatát nem látja kimerítve, s a mi kulturális viszonyaink között nem is láthatja, a tudományoknak szakszerű s csupán a szakkörök érdeklődésére számító művelése által. Nemcsak gazdagítani törekszik a nemzeti szellemi kincs házát, hanem a szónak minél igazibb értelmében, nemzeti tulajdonná tenni azt. Munkássága ennél fogva, a tudományok önálló művelése mellett, a tudományos ismeretek terjesztésére, a tudományos előadás művészi és népszerű formájának kiképzésére is irányul. A könyvkiadó vállalat erre a nagy, nemzeti jelentőségű célra törekszik. Oly eredeti és fordított munkák kiadását határozta benne, melyeknek megválasztásában irodalmunk legszembevetőbb hiányainak betöltése és a művelt közönség szükségleteinek kielégítése a fő szempontok.

Első felhívásának kibocsátása óta a legkitünőbb munkák hosszú és becses sorát, a tudomány klasszikusainak egész kis könyvtárát adta a magyar közönségnek. Az ókor klasszikus népeinek története, politikai, társadalmi és művészeti élete világhírű művek teljességében irmertetvék. A világirodalom története kitünő monographiákban kezdve meg a francziával és angollal. A magyar nyelvészet legfőbb kérdései alapvető dolgozatokban tárgyalva. A philosophia jelenkori irányai, a politikai, jogi és közgazdasági tudomány újabb vívmányai, felfogása és eszméi tanulságos munkák egész sorában mutatva be. E gazdag könyvtárban ottvannak Macaulay, Carlyle, Mommsen, Curtius, Thierry Amadé és Symonds történelmi, Lewes és Stuart Mill bölceleti, Boissier, Nisard és Taine irodalmi, Goethe költői, Müller nyelvtudományi, Bluntschli, Gneist, Laveleye és Todd politikai, Maine Sumner és Carrara jogi, Leroi-Beaulieu pénzügyi munkái; az eredetiek közt Arany János prózai dolgozatai, Hunfalvy Pál és Vámbéry Ármin ethnographiai s nyelvészeti műve és Pauler Tivadar adalékai a magyar közhozhoz.

Az erkölcsi siker, melyről e sorozat tanuskodik, megfelelő külső eredménnyel párosult. Az Akadémia nemcsak a reá háruló kötelesség érzetével teljesítette feladatát, hanem azzal az örömdetes és biztató meggyőződéssel is, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált.

E kötelességérzettel és e meggyőződésben indítja meg a vállalatnak új, már negyedik cyklusát s értesíti a közönséget programjáról. Az említett általános szempontokon kívül, főleg a történelmi és irodalmi sorozatba felveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy az eddig kiadott művekhez az újak, tárgyakra nézve, folytatva vagy kiegészítve csatlakozzanak. A jog- és államtudományi sorozat összeállításánál pedig figyelembe vette a gyakorlati élet némely igényeit is, melyeknek a tudomány szempontjából való kielégítése nem esik a könyvkiadó vállalat feladatán kívül.

Az új folyamnak ez irányelvek alapján összeállított programja a következő:

Első sorozat. Történelem.

Mac-Carthy: *Korunk története.* Angol eredetiből fordítja Szász Béla. Három kötet.

Ranke Leopold: *A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.* Fordítja Lehr Albert. Első kötet.

Symonds: *Az olaszországi renaissance művészete.* Fordítja Pulszky Károly. Egy kötet.

Thierry Amadé: *Római történet az ötödik században.* Fordítja Öreg János. Három kötet.

Második sorozat. Irodalom.

Alexander Bernát: *Kant.* (Eredeti.) Második kötet.

Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban.* (A Kisfaludy-Társaság pályázatán jutalmat nyert eredeti munka.) Egy kötet.

Heinrich Gusztáv: *A német irodalom története.* (Eredeti.) Első és második kötet.

Dante divina commediájából: *A pokol.* Szász Károly fordításában. Egy kötet.

Taine: *Az angol irodalom története.* Fordítja Csiky Gergely. Negyedik és ötödik kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

Concha Győző: *Újkori alkotmányok.* (Eredeti.) Két kötet.

Gide Pál: *A nők joga.* Egy kötet.

Lavergne Leó: *A mezőgazdaság Angliában, Skóciában és Irlandban.* Fordítja Beksics Gusztáv. Egy kötet.

B. Krafft Ebing: *Törvénytársasági lélektan.* Fordítja dr. Schwarzer Ottó. Egy kötet.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként *nyolcvan ív*, a másodikból *hatvan ív*, a harmadikból *ötven-hatvan ív*, angol díszkötésben fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy*, a második és harmadiké *három-három* forint. Ezenkívül az angol vászonkötésért *kötevenként 40 krajczár* fizetendő.

Egy-egy évfolyam aláírási ára előre bérmentve küldendő, ily czim alatt: *Akadémiai könyvkereskedés (Knoll K. és társa) Budapestén, az Akadémia épületében.*

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező.

Az évi illetmény ezentúl minden esztendő november havában küldetik szét, esetleg már tavasszal.

A P O K O L.

IRTA

DANTE ALIGHIERI.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

DANTE ALIGHIERI
ISTENI SZINJÁTÉKA.
(DIVINA COMMEDIA.)

FORDITOTTA
BEVEZETTE S JEGYZETEKKEL KISÉRTE

SZÁSZ KÁROLY.

ELSŐ RÉSZ: A POKOL.

BUDAPEST,
1885.

1.

A P O K O L.

IRTA

DANTE ALIGHIERI.

FORDITOTTA

G. n. A. I.

BEVEZETTE S JEGYZETEKKEL KISÉRTE

SZÁSZ KÁROLY.

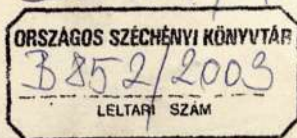
BUDAPEST, 1885.

KIADJA A M. T. AKADEÉMIA.

Budapest, 1885. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

12.325/16

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén, a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélből, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfélelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos birálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

OSZK

ELŐSZÓ.

Ha Dantéra hallgatok, soha sem kezdtem volna a Divina Commedia fordításába. Ő, a nyelvnek valamennyi nemzet és időkor írói közt legnagyobb mestere, így int Lakomájában: »Tudja meg mindenki, hogy a muzsák kötelékével összefűzött egyetlen művet sem lehet a maga nyelvéből másra lefordítani a nélkül, hogy édességét s hangzatosságát el ne veszítse.« (II Convito, I. 7.)

Magamnak is elég alkalmam volt, saját gyarló kísérleteimen, e mondás igazságáról meggyőződni. Fordítottam Shakspere-t, Molière-t, Hugo Victort, Moore Tamást, Lord Byront és Goethet — s mi maradt meg belőlök? Vakmerő, hogy még is bele mertem fogni Dantéba is! Pedig ha fentebb idézett mondása áll valamely költői műről, kétszerezsen, sőt százszorosán illik bizonyára az övére! Honfitársai őt »isteni költőnek« — művét »isteni« színjátéknak nevezték. S ez utóbbi elnevezés nemcsak a költemény tárgyának szól, s annak vallásos nagy jelentőségét s isteni tartalmát akarja jelezni, hanem szól a költői s szorosabban a nyelvi kivitelnek is; ez utóbbinak jelesen azért, hogy mint isten a világot, Dante az olasz irodalmi nyelvet teremtette, s midőn azt a classicus latinnal szemben köznépinek, volgare-nak nevezte, egyszersmind a legdicsőbb zengzetű nyelv magas polczára tudta fölemelni, az első modern nyelvvé tevén azt, akkor, mikor Európa többi modern nyelvei, nemcsak a germánok: az angol és a német, de a románok is: a francia és

spanyol, még fejlődésök pályáiban feküdtek. Dante a XIV. század elején irt s nyelve kevés különbséggel a mai olasz; mi volt akkor a német, a franczia, az angol? Termékeiket ma fordításban kell olvasnunk, hogy megérthessük.

A Dante nyelve teljesen kiképzett s végkép megállapított nyelv. Költői formái pedig a legtökéletesebbek. Sonettje, sokkal a Petrarcaé előtt, négy rimével 14 sorában, teljesen megállapította e külső mint belső alkatára nézve oly tökéletes és oly kerek dalformát. De a sonett, magában bevégeztségénél fogva nem lehetett alkalmas hosszabb költeményre, melyben az előadás folyamatossága szintoly elengedhetetlen, mint a cselekvényé. Homér e végből a hexametert teremtette (vagy fogadta el) az éposz vers formájaul. Milton nagy szabadsággal élt, mikor a rimetlen jambust tette azzá. Dante, kiérezvén, hogy a classicai versforma, a hexameter, modern nyelvben nem alkalmazható, mert nem nemzeti versmérték, túlságosan könnyünek s majdnem a próza testvérének találván pedig a rimetlen jambust, melyet az olasz »versi sciolti«-nak, kötetlen versnek (*contradictio in adjecto*!) nevez, bizonyára nem a könnyebb részt választotta magának, mikor terzináit, egymásba fonódó hármás rimeikkel, megalkotta.

Magának — hát még fordítóinak! Gondolt is ő fordítóival! Melyik költő gondolna szegényekkel! S bizonyára nem is kívánhatjuk, hogy gondoljanak. A fordító kötelessége eredetijével gondolni s hozzá alkalmazkodni. Ez a kötelesség Danteval s a Divina Commediával szemben oly nehézvé válik, hogy — mint a nehéz kötelességekkel szemben rendszeren szokott történni — a fordítók igyekeznek megalkudni vele. Az alku tárgya, természetesen, legelőször is a terzina s a három rím. Kétséget sem szenved, hogy a külforma minden

nehézsége közt csakugyan ez a legnagyobb. A meghatározott helyeken elhelyezett és semmi szabadságot vagy változtatást nem engedő három rim oly nehézséget képez, melyvel sikeresen megküzdeni csaknem folytonosan bajos, helyenkint pedig majdnem lehetetlennek látszik. E részben a terzina még az ottava riménél is nehezebb, mely — tudvalevőleg — szintén három-három rimet kíván hat első sorában, de a két utolsóban csak kettőt s a hat elsőben is a páratlan helyeken ugyan hím-, de a párosokon csak nő-rímet, míg a terzina elejétől végig kéttagu hím-rímeteket követel. Kivételt a rim hármassága alól csak az énekek elején és végén enged, a hol az első és harmadik s az utolsó és a hátul kezdve harmadik sorokon csak két-két rim van.

A terzinák rimelésének e rendkívüli nehézsége, mely az olasz nyelv rimben való nagy gazdagsága s a rímelés könnyítő törvényei mellett kevésbbé érezhető mint más nyelvekben, birtára, vagy inkább kényszerítette Dante német fordítói közül éppen a legjelesebbeket, hogy a terzináknak rimetlen jámbusokkal való fölcserélése által magoknak a legnagyobb engedményt tegyék, a mit aztán annál nagyobb tárgyi hűség s jámbusaik tisztasága által igyekeztek kipótolni. Valóban Dante legjobb fordítói azok, a kik erre példát adtak, s a kiknek Dante megértetése s magyarázása körül különben a legnagyobb és igazán elévülhetetlen érdemeik vannak, u. m. dr. Witte Károly, a hirneves Dante-tudós, a legjobb Dante-szöveg kiadója, s a német Dante-társaság lelke — és János szász király, ki Philaetes álnév alatt adta ki az egész Divina Commedia fordítását, melynek életéből egy századnegyednél többet, élete javát szentelte, s mely nagy tartalmi hűségén kívül különösen jegyzetei által tűnik ki s válik minden Dante-olvasónak, különösen pedig fordítónak valóban

nélkülözhetetlenné. Dante fordítói és magyarázói közül talán senki sem fordított annyi s oly lelkiismeretes gondot a középkori scholastika philosophia tanulmányozására s a keresztényen mysticismus mélyébe való behatolásra, melyek nélkül a Dante költeménye, különösen a két utolsó rész, meg sem érthető — mint Philaletes, a ki Aquinói Tamást, Danténak nyíltan elismert mesterét, de a mysticusokat is, kikkel Dante még inkább szellemrokon, mint az aquinóival, a Clairvaux-i Bernáttól kezdve valamennyit, s összes műveiket, a legbehatóbb s a legrészleteseb tanulmány tárgyává tette és Dante sok, az előtt homályos vagy félremagyarázott helyére egészen új világot vetett. Hasonló érdemei vannak viszont Witte-nek a szöveg szabatos megállapítása körül, melyben — valamint a tárgyi és nyelvi magyarázatok bőségében és világosságában, a szintén német földön élő olasz tudós Scartazzinivel osztozik.

De a fordítóknál s fordításaiknál maradva, hadd említem meg, hogy a Philaletes és Witte példáját (a terzinák rimetlen jambusokra feloldásában), az angol Amerika nagy költője Longfellow, a Dante magyar fordítói közül pedig Császár Ferencz, a ki először szólaltatta meg Dantét magyarul, a négy első éneket adván a Pokolból, és Angyal János, ki először adta az egész Pokolt bő és tartalmas jegyzetekkel, szintén követték.

Bármily nagy elismeréssel viseltetem is Philaletes, Witte és Longfellow tartalmilag oly hű s egyébiránt nyelvileg is jeles fordításaik s a mellett hálával is magyar elődeim úttörő munkája iránt,*) őszintén meg kell vallanom, hogy a rimetlen

*) E hálám különösen dr. Angyal Jánost illeti, ki a teljes Pokol-t adván, igen tartalmas jegyzetekkel, engem nem egyszer útba igazított, s kitől a tartami hűség tekintetében bármely fordító tanulhat. Egyes kifejezéseket, szavakat magam is vettem át tőle, a hol azokat oly jól találta, hogy én jobban nem találhattam.

versekre feloldott Isteni Szinjátékban Dantéra nem tudok ismerni. A terzinát oly lényegesnek érzem, (s érzi kétségkívül mindenki, a ki az eredetit olvassa) Dantéban, — hasonlíthatatlanul lényegesebbnek, mint a költemény egyik vagy másik, a rimelés nehézsége miatt talán elveszendő részletét, vagy egyes sorok kifejezésbeli árnyalatát, hogy a rimetlen Dantét soha egy perczig sem tudtam az igazi Dantének elfogadni. Különösen két magyar fordítónkkal szemben lepott meg minduntalan, majdnem minden sornál ez a benyomás. Ők még a rimetlen vers nyügeiben is oly nehezen mozognak — bár Császárnál ez nem a simaság, csak a magyarosság hiányában mutatkozik — s a tartalom pontossága és a kifejezés árnyalatai ellen annyi szabadságot kényszerülnek venni magoknak, nyelvök oly nehézkes, fordulataiban sokszor magyartalan, szórendjében erőltetett, kifejezésében prózai, hogy egy perczig sem habozom kimondani: jobban szeretném jó prózában olvasni Dantét, mint i l y e n versekben. Csakhogy természetesen az sem volna Dante, még a francia fordítók sima, kifejező s művészi prózájában sem; legalább nem az a Dante, a ki költői nyelven s alakban irta költeményét.

Ha pedig az eredeti alakját s terzináit megtartó német fordítások közül a jobbakat, Bartschét, Notterét, Krigarét, sőt még a kezdet nehézségeivel küzdő Streckfussét s Kannegiesserét is olvasom a Philaletesé s Witte-é mellett, a Dante fuvallatát sokkal inkább érzem, tartalmi fogyatkozásaik mellett is, mint ama kettőnek tartalmilag tán hívebb, de formában az eredeti legfőbb báját nélkülöző fordításaiban. A mi a három rim nehézsége miatt itt-ott elveszett bennök, az sokkal kevesebb és sokkal lényegtelenebb, mint a mi a rimek elejtésével elvész. Ott elkallódott a roppant garmadából egy-

két búzaszem — kár ugyan azért is, — itt azonban elveszett a vers pompája s a rimekben összpontosuló hangzat egész teljessége. És ez mindenesetre sokkal nagyobb veszteség amannál. Pedig ne gondoljuk, hogy a rimetlen vers is, szabadsága daczára, teljesen és egészen híven adhatja Dantét. A figyelmes olvasó, ha sorról-sorra veti össze Philaetet az eredetivel, észre fogja venni, hogy ő is kénytelen volt néha felbontani a mondat szerkezetét, sőt a sorok sorrendét is, de még itt-ott ő is elhullatott egy-egy szemet a garmadából. Mit nyert tehát a rimek elejtésével, ha még a tartalom hűségében sem lehet oly tökéletes, mint egy jó prózai fordítás, a mely azonban már csakugyan nem Dante, mert nem is költemény.

Itéletem azért ez: a ki Dantét csak érteni akarja, ám olvassa rimetlen vagy épen prózai fordításait, de a ki élvezni is akarja s költői erejének varázsát szomjuhozza, az forduljon — első sorban természetesen az eredetihez, vagy ha az hozzájárulhatatlan neki, legalább alakhű fordításához az eredetinek.

Megvallom azonban, hogy ez itéletet sokkal könnyebb kimondani, mint végrehajtani, vagyis a Divina Commedia alakhű fordításával módot nyújtani a magyar közönségnek, hogy így olvassa a nagy művet a maga nyelvén. Nem szólok most a tárgyi nehézségekről, melyek költői vagy nem költői fordításnál egyenlők, de melyeket a magyarázatok óriási készlete mellett végre is le lehet győzni, mert ma már nincs egyetlen sora is az Isteni Szinjátnak, a melyet nem értenék s megmagyarázni nem tudnánk. Szólok csak a verselési nehézségekről. S ezek is kétfélék: a hármas rim, melyről alább szólok — és általában a kimért és szorosan meghatározott, azért egyetlen egy sorral való túlterjeszkedést

sem engedő verssorok hossza és száma, melyekbe a tartalom, fordítva kivált, sokszor csak a legnagyobb nehézséggel s néha — meg kell vallani — valódi erőszakkal szorítható be. Nyelvünk ugyan e részben, merem mondani, szabatosága és tömöntsége, formáinak és szórendjének gazdaságos volta által, akár a németet, akár a francziát felülmulja (az angolt talán nem, mely kivált rövid, egy tagu szavaival legyőz); s még is hányszor állottam, általam legyőzhetetlen, nehézségekkel szemben! Talán a nyelv oly művésze, mint Arany János, nem érezte volna legyőzhetetleneknek e nehézségeket; de hiába, Arany Jánost csak egyet szült nemzetünk, s ki tehet róla, hogy ő Aristophaneshez és nem Dantéhez fordult fordító kedvével! Én megvallom, a figyelmes olvasó s kivált a hibakereső bíráló úgy is észrevenné, minek tagadnám, hogy itt-ott könnyítettem a szórenden vagy lazítottam annak — Danténál oly sajátos szorosságán, mely úgy áll nála gyakran, mint az élére vert pénz. De meg kell vallanom azt is, hogy a versek folyamatossága is sokat vesztett nálam. Jambusaim felette terhelvék spondaeusokkal, itt-ott anapestusokkal, mert az eredeti tartalom értelme vajmi ritkán engedett válogatni a szavakban, s a mértéknek megfelelőbbeket venni a tán kevésbbé megfelelő, de az értelem által követelt szavak helyett. Mindez azonban oly baj, a mi a rimetlen versnél is csak úgy előfordult volna, s magyar fordító elődeimnél csak oly gyakran található, mint nálam.

A verselés legnagyobb nehézsége mégis a terzinák hármas rime. Nem ismétlem a panaszokat, melyek nyelvünknek rimekben való szegénysége ellen már annyiszor hangzottak. Mióta Petőfi és Arany János a rim helyén az assonance-ot meghonosították, azóta e szegénység nem is oly nagy s én részemről sohasem panaszkodtam miatta, s néme-

lyek által úgynevezett »kin-rimeim« nekem bizony nem nagy kinomba kerültek (nekik talán igen, olyanokat »faragni«). Most sem panaszkodom, bár bevallom, hogy a harmadik rim megtalálása sokszor nem kis gondot adott, még azon nagy szabadság mellett is, melylyel az assonance alkalmazásában élni magamnak mindenütt, a hol szükségét éreztem, megengedtem. E részben néha, talán nem igen sokszor, sokkal túlmentem azokon a határokon, melyeket eddig jobb költőink gyakorlata megengedett s melyeket Arany János, ismeretes értekezésében az assonance-ról, oly szabatosan kitűzött. De e szabadság daczára is azt remélem, hogy fordításom inkább emlékeztet az eredetire s teszi annak benyomását, mint a különben legszabatosabb rimetlen fordítás is tehetné.

Az olasz és magyar rimelés különbsége szembezőkő. Az olasz nem fogad el, s nem is ismer assonance-ot; s Dante mindenütt kifogástalanul tiszta rimekkel dolgozik. Merem állítani, hogy nagy költeményének mintegy 14,000 sorában egyetlenegy kifogásolható rim sincs. De az olasz rimelést rendkívül megkönnyíti a név- és igeképzők azonossága s összhangzata, melyek kifogástalan rimeket adnak. Azért az olaszban százával van az egészen egybehangzó rim, melyből semmi sem esik a szógyökökre, minden a képzőkre. A magyarban az azonos képzők ép oly kevésé adnak jó rimet, mint az azonos ragok. A mit Bajza nak-nek versnek nevezett, ép úgy nevezhetjük ság-ség versnek is, s egyiket úgy megilleti a nevetségessé tétel, mint a másikat. A magyar, azonos képzők vagy ragok mellett is, magában a szógyökben keresi a rim törzsét, legfőlebb azt engedi meg, hogy ha a kéttagú rim első tagja a szógyökben megvan, a második tag lehet azonos képzőben vagy ragban. Pl. az olaszban jó rimek

(Dantéból és pedig egyetlen énekből — Inferno VIII — találomra idézem): gissi, dissi, affissi; ferrigno, maligno, ordigno; frustatori, peccatori; divennimmo, salimmo, partimmo; condanna, inganna, assanna stb. Rimek volnának-e a magyarban az ilyenek: láttatok, voltatok, szaladtatok; emberekkel, reményekkel, szivetekkel; álladalom, forradalom, sokadalom stb. pedig ugyan erős, két sőt három tagu összhangzatok, még sem rimek. Ellenben látni, tátni, kiáltni — elég jó rimek, mert a rim első fele benne van a gyökökben: lát, tát, kiált. Még egy: a magyar az alhang és felhang közti különbséget ismeri. Rímelésében azért óhajtható, az egyhanguság elkerülése végett, a mennyire lehet, váltogatni az al- és felhangu rimeket. Én — legalább igyekeztem rajta. Az olasznak erre sem kell gondolnia. Danténál nem ritka eset, hogy csaknem összhangzó szók (azért nem rimek az olaszban) követik egymást, vagy inkább fonódnak össze egymással, két, három, néha több terzinában is. Ime mindjárt az I. ének legelső terzinái: vita, smarrita; oscura, dura, paura; tovább, a 6., 7., 8., 9. terzinában, félbeszakítás nélkül ezek a rimek: pianeta, queta, piéta; durata, affanata, gnata; riva, fuggiva, viva, mind csupa *a*; aztán jönnek a csupa *o*-k: passo, lasso, basso; molto, volto; cammino, mattino, divino; azután a csupa *e*-k: stelle, belle, pelle; cagione, stagione; leone; desse, venesse, temesse; fame, grame, brame, (mind az egyetlen I. énekben!) s így tovább. Az olasz rímelés ezt megengedi, a magyar — ha nem tiltja is egyenesen, kerülni int, mert nem tűri az egyhanguságot. Fordításomon a figyelmes olvasó észre fogja venni az erre fordított — bár néha nem sikerült igyekezetet.

Még csak egy megjegyzést rímelésemről. Dante igen kevés, félkezünk ujjain felszámítható kivétellel, mindenütt

hím rimeket használ, 11 szótagos soraiban. Én mertem a sorokat itt-ott, a szükségeshez képest, 10 szótaguakkal vegyíteni. Ezzel az egyhanguság némi enyhítését is véltem elérni, bár e szabadságot nagyon cum grano salis, csak kivételesen használtam. A német rimes fordítók némelyike sokkal nagyobb mértékben é vele, pl. Bartsch Károly; sőt Notter állandóan s elvszerűen cseréli a 11 és 10 tagu hím- és nőrimű sorokat. Én ezt a Dante hangja meghamisításának tartom.

De elég a külformáról; hadd szóljak valamit fordításom benső, tárgyi irányelveiről is.

Tartalmilag hű fordításra törekedtem. A hűség alatt nem a szószerintiséget értem; akkor olasz verset adtam volna magyar szavakkal; a legképtelenebb valami. Nyelvünk hála istennek fejlettebb, s költői nyelvünk különösen az, semhogy fordulatokért, kifejezésekért, szólamokért, sajátágokért idegen nyelvre szoruljon. Elmúlt az az idő, ha volt valaha, mikor a Kazinczy elve, a nyelvnek ily uton való gazdagítására, érvényes lehetett. Hanem abban keresem a hűséget, hogy mindaz, a mit a költő gondolt, érzett, képzelt s kifejezni akart, kifejezést nyerjen, nem a mint ő (olaszul) kifejezte, hanem a mint azt magyarul ki lehet fejezni, s a mint ő kifejezte volna, ha nyelve magyar; tehát nem magyar prózában, hanem magyar versben, mely lehetőleg méltó legyen Dantehoz. Igyekeztem azért költői, hangzatos, kifejező lenni. Sok igyekezet egyszerre, de azt mondtam: a l e h e t ő s é g i g, t. i. a magam erejétől kitelhetőleg, ez pedig ugyancsak ruganyos és az alkuvásra sok tért engedő kifejezés. S mivel előre is le kelle mondanom arról, hogy a Dante nyelvének hangzatosságát, zengését, melegségét és teljességét elérjem (ezek azok, a mik szerinte is minden fordításban elvesznek)

— legalább arra igyekeztem, hogy nyelvének — s egész költészetének — legerősebb oldalát: plasticitását, tőlem telhetőleg megőrizzem s visszaadjam.

Szabad legyen egy pár szót szólanom a plasticitásról, e legkiválóbb tulajdonáról a nagy költőknek: Homérnak, Danténak, Shaksperenek, Miltonnak, Goethének, Arany-
nak. A plasticitás abban áll, hogy minden gondolat, sőt ér-
zés is, kép alakjában, szemlélhetőleg jelenik meg a költő
lelkében s ő annak kifejezésére ép azt a szót találja meg,
mely azt az olvasó előtt is oly szemlélhetővé teszi, a mint az
ő előtte áll. Az első műveletet a képzelő tehetség hajtja
végre, a másodikat a nyelv fölötti teljes uralom. E kettőnek
egyesülése nélkül nincs nagy költő, mint a képzelet hasonló
ereje s az ecset vagy a véső feletti teljes uralom nélkül nincs
nagy festő vagy szobrász. Az elsőt a természet adja meg s a
gyakorlat fejti ki a költőben és művészen; a másodikat a
tanulmány és a gyakorlat. Azért a költőt s művészt: termé-
szeti adomány, tanulmány és gyakorlat együtt képezik s a
három közül egyik sem engedhető el.

Visszatérve a plasticításra, Dante talán valamennyi
nagy költő közt a legnagyobb mértékben bír e tehetséggel.
Képzeletének termékenysége a Shaksperével egyenlő; kife-
jezésének szabatosága azt is felülmulja. Ez utóbbiban Ho-
mér, Goethe és Arany hasonlíthatók hozzá, az előbbiben
Shakspere-n kívül még Milton. Mind a kettő benne egyesül
a legnagyobb mértékben. Termékeny képzelete ezerével al-
kotja a képeket s alakokat, melyekben eszméit testesíti.
Szinte sürrennek-fornak s nyüzsögnek, kivált a Pokolban, úgy
hogy alig van idő egynél-egynél kissé hosszabban időzni;
egy vonással, egy két szóval kell festeni s tovább menni
a következőre. S ez ezer meg ezer kép és alak minde-

nike, kiválik a sötét háttérből, szemlélhető lesz, szinte kézzelfoghatónak látszik s feledhetetlenül nyomja be magát képzelődésünk által emlékünke. Olykor egy mellékes apró vonás — a természetből, a környezetből — válik a költő eszközévé képei érzékitésére; de vegye akárhonnán, ő biztosan megtalálja az eszközt s a kellő szót a kép plasticussá tételére. Ez a Dante művészete. Sokat mondtam hát, többet mint akartam, midőn azt mondám, hogy a Dante plasticitását megőrizni s visszaadni mindenek fölött igyekeztem. Igyekeztem pedig s »in magnis et voluisse sat est.«

Végre, úgy a hogy, a nagy költemény első harmadának a fordításával készen vagyok, s azt, a szükséges bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátva, ezennel a Tek. Akadémia birálata alá bocsátom. E magyarázó készletről s berendezéséről kívánnék azért még számot adni röviden.

Hogy Dantét jegyzetek nélkül olvasni lehessen, arramai napság nemcsak az idegen, az olasz sem gondolhat. Ez utóbbinak, vagy az olasz irodalomban jártasnak, nyelvi magyarázatokra kevésbé van ugyan szüksége, ámbár azokat sem nélkülözheti egészen — s e részben engem a Scartazzini jegyzetei utasítottak legtöbbször és legjobban; de a tárgyi magyarázatokat ő sem, általában senki sem nélkülözheti. Mert nem képzelhetünk oly tudóst, a középkor összes tudásában, bölcsészeti s hittani rendszereiben, történeti s földrajzi fogalmaiban és ismereteiben, főleg pedig a XIII. és XIV. századbeli Olaszország s városai s államai történetében, egész a családi viszályokig s a titkos ármányok- és gyanúsításokig, annyira jártast, hogy Dantét folyamatosan olvasva, csak úgy á vista meg is értse mind, a mit olvas. Ő pedig mindent ismertnek és tudottnak tesz föl olvasói előtt, a mirehivatkozik vagy csak czéloz is. Kitünt pedig csakhamar, hogy

még saját korabeli honfitársairól is sokat tett föl, mikor erre számított. Költeményének ezek előtt is — azonnal pedig — magyarázókra volt szüksége, hogy megértsék s olvashassák; és pedig nemcsak a benne lefektetett eszmék s célzások vagy épen rejtett értelmek magyarázata miatt, hanem a benne előforduló koresemények, nevek és tények tekintetéből; mert ha a kortársak egyet s mást, vagy sokat, tudtak is abból, a mit ő költeményében fölemlít, megérint vagy beleszö, de nem tudtak mindent s sok részben mindjárt magyarázatra szorultak.

A költő saját fia, Dante Péter volt apja művének első magyarázója — bár némelyek kétségbe vonják, hogy a neve alatt létező kommentár tőle származnék; — őt követték még szintén a költő kortársai közül az Imolai Benvenuto, da Buti Francesco, s kevéssel utóbb az Ottimo Commento. Nemsokára egyetemi tanszéket kellett állítani kizárólag a Dante magyarázatára s azt legelőször is a hirneves tudós Boccaccio — a frivol Decamerone genialis írója — foglalta el. Azóta, hatodfél század alatt, olaszok és nem olaszok, tudósok, költők, műfordítók s műkedvelők, kötetek százait, sőt ezreit szentelték a Dante magyarázatának s csak korunkban is, a már említettek: az olasz Scartazzini, a német Witte, Philaetes, Notter, Streckfuss, Kannegiesser, továbbá a Dante-társaság egész köre s annyi Dante-életíró és tanulmányozó, Wegele, Ruth, Delff, a francziák közül Ozanam, Ratisbonne, Artaud de Montor, az angolok közül Longfellow, nálunk az említett két fordítón kívül gr. Széchen Antal, ki — mint Macaulay is, egy szellemes és tartalmas essayval áldozott a nagy költő iránti hódolatának, s száz meg száz más, kiknek műveivel egy nagy Dante-könyvtárt lehet összeállítani.

Jegyzetek nélkül én sem gondolhattam fordításom közrebocsátására. De jónak láttam ezekben csakis a legszükségesebbre terjeszkedni, hogy a szöveg érthető legyen s a költő célzatai megvilágíttassanak. Nem olvasottságomat akartam fitogtatni velők, csak olvasóimnak szolgálni. Nem is dicsekszem azzal, hogy az első forrásokra visszamentem volna s az Imolait, da Butit, vagy az Ottimot mind felhánytam volna, hogy belőlök szedjem ki a magyarázatot. Miért is? hiszen, hogy csak kettőt említsek, Scartazzini és Philalotes jegyzetei oly bővek, annyira feldolgoznak és tisztáznak minden anyagot, idézik az ellenkező nézetek nevezetesbjeit s adják a kritika összes eredményeit, hogy célomhoz képest e kettővel is teljesen beérhettem volna, s ha rajtok itt-ott mégis túl mentem, csak saját kedvtelésemből tevém. És ha Scartazzini maga is azt mondja jegyzeteiről, hogy benők eredetiségre épen nem törekedett s minden áron valami újat mondani nem volt becsvágyában: mit mondjak én?

S mégis, a nélkül, hogy gondolatomra patenst kérjek, van művem berendezésében valami új, a mit, legalább ez alakban, sajátomnak merek vallani. Hogy az olvasót a Dante egészen új, különleges világa ne lepje meg felettébb s ne érezze magát már egyelőre egész idegennek benne, hogy ne kelljen olvasás közben mindenért azonnal a jegyzetekhez folyamodnia s ezzel magát és élvezetét zavarnia, ne mondjam tönkre tennie, — a költemény egyes főbb részeinek tájékoztató bevezetésekét bocsátottam elejökbe, melyekben az illető rész színhelyére s légkörére készítem elő az olvasót, megnyitni igyekszem előtte a költő gondolatának zárt könyvét s tájékoztatni alapeszme, cél, szóval a földolgozók iránt. E bevezetések, kis tanulmányok egyenként, azt hiszem, jó szol-

gálatot fognak tenni olvasóimnak; de a sorokhoz való jegyzeteket és részletbeli tárgy-magyarázatokat nem teszik fölöslegessé, csakhogy megengedik azokat a minimumra szorítani.

Ime Dante-kiadásom oeconomiája, ime, röviden, a fordításomban követett alapelvek, és a szempontok, melyekből fordításomat bíraltatni óhajtom. A mi természetesen nem zárja ki, hogy ha szempontjaim nem helyesek, a kritika azokat is s egész fordításomat tévesztett s haszontalan munkának vallja.

De nem is téve föl e rám nézve lesujtó végletet, fordításom ezer hibáját magam is érzem, s nem lévén lehetetlen, hogy az második kiadást is érhet (ha addig jobb által háttérbe nem szoríttatik) a kritika végetlenül lekötelezend hibáim kimutatásával, vonatkozzanak azok akár a szöveg helyes megértésére, akár a fordítás nyelvi művészetére.

Tíz éve, hogy az Isteni Szinjáték fordításával, néha huzamosabban, olykor kizárólag, máskor nagyobb időközökben — a mint egyéb elfoglaltatásaim s kötelességeim engedték — foglalkozom. A szándék, az egészet lefordítani, határozott alakot csak akkor öltött, mikor Tárkányi Béla tiszt. tagtárs nemeskeblü ajánlata kapcsán, az I. osztály megtisztelő felhívását vettem. Akkor a Pokolnak mintegy felével, a más két-két részből is, elszórtan bár, mintegy hat-nyolcz énekre menővel készen voltam. Egyes énekeket, kis tanulmányok kíséretében, a nyilvánosságnak is bemutattam volt már. Komolyan munkához fogva tehát, ezennel a Pokollal egészen elkészülve lépek a Tek. Akadémia elé; ha Isten életemnek s munkaerőmnek kedvez, a mennyire előmunkálataimban haladtam, remélhetem, hogy

két év alatt a Purgatoriummal s másik két év alatt a Paradicsommal így elkészülhetnek.

Kedvez-e, vajjon? S a most bemutatott első részre nézve részesülök-e a Tek. Akadémia oly elnéző birálatában, mely a folytatásra ösztönözzön s arra mintegy parancsul legyen: ezt a jövő mutatja meg.

Irtam Halason, 1883. szeptemberben.

Sz. K.

Bevezetés az Isteni Szinjátékba.

»Az Isteni Szinjáték megértése a Dante élete és kora történetének, valamint művei irodalomtörténetének s a s z e n t k ö l t e m é n y alapeszmjének a tanulmányozását teszi föl« — e rövid és világos szavakba foglalja össze Scartazzini, korunk első rangu Dante-tudósainak egyik legkiválóbbika azon előfeltételeket, melyek az Isteni Szinjáték olvasásához, megértéséhez s élvezhetéséhez múlhatatlanul szükségesek.

E tétéleket bővebben kifejtettem már magam is azon tanulmányban, melyet »A világirodalom nagy époszai« című két kötetes munkámban Danténak s Isteni Szinjátékának szenteltem, különösen annak »Bevezetés a Divina Commediába« czimet viselő első fejezetében. Visszaélnék olvasóim türelmével s az Akadémia kiadó jogával, ha itt ugyan e czim alatt ama tanulmányt egész terjedelmében újra fölvenném, a helyett, hogy csak hivatkozzam reá s a legszükségesebbeket emeljem ki belőle, mintegy ismétlés (recapitulatio) kedvéért.

Mellőzöm különösen a Dante egyéni életére s politikai pályájára, valamint a főművét megelőző ifjúkori műveire vonatkozó számos részletet; de kérnem kell az olvasót, hogy idézett munkámból tekintse át azokat is, mint az Isteni Szinjáték teljesebb megértésére és méltatására múlhatatlanul szükségeseket.

Itt inkább csak azon rövid átnézetre szorítkozom, melyet a költemény tárgyáról s alapeszméjéről adtam, s melyet itt ismételnem, ha rövidletben is, szükségesnek tartok.

I.

Egy pár tényt kell mégis ismételnem.

Kilencz éves korában*) — mikor más még minden tekintetben gyermek — érte Dantét életének, legalább belső életének, legnagyobb eseménye; meglátta a leányt, kinek pillantása egyszerre fölébresztette benne az ég és költészet minden szellemeit, a Portinati Folco leányát, Beatricét, kinek neve (az Ü d v - a d ó), mint az Új életben írja, olyan volt, hogy találóbb sem lehetett volna; oly bájos gyermek-lánykát, **) hogy tekintetére a fiú egyszerre felkiáltott magában: »Isten ez, a ki rajtam uralkodni fog!« — Talán többször is látta még, de csak ismét kilencz év múlva, 18 éves korában történt, hogy a már szűzzé virult leánynyal ismét találkozott s az őt először üdvözölte. E tekintettől elszédülve szaladt szobájába, hol azon éjjel azt álmodá, hogy a szerelem-isten az imádottat alva hozza felé karjaiban, kezében pedig valami égőt, izzót tart s így szól hozzá: nézd, ez a te szived! Egyszersmind az isten a karjában szunnyadó leányt fölébreszté s kérte: egye meg azt a kezében égő, izzó szivet; s mikor az, kis gondolkozás után megette: az isten sirni kezdé rá s a leányt könyezve vitte föl az égbe. Ez ál-

*) Alighieri (vagy Aldighieri) Dante (tulajdonképen Durante) 1265. május 14-kén, vagy 30-kán, született.

**) Portinati Beatrice ekkor 8 éves volt; egy évvel fiatalabb Dantenál.

mot a fiatal költő reggel mindjárt egy sonettbe írta, de sem maga, sem mások, a kikkel közölte, nem értették akkor. Megértették csakhamar, mikor Beatrice fiatalon meghalt s a Dante szívét magával vitte az égbe.

Ime a rajongó, minden vonásaival. Kilencz éves gyermek, a ki egész életére elhatározó szerelemre tud gyúladni; ifjú, a ki rejtelmes álmod lát; a ki azt, nem értve, versbe foglalja, a verset másokkal is közli, de sem maga, sem azok nem értik; s a ki e rejtelmes képtől s általa szívébe oltott rajongó érzelemtől soha sem tud megszabadulni többé, s miután a látható világban övé nem lehetett, utána megy a láthatatlan világba, poklon, purgatoriumon át, a paradicsomig.

Még többször is találkoztak amaz álom után, de közelebbi viszonyba nem léphettek egymással. Beatrice más (de Bardi Simon) neje lőn; de a kor szokása megengedte Danténak, hogy a más nejét imádja s ezt nyíltan is kifejezze, bár a viszonzásnak akár reménye, akár igénye nélkül. Dante a szerelemben nem a pillanat gyönyörét s a vágy kielégítését kereste, hanem a szív magas, elérhetetlen, de soha nem feledhető czélját, mely nem hal meg a kedvessel, hanem a túlvilágba is átkíséri s ott is vele egyesülni tör.

Nem csak a Beatrice halála, hanem a költő másik, de csak földi, hogy úgy mondjam társadalmi szerelme, nősülése s egyéb kalandjai sem ölhatték el első, eszményi szerelmét. Beatrice férjhez menetele, majd halála fölötti bánatában Dante, fölváltva a bölcsészetben, a politikai tevékenységben, érzéki szerelemben s egy hideg illem-házasságban keresett s talált, ideig-óráig vigasztalást. De az I s t e n i S z i n j á t é k első énekéből tudjuk, hogy szerelmeit s élete üzelmeit csak

»az igaz útról eltévelyedésnek« tekintette utóbb, s élete irány-csillaga a Beatrice képe s iránta soha ki nem aludt eszményi szerelme maradt.

Az élet azonban s hazája ügye más követelésekkel fordult felé, mintsem egy eszményi szerelem költői ábrándjainak adhatta volna magát egészen át. Bele vetette magát a pártok harczába, melyek nem csak egész Itáliát részekre szaggatták, de minden egyes kisebb állam, sőt minden egyes város kebelében is dúltak. A pártok egyfelől a császárság, másfelől a pápaság eszméi s hatalomra törekvése által befolyásolva, majd mindenütt a *Ghibellinek* (fehérek) és *Guelfek* (feketék) jelszavait irták zászlaikra, bár többnyire helyi s családi érdekek által sarkalva, csak külsőleg öltötték magokra e színeket.

Olaszország szabad (köztársasági) városai közt Florensz, a Dante szülővárosa volt a legtekintélyesebb. De a pártharcz sem dúlt kegyetlenebbül sehol. Fél századdal *) a Dante születése előtt, 1215-ben, tört ki a várost két pártra szaggató tusa, két hatalmas, elsőségre vágyó család: a Buondelmontiak és Ubertiek között. Dantét családi összeköttetései s tanítójának, Lätini Brunettónak, a guelfek tevékeny párthivének befolyása először a guelfek pártjához csatolák. Nagy tekintélyre vergődött s a hat év alatt, meddig ez akkor a városban felülkerekedett, párthíve volt, több ízben volt a százas tanács tagja, egyszer prior (előljáró) s a mellett számos küldetést nyert, mint a köztársaság követe a pápához, fejedelmekhez, vagy a többi városokhoz.

*) Könyvemben (II. köt. 364. l.) nyomtatási hibából áll: Másfél századdal.

A guelf párt azonban a polgárság s aljnép erejére támaszkodott, s a nemesség java része nem adta meg magát a guelf-irányu néppártnak. Inkább visszavonult a közügyektől és semleges maradt. S Dante, kit benső meggyőződése szintén inkább hozzájok vont, s ki csak mert hazájának inkább vélt politikai tevékenység által használhatni, úgy szolván jobb meggyőződése ellenére adta meg egy időre az áramlatnak magát, eljöttnek látta az időt (1299), hogy guelf-érezelmű családjával s barátjaival is szakítson s barátai közül a ghibellin-érezelműekkel lépjen szorosabb szövetségbe. Kétséggkívül »jobb meggyőződés« sugallta e lépését, mert át kelle látnia, hogy Olaszország pártokra szakadásában s különösen Florencz szerencsétlen viszonyaiban a guelfeken fekszik a felelősség legnagyobb súlya.

E jobb meggyőződésben érlelt elveit rakta le Dante a *De Monarchia* czimű politikai művében, melyet (Boccaccio följegyzése alapján, az általánosabban elfogadott nézet szerint) csak 1310- és 11-ben írt, mikor VII. Henrik német király, a császárságnak Olaszországban helyreállítása céljából ott járt s Rómába is elment; de számos, a munkából vehető érv szerint, már ez időben (1300 előtt vagy körül) vagy megírhatta, vagy előkészíthette, ha akkor, nyíltan még »fekete« létére ily határozott ghibellin szellemben közre nem bocsáthatta is e művet. Egy kis adat is, hogy már 1297-ben vagy 98-ban született leányát Imperia névre kereszteltette, a császárság eszméje iránti hajlamát mutatja.

1300-ban a fehérek és feketék közt élesebben törtek ki a villongások. A feketék, — a pápához szító guelf-pártiak — feje, Dante sógora, a feslett s rakoncátlan Corso Donati volt, kivel ő nem tarthatott együtt; míg Cavalcanti Guido,

Donati személyes ellensége s Danténak barátja állt a fehérek élén. Hiába igyekezett a pápa, a megijedt feketék kérésére, közbelépése által kibékéltetni a viszálykodókat; a fehérek, a tanácsból s minden közhivatalból kizárt ghibellin előkelőktől is támogatva, győztek a választásoknál, Dante ismét a priorok közé jutott, sőt hatodmagával épen rajta volt a kormányzás sora, mikor a pápa követe Florenczbe érkezett; s kiegyenlítési javaslatai inkább a feketéknek kedvezvén, Dante és társai visszavetették azokat. A feketék, felbújtogatva az aljnépet, fellázadtak; a dolog csak az utczaizavaragnál maradt ugyan ezúttal, de Dante többé meg nem szabadúlhatott a feketék gyűlöletétől.

II.

A politikai multjával meghasonlás, melybe Dante ez által sodortatott, több volt életében csak külső eseménynél. Egész lelke tele volt már, élete eddig eltelt részének visszaemlékezései s önbirálata keserűségével. Elítélte magát mindenkép.

Élete delén állott *) s innen visszapillantva eddigi életére, egy nagy tévedésnek látszott az most szemeiben. Tévedésnek, úgy politikai, mint erkölcsi tekintetben. Családi viszonyok, hagyomány csatolta tulajdonkép a guelf

*) »Nel mezzo del cammin' di nostra vita.«

(Az emberélet útjának felén) vagyis 35 éves korában.

Ezzel kezdi Dante költeményét, melynek cselekvénye idejét ezzel már eleve meghatározza. A pontosabb meghatározás (évszak, nap, óra) — mint látni fogjuk — a költemény számos helyéből a legnagyobb biztossággal összeállítható.

párthoz, de megvallja maga, hogy meggyőződés is. Csakhogy a meggyőződés, vagy a mit annak neveznek, sokszor nem egyéb, mint a viszonyok s hagyományok eredménye. Erős szellemek azonban csak ideig maradnak az ily — viszony- és hagyomány-szülte úgynevezett meggyőzések rabjai, s kivívják magoknak az egyedül igazi — az egyéni meggyőződés jogát. A guelfség akkor az aljnépnek kedvező, magát ahhoz lealázó nemességet jelentette, mely, hogy a söpredék felett, melylyel szövetkezett, de melyet megvetett, magának biztossítsa az uralmat: az uralomra vágyó pápasággal is megaludt; azzal a pápasággal, mely magasztos hivatásáról megfélelkezve, a világi hatalomért fegyveres erőszakkal nyúlt, a földi kincsek hajhászatában a simonia szennyes vásárjától sem riadt vissza, s mindennap meghazudtolta a maga mesterét, a ki azt mondotta vala: »az én országom nem e világból való« — és első elődét, a ki a Szent Lélek ajándékával vásárt csapó Simon mágust elátkozta. (Cselek. VIII. 20.)

Tagadhatatlan, hogy a világi fejedelmek, királyok és császárok sem voltak az erény és tiszta erkölcs tükörei, s a világi hatalom bűnei sem voltak kisebbek az egyházi hataloménál. De az igazság mégis az ő részén volt annyiban, hogy a világi hatalom elve ép oly jogosult az állam ügyeiben, mint az egyházé a lelkiekben — s a világon minden baj oka, a két hatalmi kör szigorú elválasztásának hiányából, vagyis egyiknek a másikba illetéktelen bekapásaiból ered.

S épen e gondolat volt azon meggyőződés sarkköve, mely Dantéban lassan-lassan megérlelődött, és a melynek eszményi tanát ő, tudományos elméletkép, a *De Monarchia* című politikai művében felállította. Egészen keresztényen felfogás, habár a római pápaság ellen fordul éle. Mert jegyezzük meg, hogy Dante nemcsak vallásos, de igen buzgó

sőt rajongóan vallásos lélek volt, s ha egyes pápákat kárhóztat és pokolba visz, ha — különösen VIII. Bonifác papát, kivel annyi versengése volt, személyes dühében, mint Achilles a Hector holttestét, kilencszer hurcolja meg s körül — ezt bizonyára nem vallástalanságból, sőt inkább a vallás és az azt tisztaságában őrzeni köteles egyház iránti rajongó szeretetből teszi. Hiszen a keresztyénség mondta ki az emberiség egységének s közös célra rendeltetésének nagy eszméjét, mely az emberi lélek természete szerint két irányban, az egyetemes egyházban és ez egyetemes államban kell, hogy valósíttassék. Az egyetemesség s tehát a világpolgárság: a keresztyénségnek elutasíthatatlan folyománya. Az ó-korban ez eszme ismeretlen volt. S Semiramis, Nagy Sándor, vagy Caesar nem azért törekedtek világoralomra, nem azért állítottak és szerveztek nagy birodalmakat, hogy azokban egyesítsék s egyenlősítsék az emberiséget, hanem hogy a meghódított népeket egy uralkodó fajnak, s végelemzésben önmagoknak, mint egyeduraknak, a kénye alá vessék.

Az egyetemes állam eszméje már a római birodalom keresztyénné válásakor s így már Nagy Constantin idejétől kezdve gyökeret vert. Nagy Károlyban még hatalmasabban előtérbe lépett. De ugyanakkor fogant meg a pápák lelkében is a világi uralomra való törekvés. S a két hatalom, melynek meg kell vala osztozni a világon, de nem területileg, hanem a két elemből testből és lélekből álló emberen, a helyett versenytársává vált egymásnak; a pápaság is, tisztán szellemi uralom helyett, egyetemes világi uralomra törekedett, s a császárságot is magába akarta olvasztani, vagy legalább magának alávetni. VII. Gergelyben látjuk e törekvés legpraegnansabb kinyomatát, mintegy megtestesülését; utódai az ő eszméjének s nagyravágyásának csak

hagyományosai, többnyire az ő lángesze s erkölcsi szigora nélkül.

A középkor második felében a pápaság, legalább a keresztyén világban, el is érte az egyetemességet, melyet a császárság a maga részére, legalább állandóan, kivinni nem birt. Azok az eszmék, melyek a népekben az összetartozás érzetét vagy ösztönét fentartották, mind túlnyomólag egyházi természetűek voltak, még a középkor legnagyobb hadviselése: a keresztes háborúk is. S így ezek is, s bennök magok a népek, hadseregek, sőt még a fejedelmek is, elősegítették az egyházi egyeduralom, a pápaság egyetemességét; míg ellenben a különváló nemzetiségek kifejlődése s egymástól elkülönződése az egyetemes császárság megszilárdulhatásának ellensúlyozójává vált, sőt azt lehetetlenné tette.

Mindamellett sem vezett ki teljesen a világból a kozmopolitizmus, s az egyetemes állam iránti fogékonyság. A ghibellineket ugyan, nagy részt a pórnép — vetélytársaik— s az azt támogató pápaság elleni gyűlölet vezette inkább, mint az egyetemes császárság nagy eszméje. De voltak még férfiak, kik őszinte meggyőződésből tekintették a dolgok ilyen alakulását szerencsétlenségnek, sőt keresztyéntelennek is, kik a szorosan elkülönzött nemzetiségek alakulásában csak a zűrzavar növekedését s az emberiség egysége iránti isteni akarat megtámadását látták. Ezek közé tartozott Dante is, kit bár — mint hazafit — első sorban szétszagga-
tott hazájának egysége érdekelt, de ha egyszer azt elérhette, kész volt egygyé vált hazáját idegen származásu uralkodó alatt is részévé tenni az egyetemes császárságnak; ama legmagasb eszmének, melynek elméletét először politikai könyvében oly elvi tisztasággal, szabatossággal s határozottsággal fejtette ki, majd nagy költeménye allegoriájában oly ha-

talmas költészettel, a képzelet, tudomány és vitatás összes fegyverei felhasználásával érvényesítette. Nem találhatva bele magát Európa új alakulásába s a hazáját is magával ragadó veszélyes áramlatba, ő, a szerinte egészen felforgatott világrendet eszméjében ismét helyreállította; s bár a mit felállított, csak elmélet maradt, melynek valósítását nem csak maga meg nem érthette, de teljességében az soha sem is érhető el, meggyőződése azon erélyével csüggött rajta, mely a hozzá hasonló szellemekben mindig egyenlő marad, akár gyakorlatilag valósítható, akár csak ábrándos eszményi célokat tűzön ki maga elé. — S midőn előbbi politikai életét s guelfségét nyíltan megtagadta: egy renegát túlzásával vetette magát az általa jobb meggyőződésével helyesnek ismert áramlatba.

Nem kisebb határozottsággal fordult előbbi erkölcsi élete ellen, melyet ép oly tévesnek bélyegzett, mint az általa előbb vallott politikai irányt.

Beatrice halálával élete erkölcsi alapját érezte Dante megrendítve. Eszményiségre hajló természete, megfosztva eszménye alakjától, rettenetes csapást szenvedett. Először a bölcsészetben keresett vigasztalást, s annak köntösében még soká imádta eszményi szerelme tárgyát. De az, megfosztva minden valódiságtól, lassanként elvesztette ingerét s lelkületére való hatását, s ő is ama tisztátalan hatalmak hálójába került, melyek érintésétől az eszményi szerelem oly soká megóvta vala. Oly mély és erélyesen érző természetnél, mint az övé, ha egyszerre elvesztette vezércsillagát, alig lephet meg e fordulat. Szíve és képzelete hiába fordult az ég felé; a »jelenvaló dolgok« leigázták szellemét s törbe ejtették lábait. »Az édes szirén, mely magas tengerparton ülve, magához csábítja a hajóst s ritkán szalasztja el áldozatát« —

őt is megszédítette. Ámbár nősülése, 1292. évben, Donati Gemmával, alig számítható e »tévedései« közé, mert — mint mondják — e lépésre csak rokonai rábeszélése birta, kik Beatrice utáni bánatától esztét, sőt életét is féltették.

De e házasság nem is foglalta el szívét. Maga soha sem szól róla, s alig van jele, hogy életére az valami nevezetesebb befolyást gyakorolt volna, csak annyit legfőlebb, hogy egy plátói szerelem ábrándvilágából a házas élet prózájába menvén át, visszaadta őt az érzéki életnek, nem hogy egy szeretett nőhöz kapcsolja, hanem hogy tágabb kaput nyisson a vétkezésre. A középkorban — bár az egyház a házasságot akkor is szentségnek tartotta, — a világi felfogásban a házas élet s a férj és nő közötti viszony nem tekintetett szentélynek; a troubadourok és lovagok hódolata a női báj iránt s szolgálata a szerelem oltárán, nem a feleségnek, hanem a kedvesnek szólott. Egy troubadour megénekelhetett minden nőt, csak saját nejét nem; ha bár férjes nő volt is a hódolat tárgya, az sem erre, sem reá homályt nem vetett. Dante ily troubadourja volt, bár eszményibb érzelmű mint a többiek, Beatricénak is a míg élt, s másnak volt a neje; s mikor maga nősült meg: saját nejéhez nem volt egyetlen dala sem. Bár hogy nejével rosszul vagy csak hidegen élt volna is, — Boccaccio épen Xantippének festi a Dante nejét, — ennek ellene mond a tény, hogy tíz év alatt öt gyermek született házasságukból; de szintoly bizonyos, hogy oly szerelem, mely a Beatrice irántit csak valamenynyire is pótolhatta volna szívében, nem volt közöttük. Ellenben, hogy Beatrice halála után érzéki szerelmek rahjául esett s életében erkölcsi válság állott be, arról az Isteni Szinjáték nem egy helye tanuskodik. Első találkozásakor

Beatricével a földi paradicsomban, *) a szemrehányások, melyeket ez neki testi bűnei miatt tesz, és saját beismerése nyíltan bizonyítja; valamint már előbb Donati Fareséhez intézett czélzása **) a legerkölcstelenebb viszonyra enged következtetni kettejük között.

Ily tévedések után csak azok kárhooztatása s tőlük elfordulás következhetik a Dantéhoz hasonló nemes lélekben, melynek igazi légköre a tiszta eszményiség.

S azért van, hogy élete nagy költeményét két eszme egyenlő erővel hatja át: az emberiséget egyesítő egyetemes állam, a világ-császárság — és az egyén erkölesi világát megneemesítő eszményi szerelem eszméje.

Arról az oldalról mondja Scartazzini, hogy »az Isteni Szinjáték a Császárének a Pápa ellen;« emerőről, tesszük hozzá mi, hogy az, mint a költő az Uj élet utolsó canzonéjében maga vallja: Beatricének állított örök emlék.

S minél erélyesebb kifejezést nyere két eszme a Dante élete nagy költeményében: annál valóbbszínű, hogy irántok való hűtlensége, az igaz utról való letévelyedés, nagy kellett hogy legyen, hogy ily visszahatást gyakorolhatott egész lelkületére.

*) Purgat. XXX. és XXXI. ének.

**) Purgat. XXIII. ének. 115—117.

Igy szóltam én hozzá: Gondolj csak arra,

Mint éltem én veled, te én velem:

S arcod', tudom, gyász s szégyenpir takarja.

III.

Megjelölvén ekkép az Isteni Szinjáték alap-
eszméit két irányban, a költemény fogalmazásának alkalmáról
s keletkezéséről kell szólnunk.

Előbb említettük az Uj élet utolsó canzonéját. E
magyarázatokkal közbeszótt költeményciklus végén elbe-
széli a költő: »hogy látománya volt, mely őt Beatricéről be-
szélni készíti, a mint még halandóról nem beszéltek.« E lá-
tomány mivoltát részletesen nem mondja el; kétség sem le-
het iránta, hogy e látomány nem egyéb, mint maga az
Isteni Szinjátékban, természetesen sok részlet hozzáadásával
elbeszél utazása a láthatatlan világon át; mert ama rövid
kijelentés épen előleges bejelentése a nagy műnek, mely
minden égit és földit, természeti és erkölcsi világot, tudo-
mányt és történelmet, poklot, tisztító tüzet és paradicsomot
s az ember és isten egész szellemi világát magában fogla-
landó vala, hogy méltó és örökké állandó emléke legyen sze-
relmének s annak magasztos, eszményi tárgyának.

Dante e látománya, minden valószínűség szerint, igen
közel, vagy tán épen összeesik életének nagy politikai fordu-
latával. A kettő, az erkölcsi és a politikai fordulat, elválha-
tatlanul szorosan összefonódik lelkében, s ő, a kedvesének
állítandó örök emléket egyszersmind politikai eszményének
is örökös hordozójává teszi. Ez összefont gondolatoktól an-
nál kevesebbé válhatott meg többé, mert politikai pályája
jnnentúl nem volt egyéb, mint szakadatlan küzdelem esz-
ménye valósításáért, melyre a világ s az ő hazája is oly éret-
len vala még.

Priorsága 1300. augusztus közepén véget ért, de városa népének, legalább guelf irányú többségének szeretetét azzal örökre elvesztette. A város kormánya még használta ugyan diplomaciai kiküldetésekre, talán még azon évben, mindenesetre a következőben (1301.) Rómába; de küldetése békére nem vezethetvén, a Florenczbe visszatérőt néplázadás várta, háza is feldúlattott, maga pedig súlyos pénzbírságra s két évi száműzetésre ítéltetett a fekete párti új signoria által, melyet a pápa által Florencz megfélemezésére — békeszerző cím alatt — behívott Valois Károly állított be hivatalába. Dante ment — és többé vissza sem tért. Csaknem húsz évig élt még (1302—1321), s száműzetése éveit Olaszországban s azonkívül bujdosásban töltötte. De minél több oka volt neheztelni hálátlan hazájára, annál jobban szerette azt; s haragjában, melylyel annak bűneit ostromozta, szemrehányásaiban, melyekre hálátlansága miatt fakad, az a mély fájdalom és aggodás hangzik szüntelen, melyet csak a szeretet táplálhat oly erősre, s melytől a gyűlölet s a közönyös elhidegülés egyaránt távol van.

Mialatt nagy költeményében megirandó látományát, mint asszony a magzatot, hordja elméje méhében: soha egy perczre sem szűnik meg hazája s jelesen szülővárosa jóllétével s dicsőségével foglalkozni. Meggyőződése szerint Olaszországot csak a nemzeti egység teheti nagygyá, s ezt vagy az egyetemes császárság keretében, vagy egy nagy nemzeti uralkodó kormánya alatt hiszi valósíthatónak.

Először, a *De Monarchia* írója, elmélete elvi tisztaságában, csak az elsővel: az egyetemes császárság gondolatával van eltelve. A német császárok már régebben is s különösen habsburgi Rudolf óta, ismételten foglalkoztak Olaszország elfoglalásának s koronájok alatt egyesítésének

gondolatával. Őt s közvetlen két utódát inkább csak a németországi viszonyok súlya, vagy kora halál, mint a terv kivihetősége felőli kétely akadályozta annak valósításában. Minél inkább részekre volt szaggatva s magával meghasonlva Olaszország, annál kevésbé állhatott ellen egy külső uralkodó hódítási s a maga koronája alatt egyesítési kísérleteinek. S mikor I. Albert német király 1308-ban orgyilkos kéztől elesett, s helyébe a lüttelburgi gróf Henrik választott egyhangúan, e néven VII. német királylyá: ez ismét fölvette az elődei által elejtett tervet, s elhatározta, hogy a római (vagyis egyetemes) császárságot helyreállítja. 1310. szeptemberében meg is indult római útjára. Október 24-kén lépte át az Alpokat s ért Susába. Mintegy 5000 emberrel jött. Hódító seregnek kevés, királyi kíséretnek sok. Turinban egy heti pihenőt tartott. A lombardiai ghibellinek, sőt a guelfek közül is sokan sereglettek össze tiszteletére; egyenlő kegygyel fogadta mindeniket, mondván, hogy nem ismer pártokat s valamennyinek javát eszközölni jött. A toskánai ghibellinek is ide jöttek elébe, köztök Dante is. A királylyal személyesen találkozva, lelkesedése annyira fokozódott iránta, hogy az evangéliomi szóval kiálta föl: Ime az istennek báránya, mely magára venni jött a világ bűneit.

De a büszke álom hamar szétfoslott. Henriket megriasztották az útjába gördült akadályok. A városok nagy része, köztök Florencz is, ellene szegült. Csak 1312. tavaszán indulhatott Róma felé. De az is csak félig nyílt meg előtte. A Laterán zárva maradt. A Capitol megnyílt, de a szent Péter temploma nem. Segédcsapatokat rendelt Németországból. De azok késtek; s nem tarthatván magát, vissza kelle vonulnia. Még útjában elérte a halál (1313. augusztus 24.). A remények egész világa szállt vele meg-

törve a sirba. Ellenségei fellélegzettek; barátait, az olasz egység s a nemzeti nagyság barátait, mély csüggedés fogta el. Dante, *Paradicsomban*, a fényrózsa legszebb helyei egyikét tartotta fenn számára.

Megingott reményeivel azonban most sem hagyott fel. Uj hőst keresett, a kiből nagy eszméje ismét reménykedhessék, hogy az olasz egységet valósítandja legalább, ha az egyetemes császárság gondolatáról már le is kell mondania. E helyett most már egy nemzeti királyság gondolata töltötte el lelkét. Egy ideig talán a ghibellin párt akkori fejére, Uguccione della Faggiuolára is gondolhatott, s talán ő is sarkallhatta ezt arra a nagyravágyásra, mely épen bukását okozta. Előbb Lucca, majd Pisa lázadtak föl ellene s megbuktatták (1318-ban). Dante követte menekvésében ahhoz, a ki helyét a pártvezérségben elfoglalandó vala, a veronai Cangrandéhoz.

Lesz alkalmunk a Pokol I. énekének tárgyalásánál bővebben szólni e nagyreményű fiatal hősről, kit Dante legelőször a VII. Henrik kíséretében látott, mikor ez Olaszországban megjelent s hódolóit fogadta. Az *Isteni Szinjáték* számos helye mutatja, mily nagy befolyást gyakorolt annak keletkezésére ez ifju hős, s hogy a költemény egészben csak akkor keletkezett, mikor Dante már ehhez kötötte reményeit mint szabadítóhoz.

Biztos és egyenes történeti adatok híjában fölötte nehéz az *Isteni Szinjáték* egyes részei keletkezésének korát szabatosan meghatározni. Hogy eszméje már 1300-ban, az Uj életben említett ama vísiókor keletkezett, fentebb láttuk s ez iránt alig is lehet kétség. Maga azon körülmény, hogy Dante költeménye cselekvényét az 1300. évre teszi, bizonyítja, hogy az a vísió nem más, mint maga az

Isteni Színjátékban leírt túlvilági utazás. Sőt az Új életben nyomok vannak, melyek meggyőzőleg bizonyítják, hogy mikor ama művét írta, az Isteni Színjáték terve, nagyjában legalább, szintén meg volt már lelkében.

Az Új élet első canzonéja ugyanis, jelen alakjában csak Beatrice halála után irathatott, s egyszersmind az Isteni Színjáték tervének, fővonásaiban, megállapítása után, mert benne már a szabadításra céloz a költő, melyet kedvese később nyújt neki. »A kit ő egyszer megajándékozott kedvezésével, az nem veszhet el örökre, oly kegyet adott neki (Beatricének) Isten.« — Ugyan e költeményben az angyalok és üdvözültek a még földön járó Beatricét kéri Istentől, mert egyedül ő hiányzik az ég dicsőségéből; az esdeklők íme választ kapják: »Beatricenak még egy darabig a földön kell maradnia, a hol valaki (s ez nem lehetett más, mint Dante) őt elveszíteni fél, ki a Pokolban azt mondandja az elkárhozottaknak: láttam az üdvözültek reményét.« Ez utolsó szavak határozottan a (tervben legalább meglevő) Pokolra vallanak.

Mindez által nagyot nyer valószínűségben az a föltevés, hogy Dante már Florenczben, száműzetése előtt megkezdte nagy költeménye kidolgozását is. Mert, habár 1300-ban, mikor az Új életet befejezte s 1301-ben volt Dante politikai szereplése tetőpontján, a mellett sem lehetetlen, hogy e két évben is szakíthatott időt, költeménye írásával foglalkozásra, kivált ha meggondoljuk, mennyire kellett őt annak, vísiója után, elfoglalnia.

Viszont bizonyos az is, hogy a Pokol első éneke csak későbbi hozzáadás a már kész költeményhez, mert annak első része, a Pokol, előbb készült el, mint őt sorsa Can-

grande közelébe vonta, pedig abban az Agár allegoriája alatt, mint látandjuk, Cangrande értendő, a ki még gyermek volt akkor s hozzá oly nagy reményeket Dante annál kevésbbé köthetett, mivel reményeit, egész VII. Henrik haláláig, ebben vetette s csak ennek halála után fordult azokkal a fiatal veronai gróf felé.

De ha megkezdte is költeménye kidolgozását Florenczben, kétségtelen, hogy annak megírására száműzetése kellett, hogy döntő befolyást gyakoroljon, valamint tanulmányainak politikai nézetei rendszerének végleges megállapítására is. S hogy 1314. előtt nem fejezte be teljesen a Pokolt, annak XIX. énekéből bebizonyítható. Ez énekben ugyanis a simoniakusok pokoli körében III. Miklós pápával találkozik, ki 1280-ban halt meg; a pápa fejvel egy tűzkemenczébe dugva kínlódik, s addig kell ott kínlódnia, míg utóda meghal s őt felváltja; ez VIII. Bonifác volt (a Dante nagy ellensége) ki 23 évig ülvén a pápai széken, ily hosszú ideig váratta elődét; s Dante azt jövendőli Miklósnak, hogy Bonifácot utódja nem fogja oly hosszú ideig várakoztatni, mint ez őt. Valóban, Bonifác 1303-ban adott helyet utódának, V. Kelemennek; s ez 11 év múlva 1314-ben halt meg. És bár nem volt valószínű, hogy 23 évig uralkodjék, oly bizonyossággal ezt még sem mondhatta volna Dante, Kelemennek 1314-ben bekövetkezett halála előtt. (A mi azonban nem zárja ki azt, hogy Dante ez éneket s talán az egész Pokolt előbb írhatta, e helyet pedig csak 1314-ben vagy később szúrta belé; ámbár a Dante terzináiba, összefonódó rímeik miatt, sokkal nehezebb a betoldás, mint más — pl. önálló strófákból álló — költeménybe.)

A mi a Purgatorium keletkezésének idejét illeti, ennek VI. és VII. éneke bizonyítja, hogy I. Albert német

király halála (1308) után nem sokkal már dolgozott azon a költő. Mert míg e király véres halálát eleven színekkel festi, kimondja azt is, hogy a német trón még üres (VI. én.); s a következő énekben világosan vonatkozik utódjának, VII. Henriknek, olaszországi utjára. Mikor fejezte be a Purgatoriumot, biztos adatunk nincs, de egy, 1320-ban, írt költeményében arra s a Pokolra, mint befejezett művekre látszik vonatkozni.

Igy élete utolsó két évére csak a Paradicsom megírása maradt. Ennek s vele az egész költeménynek befejezése után egy ajánlással megküldötte az egészet, pártfogójának: Cangrandénak. Ez már 1321-ben történt, Dante halála évében. Élete nagy föladatát bevégezte, dicsőségét örök időkre megállapította.

IV.

Mielőtt az Isteni Színjáték egész alkotásába egy előleges pillantást vetnénk, az azt átható bölcsészeti és vallásos szellemet kell még feltűntetnünk.

A bölcsészet — s így nevezték akkor a tudományok összességét — a középkorban a hittan szolgálojává szegődött s egészen alávetette magát a kijelentés tekintélyének. Hit és tudás, mondák, ellentétben nem állhatván egymással, a hit pedig mozdíthatatlan kőszikla levén, a bölcsészetnek kelle föltétlenül megadnia magát. A scolastica, e keveréke a hittannak és bölcsészetnek, a középkori tudományosság e legsajátabb alakja, az Aristoteles kategóriáiba igyekezett a hit és tudás valamennyi tárgyát és eszméit beszorítani, s minden igazságot a syllogismus alakjára vezetvén vissza,

épúgy száműzte a képzeletet és az érzést, mint a tapasztalást s a józan észet magát, és gépies formaisággá változtatta a szellem valamennyi működését. Még oly nagy szellemek, mint Aquinoi Szent Tamás s ellenfele Duns Scotus, sem szabadulhattak meg a formalismus e nyűgétől, melynél a rendszerben egészen elveszett a tartalom, s az igazság vizsgálata és bebizonyítása helyett megelégedtek — ha formulázhatták. A pápaságnak éppen így volt az ilyen tudomány, mely a hit szolgálojával vallva magát, tulajdonkép az egyházi hatalomnak szolgált, s a hitet is megfosztván bensőségétől (mikor bölcsészeti kategóriákba szorította), közvetlenül az egyház erkölcsi romlását is elősegítette, vagy legalább nem gátolta.

Egy nagy szellem és nemes szív, mint a clairvaux-i szent Bernáté, fölismerte az egyház s vallásosság e halálos betegségét, s volt is elég bátorsága, azt az egyház fejének is szemébe mondani. *) Erős beszédekkel fordult a papság ellen, melyből kiveszett az igaz hit, melyben egy csöpp vallásosság sincs, csak önzés, nagyravágyás, ármánykodás és a testi bűn minden faja. Ő, Abelárd, az Apokalypsis jóslatait folytató s az új évezredre alkalmazó Joachim apát s még néhány más, lángoló képzeletű, magas szellemű s mély érzésű férfi, fordulatot idéztek elő a bölcsészetben, a rajongás (mystika) hevével támadva meg a scolastica hideg jégvárát.

A mysticizmust nem ők találták föl. Az még a Krisztus előtti időkre vihető vissza: az egyiptomi és a hindu bölcsészetben egyaránt találkozunk vele, ép úgy, mint a görög

*) Hírneves iratában: *De Consideratione*, ad Eugenium papam.

mysteriumokban. A keresztyénség első korszakában Pál apostol maga volt az első mystikus s utána az egyházi atyák legjobbjai: Kelemen és Origenes, mind a két Gergely, a nizzai és a nazianzi, és szent Ágoston, kisebb-nagyobb mértékben mind mystikusok. Ugy látszik, ez irány épen úgy az emberi természetben gyökerezik, mint a vallásosság s a hit szomja, vagy a vizsgálódás, az igazság szomja.

A mysticismus a kedély ama bensősége, a lélek ama közvetlensége, mely nem kívülről nyeri az isteni kijelentést, hanem önmagában találja az isten-tudatot, melyben a vallás nem tantételekben, hanem csak érzésekben áll, s az Istennel való viszony nem két lélek viszonya, hanem egyiknek teljes odaadása s felolvadása a másikba; melyben a lélek, a világgal szemben a lét elveit s a dolgok lényegét közvetlen benső szemlélet által sajátítja el s magát a mindenség egy részének érzi, tudja. E közvetlen szemlélet több, bensőbb és erősebb a hitnél, mert a hit (mint Pál apostol mondja) csak »hallásból van« — és így kívülről jó s »mintegy tükörben lát,« — míg a mysticismus szemtől-szembe, árny és közeg nélkül s így a jövő életbeli látásnak az előizlete.

Sajátságos, de lélek- és élettanilag kimagyarázható jelenség, hogy a mysticismus mindenütt extasisra (önkívület, elragadtatás) vezet. A hindu mystikusoknál extatikus jelenségek napirenden voltak. Szent Pál maga leírja elragadtatásait. A görög mysteriumokról Plato mondja, hogy a beavatottak állapota egy neme a maniának, mely az által jó létre, hogy a szellem, isteni befolyás által, a testi élet törvényeitől s kötelékeiktől feloldatik. Az alexandriai Kelemen, a nizzai Gergely s szent Ágoston hasonló jelenségekről szólnak. A clairvaux-i Szent Bernát így ír: (De interiori domo): »A ki ekkép elmerül Isten szerelmébe, gyakran önkívületbe esik s

minden földitől és jelenvalótól el, Isten közvetlen jelenlétébe ragadtatik, s míg annak szépségét szemléli, nagysága által elkábul s egészen bámulatába mélyed.«

A középkorban uralkodó scolastica — a hideg formalismus és észszolgálóság — ellenében a mystika nem válhattott uralkodóvá, de nem is minden szellem alkalmas reá; s hogy itt-ott és pedig a legnemesebb szellemeknél fölmerül: azt is a scolastica elleni visszahatásnak tulajdoníthatjuk.

Dante egész szellemiránya mystikus, s ez a szó teljesebben magyarázza az Isteni Szinjátékot, mint akármennyi részletes kommentár, kivált ha e szempontot mellőzné. Mert ezt elfogadva, az Isteni Szinjátékot, vagyis az annak tárgyául szolgáló látományt, egy extatikus állapot eredményeül foghatjuk föl s így nem az ész s nem is csak a költői képzelet művének, hanem a Dante elragadtatott lelkében valóban megtörténtnek, vagyis benső élménynek fogjuk tartani. Megengedve természetesen, hogy az extasis csakis nagyjában s egészében mutatta föl a látományt, vagyis a túlvilág három országán átvivő utat, s a részletek a költői kidolgozás által sokasítottak és pedig a szerző politikai s egyéb céljai szerint. Ámbár jegyezzük meg, hogy az elbeszélés — vagyis a képzelt utazás — gyorsasága, a látottak tömege s gyors egymásra tódulása, az egyes képeknél megállapodást, időzést nem engedő mohóság — mindez megfelel az álomlátás természetének s a költő egész előadásában meg tudta őrizni annak jellegét.

Mert a költői képzelet s erkölcsi és politikai világnézet adalékai nem másítják meg a mű lényegét, mely a lélek állapotáról s Istenhez viszonyáról való mystikai fel-fogásban áll. S ámbár a testi vagy térbeli pokolnak, purgatoriumnak és paradicsomnak képzete, (bár azt még első-

rendű mystikus szellemeknél, minő a clairvauxi Szent Bernát, is föltaláljuk), csak ábrázolata a lelki pokolnak s általában túlvilágnak: Dante ez utat testben, élő, érző s fogható testben teszi meg, a nélkül mindazáltal, hogy helyét tényleg változtatná. A mit ő ez utazásban magán és másokon megél azok belső események, lelki változások, a maga belső emberének fokozatos fejlődése a szellemi Mindenséggel való viszonyában. Mert pokol, és mennyország, bár ő amazt a föld gyomrába, emezt az ég köreibe helyezi, nem itt vagy ott, nem térben vannak, hanem az ember lelkében, — tehát sehol és mindenütt.

Nem sikerült volna megértetni magunkkal, ha olvasónk erre azt mondaná, hogy Dante, túlvilági útját egyszerűen álmodta, mint álmodhatjuk, hogy falun vagyunk vagy Párisba utazunk, holott ágyunkban fekszünk. Az extasis látománya nem egyszerű álom, hanem a lélekben véghez menő valódi történet.

»A Dante költeményének alapeszméjét — mondja Delf Hugo, Dante újabb magyarázói közt a legszelleme-sebbek egyike*) — St. Victor Richardnak, a középkor egyik nagy mystikusának e szavaival fejezhetnők ki: A szemlélődő a lények egész rendét lássa Istenben; lássa, mikép mennek némelyek a pokolba, mások egyenest az égbe, meg mások a tisztító tűzön át az égbe; lássa mindezt a magok nemeik és fajaik szerint, sajátosságos minőségökben. Oly elragadtatás állapota ez, mint a Szent Pálé, a kiről tudjuk, hogy testben, testi érzékekkel a »harmadik égbe« ragadtatott. Költőnk is ily állapotban teszi meg utazását; maga elmondja a P o k o l

*) Dr. H. K. Hugo Delf: Dante Alighieri und die Göttliche Komö die. 43. s köv. l.

II. 18. és a *Parad.* I. 73. s köv. verseiben. S vajjon oly rendkívüli, képzelhetetlen, minden természeti rend és törvény elleni állapot-e ez, mint volna pl. egy halottnak testben föl-támadása halottaiból? Egyáltalában nem; mert az »elragadtatottak« állapota csak a felmagasult szemlélet; oly belső látás, mely a maga lelki életét testi élete működéseitől elkülönözve is szemlélni tudónak önként megjelenik. A mélyen magába merült és saját belvilágát közvetlenül szemlélő valóságosság, kegyesség gyümölcse ez; nem képleges előállítás, nem mesterséges tükröződése külső tapasztalatoknak, hanem közvetlen érintkezés a láthatatlan dolgok belső lényegével. Valódi élmény.

»A mi tehát a Dante költeményében előttünk áll — folytatja Delf — nem egy kellemes mese, mit a költő a dogma segélyével gondolt ki, hogy a maga politikai, erkölcsi s vallásos, tudományos nézeteit felséges szépségekkel vonzó képben vihesse vásárra s tehesse közkeletűvé. A szintér, a helyzetek, az alakok — mindez lehet a költő képzeletének terméke; de a mit ábrázol, a szellemi igazság, a lelki élet belső fejleménye, annak fokozatai, élményei: az nem rege, nem képzelet, nem csinálmány.«

Röviden kifejezve: Dantében a mystika elérte legfőbb fokát, az extasist — mint egyébiránt annyiakban s ő erre egyaránt birta az anyagot lelkében, mely kora ifjúságától a rajongásra, az eszményiségre hajlandó volt; élményeiben, melyek oly mélyen rázkódtatták meg belvilágát s annyira táplálták szenvedélyét, mint csak keveseknek; és végre tanulmányában, melyek őt, az ó- és középkor összes eruditó-jával bíró, mélyen tudományos és beható szellemet, kiválóan a mystikus vallásbölcészeti iskola irányához vezették, még ön-

tudatlanul is — mert maga Aristotelest és azaquinói Tamást vallotta mestereinek.

S hogy ez nem alaptalan ráfogás, arra magából az Isteni Szinjátekből idézhetni bizonyosságot akárhányat: jelesen a boldog lelkek paradicsomi rangfokozatából, melyben mindenütt a mystikusoké az első hely. Ott találjuk a Plató tanát (a lelkek születés előtti tartózkodásáról a csillagokban) a P a r a d. IV. énekében. A keresztyén mystikusokat pedig személyesen mind: a kis Orosiustól kezdve, Makariust, Augustinust, az areopagita Dénest, Boéthiust, Isidort, Bédát, a két St. Victort: Richardot és Hugót, aztán Bonaventurát, Albertus Magnust stb. És mindeniknél magasabb helyen: Szent Bernátot, a ki mint a benső istennézet netovábbja van feltüntetve. Mert ha tényleges tudományossága anyagának nagy részét a scolastikusokból merítette is Dante — s tény, melyről az Isteni Szinjáték majd minden sora tanuskodik, hogy bámulatosan behatolt a scolastikusok, jelesen Aquinoi Sz. Tamás mély tudományába s általában az ó- és középkor összes, rengeteg tudásába — hogy kedélyére mélyebben hatottak a mystikusok, tagadhatatlan. A mikor nagy pártfogójához Csangrandéhoz intézett (az Isteni Szinjátékot neki ajánló) levelében az absolut Lényeg extatikus visiójáról szól, a szentírás mellett nem Aquinoi Tamást, hanem Sz. Ágostont, St. Victor Richardot, az Areopagitát és Sz. Bernátot idézi tekintélyekül, jelül, hogy nyomdokaikban járt s élményeiket saját élményei megerősítik.

V.

Hogy némi előleges fogalmat szerezzünk magunknak az Isteni Szinjáték, ez óriási compositio egész mivoltáról, mielőtt a művet magát kezünkbe vennők, jó lesz egy lehető rövidre vont átnézetét adni egész szerkezetének, a mi egyszersmind a Dante világnézetének, különösen kozmogoniájának fővonásait is föltárandja előttünk s némi otthonoságot szerzend a költő képzelete szerinti »túlvilágban«, fogalmat nyujtand másfelől a költő alkotásának szerkezetében uralkodó arányosságról.

Az Isteni Szinjáték közvetlen tárgya, nem tekintve annak allegorikai értelmeit*), a túlvilág képe s a halhatatlan emberi lélek állapota az örökkévalóságban. Dante ezt ezer meg ezer egyéni képben terjeszti elő, melyeket a túlvilág mind a három országán keresztül vezető útjában lát, melyekkel ott sokképen, érzékei által s szóváltás útján érintkezik, s melyekről eleven emléket hoz vissza magával, hogy

*) Maga Dante megmondja, pártfogójához, Cangrandéhoz intézett ajánló levelében: »E mű értelme nem egyszeres, e mű több értelmű. Első értelme a betű szerinti, a másik az allegorikai vagy mystikus. Allegorikai értelme szerint tárgya az ember, a mennyiben érdeme vagy vétke által a jutalmazó vagy büntető isten igazsága alá esik.« Ide megy ki a költő fiának, Dante Jakabnak, a nyilatkozata is: »A költő főcélja volt: allegorikai képben állítani elő az emberi nem (földöntúli sorsának) három minőségét.« — Látni fogjuk, hogy ez egységes nagy allegoria alá aztán számtalan kisebb, hogy úgy mondjam, részletes allegoria sorakozik.

közölje azokkal, kiknek nem adatott ugyanazt az utat megtehetniök.

Az egyház tanítása szerint ugyanis a túlvilág három országból áll, s az emberi lélek a halál után, ezek egyikében vagy másikában, lényegesen különböző állapotra jut, érdeme szerint. A véték súlyával terhes s bünbánatra nem hajlandó és így javulásra nem képes lélek a pokol sötét üregébe, a soha nem végződő gyötrelmek helyére bukik alá; a gyarlósága által bünbe esett, de még hívő bünbánó lélek a tisztulás helyére vitetik, hogy onnan, ha a bűneinek megfelelő kínokat átszenvedte s általok megtisztult, az örök üdv helyére, a fénylő paradicsomba emeltessék. Szentek egyenesen is ide juthatnak. Az első és utolsó hely tehát végleges, a középső csak átmeneti.

A középkori valláspélda sokat foglalkozott a túlvilág s jelesen az ideiglenes és örök kínok helyeinek s magoknak e kínoknak minél elevenebb színezésével, a bűnösök elrettenítésére. S Dante, a maga korában, nagyon is járt úton s a vallásos szellemek előtt ismert talajon mozgott, midőn magát álomban — vagy jobban mondva: az elragadtatás, extasis állapotában — a túlvilág három országán vezettette át, hogy hirt hozzon a láthatatlanokról.

Természetes, hogy a poklon kell kezdődnie e túlvilági utazásnak. Annak borzalmas és setét képeitől kell a vezeklésre hajló léleknek áthatva lennie először, hogy a tisztulás helyén az üdvre átmehessen. Így a költeményben nemcsak összhang és arányosság, hanem fokozatos haladás is van célja felé.

Mint a túlvilág maga, úgy a költeménynek is, mely azt festi, három részre kell oszolnia: a P o k o l, a P u r g a-

torium, a Paradicsom, a költemény három főrésze. A költő e részek mindenikét ismét énekekre osztotta, és pedig az elsőt harmincznégyre, a másikkét mindenikét harminczháromra, százra az egészet. Világos, hogy az egész felosztásnak a 3. és 10. számok szolgálnak alapul. Három rész az egész. Az egyes részek 33 énekkel, a tizes rangra emelt 3 maga-magához adva, s az első rész az egész költeménynek nyitányul szolgáló első énekkel megtoldva, a mi az összes énekek számát tizszer tizre, 100-ra emeli. Még az énekek kis alkatrészei, a versszakok is három sorosak, egymásba font s háromszor előkertülő rímekkel: terzina. De mindenének magában bezárul, olykép, hogy az első sor ríme csak egyszer ismétlődvén, ugyanazon terzina utolsó sorában, az utolsó terzina középsorához, a mint új rímet kezd, egy magában álló s az éneket bezáró sor ríme járul, úgy, hogy minden ének hárommal osztható számú meg egy sorból áll, s e sorok háromhárom énekenként tevén ki egy terzinát, a kilenczvenkilencz ének sorai száma hárommal osztható, de a századik ének végén mégis fenmarad egy sor, a hárommal osztható számon túl. — A túlvilág három országának belalkata is mind háromszor három részre oszlik. A pokolnak, tornácán alúl, kilencz köre van, melyek némelyike azonban alkörökre van osztva, így az utolsó előtti háromszor három meg egy (tiz), a legutolsó három meg egy (négy) alkörre. A purgatoriumnak előcsarnoka (három alkörrel), hét köre, s tetején kilenczediknek a menynyel érintkező földi paradicsom. Végre a paradicsomnak: a hét planéta-ég, az álló csillag-ég a *primum mobiléval*, melyek fölött az *Empyreum*, az istenség mozdulatlan székhelye lebeg, tehát szintén kilencz része van. — A hármas szám alkalmazásául tekinthető még, hogy a Krisztus neve, ha rímben fordul elő, csak önmagával, te-

hát háromszori ismétléssel rímel; hogy a pokolkapu fölirata háromszor három sor; hogy Lucifer, a szentháromság borzalmas ellenképe, három arczczal bir, s hogy a költemény három részének mindenike a *st elle* (csillagok) szóval végződik; mintha a költő háromszor akarna a magasba utalni: *Excelsior!*

A költőnek, midőn a megfoghatatlan túlvilág ábrázolására — terjedelmes s mindent részletesen festő költeményben — határozta el magát: mindenek előtt teljesen világos szemléleti képet kelle önmagának alkotnia ama három ország fekvéséről, helyzetéről, beosztásáról és berendezéséről, — meg kellett alkotnia, egy szóval, a túlvilág topografiáját. Lesz alkalmunk az egyes részek tárgyalásánál megismerkedni ezzel; de előre is megjegyyezhetjük, hogy a Dante nézete a túlvilág három országáról oly világos, oly szemléletes, oly biztos, minden részletében oly következetes és összevágó — hogy majdnem azt kell hinnünk: a költő először körzőhöz és irónhoz nyúlt s mértani rajzot készített magának a poklról, purgatoriumról és paradicsomról, mielőtt tollat fogott volna, hogy élményeit költőileg írja le. A költő e rajzban, melyet magának a világegyetemről alkot, szilárdul áll a ptolemaeusi világnézet alapján, mely szerint a föld tengertől környezett gömbölyü sziget, s a világegyetemenk szilárd és mozdíthatatlan központja; levegő-ég környékezi, mely fölött a tűz könnyebb eleme emelkedik; hét ég, a hét planétával, nyolczadik az álló csillagokkal, forog körüle; mind ezeket a forgó s mozgását amazoknak átadó kristály-ég, az úgynevezett első-mozgó (*primum mobile*) veszi körül. S a világ-egyetemen kívül, fölül: az istenség, a végtelen, az örökkévaló, a változhatatlan, a minden lét oka és forrása.

A Dante felfogása sokban eltér a középkor scolastikusainak, nagyjában szintén a Ptolemaeus rendszerére alapított, de a túlvilág ábrázolásában önálló nézleteitől. Ezek az eget három részre osztották: a látható égboltra (firmamentum) a csillagok és planéták anyagi égére; aztán a szellemi (spirituális) égre, mely az angyalok és szentek lakóhelye; s végre az értelmi (intellectualis) égre, hol az üdvözültek az isten szemléletének üdvét élvezik. Hasonlóképp osztották különböző, és pedig szintén három részre az alvilágot is, melyet mindenestül a föld belsejébe helyeztek; u. m. a pokolra, az örök gyötrelmek helyére; a szerintök ennek szomszédjában levő purgatoriumra, a tűz által tisztító vizeklő (átmeneti) helyre; és a limbusra, hova azok jutnak, kik poklot nem érdemelnek, mennyországba pedig, mert kereszeteletlenek, nem mehetnek soha, s így a tisztító tűzön sem kell átmenniök. E limbus a középkori felfogás szerint két részre oszlik: a csecsemőkére (l. infantum), kiket a halál elért, mielőtt megkereszteltethettek volna; és az atyákéra (l. patrum), a kegyes pogányokéra, t. i. kik Krisztus megváltása előtt éltek s haltak meg. Az ó testamentomi kegyes atyákat Krisztus, midőn a halála s feltámadása közti napon »szálla alá poklokra,« onnan magával vitte s ezeket Dante a mennyei paradicsomban talállandja.

A Dante nézlete sokban eltér a középkori felfogásoktól s szellemesebb, költőibb, egyszersmind világosabb is. Ő csak a poklot helyezi a föld gyomrába, és pedig csúcsával a föld középpontját érő fordított tölesér alakjában, melynek tengelye felső vége Jerusalemet, az üdv földi születéshelyét, megnyújtott alsó vége pedig, azzal átellenben, a föld túlsó oldalán a purgatorium hegyét éri. A purgatorium

tehát nem a pokollal érintkeznek, a mire nincs is szükség, mert sem a pokolból, a hol a büntetések örökkétartók, nem megy a purgatóriumba senki, sem a purgatóriumból nem a pokolba, hanem a paradicsomba menendők a lelkek. Nem is a föld alá van rejtve, hanem szabadon, égnek emelkedve magaslik, a mi jobban megfelel a bűnbánat és tisztulás által az üdv felé törekvő lelkek égbe vágyódásának. Ellentéte a pokolnak, mely csúcsával lefelé fordított üres tölcser, míg ez csúcsával égnek emelkedő tömör tölcser vagyis kúp; s teteje már a paradicsom valódi küszöbe. A pokol üregében minél mélyebben, annál távolabb vannak a lelkek Istentől; a purgatorium dombján, minél magasabban, annál közelebb az üdvhez.

A paradicsom helyrajzában, mondja Scartazzini, tűnik legtisztább világban föl a Dante költői képzelete. A régi nézet szerint az üdvözültek mind egy helyben vannak a csillagvilágon túl elterülő mennyei paradicsomban. A költő azonban, hogy az epikai előadás egymásutánjában ne akadályoztassék, Wegele kifejezése szerint, fogáshoz nyult s a különféle planéta-egyek szerint különböztette meg az ég régióit, mindenikbe a megfelelő erények által üdvözült lelkeket helyezve el. Költeményének arányossága kívánta ezt. A pokol körei, a bűnök különböző nemei szerint vannak besosztva és rendezve, arányilag könnyebbekről súlyosabbakra menve; a purgatorium körei hasonlókép, csak hogy megfordított sorrendben. A paradicsom különböző egeiben a különböző erények laknak, de az üdv teljességében nincs fokozat köztök. De Dante még sem akar az egyházi felfogással ellentétbe jönni, s azért figyelmeztet alkalmoszerűleg, hogy az üdvözültek lelkei tulajdonkép nem laknak a különböző csillagokban, melyekben lakozni látszanak, — neki,

az utjában azok körein áthaladónak ott tűnven föl — valódi lakásuk csakugyan a felső égben, az empyreumban van, hol a mennyei rózsza szirmait alkotják körbe sorakoztokban; csak azért mutatkoznak ez vagy amaz planéta fényében, hogy erényök és üdvösségök neme fejeztessék ki ezáltal.

A túlvilág e három országán megy át Dante, álomban, vagyis önkívületben ugyan, de testben. Vezető nélkül ez úton nem mehet. Vezetőről számára az a dicsőült lény gondoskodik, akit ifjonta szeretett, sohasem birtatott, de holta után is imád: Beatricéja. A vezető, kit ez választ ki számára, a poklon és purgatoriumon át Virgil, az ó-kornagy műköltője, a középkor fölfogásában jós és varázsló, Danténak különös tisztelete tárgya. De Virgil nem mehet be a mennyei paradicsomba, s így annak küszöbén elmarad, és a vezetést az ég körein át maga Beatrice veszi át, magával ragadva hívét fölebb-fölebb, a kilencz égen át, egészen az örökkévaló trónjáig

Látnivaló, hogy a költemény conceptiója s compositiója oly egyszerű, hogy alig lehetne egyszerűbb. De ez egyszerűségben a gondolat és képzelet oly végetlen gazdagsága rejlik, az ember és a világ annyi oldalról, s oly csodásan van benne megvilágítva, mint semmi más műben, az egy biblián kívül.

Dante magát festi költeményében, de magában lefesti nemzetét, korát, az összes emberiséget. Az ő belső történetében mindnyájan a magunkéra ismerünk s a költői illúzió, melyet előidéz, oly teljes, hogy egy perczig sem hagy kételkednünk azon, hogy a mit elbeszél, valóban megtörtént, és

pedig nemcsak vele, hanem magunkkal is. Vele megyünk át a poklon, a tisztulás helyén, vele érünk a paradicsomba. Kínjait átszenvedjük, vezeklésében küzdünk, üdvében oztovunk. Egy-egy alakjában közvetlenül ismerünk magunk arcvonására; s ha a pokol középkori vagy dante-i felfogásában nincs is tárgyias hitünk, remegni érezzük szívünket attól, a mi ránk vár. Vágya, mely őt tovább-tovább ragadja, minket is megkap, eltölt, beleolvadni a végtelenségbe, melynek úgy egy paránya, egy sugára lelkünk is, mint az övé.

Dante magát festi költeményében, de benne van abban az egész világ: a kozmikus úgy, mint az erkölcsi világ. A végetlen szinpadon, mely három felvonásban nyílik meg előttünk, az egész világtörténelem színjátéka vonul el szemünk előtt, az emberiség úgy külső, mint belső történelméé. Hogy a költő saját hazája és kora történetének juttatja e színjátékban a legnagyobb szerepet, onnan van: mert nemzetére és korára akart közvetlenül hatni, a mi minden költőnek kötelessége. Hogy, különösen a poklot, politikai és személyes ellenségeivel népesíti meg, azon sem ütődhetünk meg, tekintve az akkori olasz városok erkölcsi romlottságát, mely annyira kihívta a költő erkölcsi szigorát, mely egyébiránt saját pártfeleit, sőt személyes barátait sem kiméli, erkölcsi fogyatkozásaikért. Innen van, hogy azonkívül, a mit az egyetemes, jelesen az ó-kori és egyházi történelemből s a régi világ monda-köreiből vesz, a többi s ez a legnagyobb rész — honfiaira és kortársaira, az ország és az egyház akkori belső küzdelmeire s történetére, az egyes államok és városok bel- és külviszályaira, a családi torzalkodásokra s mindezek szereplőire vonatkozik. E körülmény rendkívül megnehezíti nekünk a költemény megértését s annál fogva élvezhetését is.

Igazán, minden laphoz egész bokorkulccsal kell bírunk, mert a költeményből három sort nem lehet történelmi s egyéb kommentár nélkül olvasni. Mily nehézkes s alkalmatlan olvasmány!

De legyünk meggyőződve: épen oly jutalmazó is. Nem, százszorta jutalmazóbb, mint a mily fáradtságos!

AZ
ISTENI SZINJÁTÉK

ELSŐ RÉSZE.

A P O K O L.

ISTENI KEZELÉS

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ELSŐ FEJEZET.

A költemény nyitánya.

(I. és II. ének.)

Fentebb azt mondtuk, hogy Dante, költeménye mindhárom részének 33—33, összesen 99 énekét, az egész műnek nyitányul szolgáló első énekkel pótolta ki százra. Ez annyiban nem szabatos, hogy a költemény nyitánya nincs teljesen befejezve az első énekben: befejezettnek csak ott tekinthető, mikor a költő, vezetőjével Virgillel valóban megindul túlvilági s először is alvilági útjára. Így véve, a mű két első ének e szolgál nemcsak a Pokolnak, hanem az egész költeménynek nyitányaúl.

A nagy allegoriának, — mert az egész Isteni Színijáték annak nevezhető — e két ének minden tekintetben megfelelő bevezetésül szolgál, mely maga is egy kisebballegoria s nem kevésbbé szorúl magyarázatra, mint maga az egész költemény.

A költő valóban nem igyekezett a magyarázat munkáját megkönnyíteni. Ámbár egy perczig sem hagy kétségben az iránt, hogy mint egész művében, úgy itt sem kell semmit csak szó szerinti értelemben vennünk, s egyáltalában nem volt célja a pokol bejáratának helyét a föld színén

geográfiailag megjelölni, sem az alvilágba leszállásának előzményeit történeti igazsággal, megtörtént külső eseménykép adni elő. De épen a közeget megtalálni az előadás és annak jelentése, s az egész eszmének és a kivitel részleteinek allegoriái közt: ebben fekszik a nehézség.

Egészen véve a két ének tartalma ebben foglalható össze:

A költő, az élet délpontján, egy sűrű vadon erdőben eltévedve »találja magát«, hova — nem bir számot adni róla — mikép jutott, mert mély álom vett erőt rajta, mikor az igaz útról letévedt. Az egyetlen út, mely a rengetegből kivezetni látszik, egy meredek hegyoldalnak visz; s mikor — kijutni vágyva mégis minden áron — annak megmászására szánja el magát: három félelmes fenevad, párducz, oroszlán s nőstényfarkas állja útját s visszariasztja. Kétségbeesetten s a siker és a szabadulás felől elcsüggedten fordul vissza, mikor egy hallgatag árny-alakot vesz észre, a ki Virgilnek vallja magát s megjósolva, hogy majd egy negyedik állat, egy agár, fogja lebírni e három fenevadat s megszabadítani tőlök a világot, — de mivel azt az eltévelyedett itt be nem várhatja, ő vezetőül ajánlkozik neki a rengetegből, nem a megmászhatatlan hegyi úton, hanem az alvilágon át. Dante, Virgil iránt különben is rokonszenvvel s tisztelettel teljes, előbb hálás készséggel fogadja ez ajánlatot; majd aggódni kezd, hogy bár előtte Aeneás (a Virgil hőse) és Szent Pál (az Úr választott edénye), szintén élő testben tették meg, amaz a poklon, emez a harmadik egen át, a túlvilági utat, de mikép bátorkodják arra ő, nem lévén sem Aeneás, sem Szent Pál? Virgil azonban bátorságot önt belé, azzal a kijelentéssel, hogy nem magától jött s ajánlkozott vezetőül neki, hanem egy üdvözült lény, Beat-

rice, a költő ifjukurának imádott eszménye jött az égből hozzá s küldte őt az eltévelyedett megmentésére; sőt az sem magától, hanem még magasabb égi szellemek, Lucia s a boldogságos szűz által indítatva jött s küldte őt ide — és így mindez a legfelsőbb rendelésből történik. Dante erre neki bátorodva, s szerelemtől és bizalomtól lelkesítve indul a rettenetes útra, melynek bejáratánál (a III. ének első soráiban) a pokolkapu gyászos felirata áll előtte.

Mit értsünk az életút közepe, a vadon erdő, a mély álmom, az eltévelyedés s a fölébredés alatt: nem nehéz, csak azok után is, miket Dante életéből s kora viszonyaiból bevezetésünkben megismertünk, eltalálunk.

1265-ben születvén, az élet közepét — a bibliai 70. évvel számítva, mint tette más művében is*) 35 éves korára, vagyis az 1300. évre tehetjük. S valóban, mint előbb láttuk, ez az év hozta meg Dante életében azt a fordulópontot, melyben erkölcsi, vallási és politikai addigi irányaitól homlok-egyenest ellenkezők felé fordult, és pedig nem önző czélekből — mint a vallási hithagyók s politikai renegátok legtöbbszörre, hanem hosszas gondolkodás és küzdelem után nyert jobb meggyőződésből; azt a fordulópontot, melyről visszatekintve, egész addigi élete egy nagy tévedésnek, mintegy rengeteg erdőben való eltévelyedésnek tetszhetett előtte, hova öntudatlanul jutott, s a percz mintegy fölébredésnek a nyomasztó álomból.

Ébredése, tévedésének rengetege közepett, annál vigasztalanabb, minél élénkebben érzi eltévelyedett voltát. S ime az útat, mely onnan kivezethetne, legyőzhetetlen aka-

*) A Convitoban (IV. 23.) így szól: »Életünk iv formán halad, emelkedve és alászállva. Ez iv legmagasb pontja (»az ember-élet útjának fele«) a teljesen éretteknél a harminczötödik évben van.«

dályok zárják el előtte. Maga a hegy, mely minden üdv alapja és kezdete, a hit, az erény, a kötelesség meredek útját nyitja meg előtte. S ha még szabadon, nem gátolva mászhatná meg meredekét!

De három fenevad állja útját.

Ez a három fenevad, nemcsak a költőnek, magyarázóinak is sok fejtörést szerzett s a legtöbb nehézség okozója volt.

Sokáig személyeket kerestek a három állat allegóriája alatt; majd tisztán erkölcsi magyarázatot adtak nekik, s az emberi természetben — melyet az eltévelyedett Dante képvisel — leginkább uralkodó bűnök megszemélyesítését keresték bennök. Végre a mult század végén egy, a két felfogásból kevert új nézlet, az úgynevezett politikai-történelmi lát-szott felülkerülni, mely a három fenevadban (valamint a költemény további folyamában is előforduló, a görög-római hitmondákból vett és szintén allegóriailag felfogandó többi alakokban, pl. a XXXI. ének óriásaiban is) részint politikai és történelmi személyeket, részint ilyenek által képviselt, elvont politikai eszme-irányokat lát. A Dante-magyarázat mai állásában az erkölcsi magyarázatot vehetjük a legátalánosabban elfogadottnak, talán végleg elfogadottnak.

A történelmi-politikai magyarázat szerint, melynek fölállítói s támogatói, meg kell vallani, a legtöbb éleselműséget fejtették ki (természetesen a legönkényesebb conjecturák kíséretében!) nézeteik helyességének bizonyításában: az erdő maga, melyben Dante, maga sem tudja mikép, eltévelyedett, az ő politikai tevékenységét jelenti, élete első szakában, míg a guelf-párton állott; vagy ismét más magyarázat szerint: száműzetését, mely épen a ghibellin-párthoz állása miatt érte. A három vadállat közül

az első, a párducz, szülővárosának Flórencznek a képe, melybe egyideig bizott, hogy aztán annálinkább csalódjék, mely iránti ragaszkodása okozta minden nyomorát, s melynek pártszineit: a fehért (ghibellin) és feketét (guelf) — a mint Florenzben a császári és pápai pártok magokat nevezték — jelképezi a párducz bőrének tarkasága. Az oroszlán a francia Anjou-ház s jelesen Valois Károly, kit a pápa a ghibellinek megfélekezése végett hivott szövetségesül magának, s a ki a fehérek pártjának bukását s magának Danténak száműzetését idezte elő, s a kinek czimere oroszlán lévén, az allegoria ily magyarázata a legközelebb fekvőnek látszhatott. Végre a nőstényfarkas, a leggonoszabb s legundokabb, ez állat, mely falánk és kielégíthetetlen, mely mindenféle állattal párzik: a római udvar a maga romlottságában, s különösen VIII. Bonifác pápa, akinek a kor eseményeire a legnagyobb és Dante szerint is a legkárhozatosabb befolyása volt.

De bármily tetszetős legyen e magyarázat, még több, a mi ellene szól s az erkölcsi allegoria fentartását javallja. E szerint a párducz a kéjvágyat ábrázolja, e bűnt, melyen az ember legtöbbször kap ifjusága hevében, mely színe szép tarkaságával csábít, de melytől a komolyabb hajlamu értelem, a kor és higgadtság segélyével, aránylag legkönnyebben menekülhet; az oroszlán a haragos és erőszakos indulat, mely a kevélységben tetőz, s a hatalomvágyra vezeti a becsvágy túlságát; végre a nőstényfarkas a féktelen kapzsiság, birtokvágy és kincsszomj, ama korszak uralkodó bűne, melytől, az egyház annyi szolgája sem maradt ment, s az, melytől hatalmába esve egyszer, legnehezebb, majdnem lehetetlen a menekülés, mert az évekkel, ellenkezőleg mint más szenvedélyek, még öröködni szokott.

E magyarázat mellett mindenekelőtt az szól, hogy hasonló, sőt azonos allegoriákkal magánál Danténál (előbbi műveiben is) találkozunk, valamint másoknál is — s azok az ő korában egészen közkeletűek voltak. Bizonyító idézeteket rövidség okáért mellőzök, s a sok közül csak Jeremiás próféta hasonló (ismeretes bibliai) jóslatát említem. (Jerem. V. 6.) Csak eszmei tekintetben hozom föl valószínűsége mellett, hogy a három főbűn az emberi élet három korának (az ifjúságnak a kéjvágy, a férfikornak a dicsvágy és kevélység, az öregkornak a kincsszomj és kapzsiság) éppen úgy megfelel, mint Dante hajlamának az erkölcsi allegoriára, és a túlvilág három országa rendszerének s végre a pokolbeli bűnök (alább látandó) osztályozásának. S végre e magyarázat mellett szól, hogy azoknál, kik a költőhöz időben s másképp is legközelebb állottak, Boccaccionál s a Dante fiánál is, ezt az értelmezését találjuk a három fenevad allegoriájának. Hogy a költő, ily magyarázat mellett, ama politikai czélzatra is gondolhatott, s hogy ez amazzal jól meg is fér, bizonyítja az is, hogy farkas helyett nőtény farkast említ, mely a mellett, hogy a mohó falánkságnak talán kifejezőbb képe — egyszerre Rómára s benne a Curiára emlékeztet.

Mi jelentőséget tulajdonítsunk Virgilnek az Isteni Szinjátékban, és pedig nemcsak az első két ének allegoriájában, a hol mint megmentő jelenik meg a három fenevad támadásától, hanem a nagy költemény egész két első részében, — mert mint tudjuk, ő a poklon és purgatoriumon át vezetője marad Danténak s egész a paradicsom küszöbéig kíséri, a hova már nem mehet be s a hol Beatrice veszi át tőle a költő vezetését, azon az országon át, melybe csak a Krisztus megváltottai s az üdv választottjai léphetnek: ez a második kérdés, mely az Isteni Szinjáték két első éne-

kének allegoriájában a magyarázókat méltán foglalkoztatja. — Vajjon csak az emberi józanész jelképe s a philosophia képviselője-e, mely a test és vér bünei ellen jóra tanácsol, körmeik közül kiszabadít, s az üdv felé irányozza, vezeti és támogatja lépteinket? Megelégedhetünk-e ily sekélyebb magyarázattal, holott ily célra alkalmasabban választhatott volna a költő valamely keresztyén bölcsészt, akár (hogy mást ne említsünk) Böethiust, a kinek *Consolatio philosophiae* című műve a középkorban általában s Danténak is kedvencz olvasmánya volt s kitől amaz ismeretes szép mondat is idézi :

» — nincs gyötrőbb, mint kinok közepette
Emlékezni meg, eltűnt boldogságról ! «

s kit bátran választhatott volna vezéreül, csak úgy vagy jobban mint Virgil-t, ha ebben sem lát vala mást, mint philosophust. Vagy a költő vonzotta-e annyira Virgilben, kit kétségkívül valamennyi másnál fölebb helyezett, talán az egy Homér atyát kivéve, kinek az elsőséget a pokol előcsarnokában is megadja ugyan (IV. ének, 88. v.) :

»Az ott Homérosz, a költők királya ! «

míg Virgil — a költő — iránti előszeretetének annyiszor ad félreismerhetetlen kifejezést költeményében. De még ez sem magyarázza eléggé a választást.

Egészen más eszmelánczolatok vezetnek rá a valódi okra, mely Dantéval e választást tétette.

A történeti Virgil mellett a középkorban egy mondai Virgil alakja képződött ki és pedig két irányban. Egyik szerint Virgilben jóst láttak, a ki Krisztust és a megváltást, ha

öntudatlanul is megjövendölte; a másik szerint varázslót, a ki isteni segítséggel ördögi mesterséget üzött. Az első fölfogás a *Bucolica* IV. ecclogájának ismeretes sorain alapszik, melyben Virgil, a cumaei sybilla jóslatát a születendő Krisztusra látszik alkalmazni, és pedig oly közel az idők teljességéhez, alig pár évtizeddel a keresztyén aera kezdete előtt:

»Már a Sybilla-jósolt kornak végszaka fordul,
És az időknek súlyos rendje megújul egészen.
Már közelít a Szüz, megtér ismét az Aranykor,
Új öltő támad s új sarj száll a magas égből!«*)

E fölfogás, mely Virgilt mint jóst tünteti föl, az egész középkoron át tartotta magát. Költeményei a sorskönyvek egy nemének tartattak s egyes versei kétes esetekben döntő erejű jóslatoknak tekintettek, olykép alkalmazva, hogy az esetleges felnyitáskor először szembeötlő, vagy egy találomra beszúrt tű vége által jelölt sor a kérdéses esetben, valamely (többnyire természetesen erőltetett) magyarázattal, elhatározónak tekintetett a vállalat sikere vagy bukása iránt. Ez volt a »sortes virgilianae« — oly eljárás, melyet a bibliára is szintoly gyakran alkalmaztak.

Virgil, mint varázsló körül egész mondakör képződött. Csak egy mondát említek, mely a *W a r t b u r g i d a l n o k v e r s e n y r ö l* szóló költeményben olvasható. E szerint egy Zebulon nevű, anyai részről zsidó, apairól pogány ifju, ki hajdan Veronában élt s a régi könyvek tanulmányával fog-

*) *Ultima Cumaei venit jam carminis aetas ;
Magnus ab integro saeculorum nascitur ordo.
Jam redit et virgo, redeunt Saturnia regna,
Jam nova progenies coelo demittitur alto.*

lalkozott, kisütötte, hogy tizenkét század mulva fog megszületni a Megváltó ; s a könyvet, melyben e jóslatot találta, varázslat által elrejtette, hogy mások meg ne találhassák ; egy szellemet idézett ugyanis a mágneshegyre s ott egy ércszobrot öntetvén általa, annak az orrába dugta el a könyvet, a szellem által pedig emelt doronggal őriztette. Virgil, hogy a titok birtokába jusson, egy Fábián nevű kegyes római századossal s több vitézzel együtt a mágnes-hegyhez hajózott és sok kaland és baj legyőzése után a bűvös könyv birtokába jutott, s abból merítette bűvész-mesterségét. — Látnivaló, hogy e monda, bár elég izetlen, midőn Virgilben a bűvészt állítja előtérbe, ezzel az ecclogában nyilatkozó jóstehetséget igyekszik kimagyarázni. A nép-monda még azt tette hozzá, hogy Pál apostol, Rómába utaztában megállt a Virgil sírja fölött Nápolyban, és sajnálatát fejezte ki azon, hogy a keresztyén szellemű pogány korán elhalt, s így neki nem volt alkalma, azt a Krisztusnak megtérítenie. — A Virgil varázsló voltáról szóló másik monda Nápolyból ered s röviden abból áll, hogy Virgil a Chiron sírját föltalálta s abban egy bűvös könyvet, melyből a nekromantiát és a többi bűvész-mesterséget megtanulta. Az egyház, bár nem igen látszott helyeselni a Virgil-kultusz terjedését, tulajdonkép mégis elősegítette azt, épen a neki tulajdonított jóslatok idézése, fejtetése és kárhoztatása által. Elég, hogy az majd másfél ezer évig tartotta magát.

De Virgilnek sem költő, sem philosophus, sem jós, sem varázsló volta nem magyarázza ki eléggé a Dante választását, melylyel őt vette vezéreül az alvilágban, azon az úton, melyen a Virgil hőse Aeneas is ment vala. A kérdés igazi nyitja a Dante politikai meggyőződésében s az egyetemes császárságról a *D e M o n a r c h i a* című művében fel-

állított tanában található. Virgil, az *Aeneis* éneklője; az *Aeneis* tárgya pedig a római birodalom alapíttatásának ősmondája; hőse Aeneas nemcsak Romulusnak, hanem Caesar-nak és Augustusnak is őse. S Dante, ki a világ és az emberiség összeségének uralmát két részre, a szellemire a pápa s a világra a császár alatt, akarta megosztani, székhelylyel Rómában mind a kettőnek, a ki mind Olaszország egységének, mind a világ üdvének eszméjét e tanban fejezte ki*): nem választhatott vezérül jobbat magának, mint azt a költőt, ki a világbirodalom dicsőségét énekelte meg, s ki mint jós, keresztyén szellemmel törte át pogány volta korlátait, az egyetemes császárság profétáját: Virgilt.

S e tételből kell kiindulnunk, ha meg akarjuk érteni a jóslatot, melyet a Virgil szájába ad, a három vadállatot s különösen a nöstény-farkast legyőzendő negyedik allegorikus állatról, az a g á r r ó l.

Hogy Dante a szabadítóban az eljövendő világuralkodót látja: kétségtelen. Vajjon személyhez köti-e reményét: első tekintetre nehezebben dönthető el. Voltak, a kik a szabadító alatt magát Krisztust értették a visszatérendőt, egy chiliasztikus ábránd keretében. A többség azonban mindig történeti személyt keresett benne; és pedig olyant, kire a különösen választott agáralak s a hozzáadott többi részlet is (mik Krisztusra sehogy sem illenek) lehetőleg alkalmazható legyen. De ki legyen az? — VII. Henrik császárra, kinek római útjához Dante oly nagy reményeket kötött vala, melyeket az uralkodónak már habozó s nehézkes magaviselete és a siker küszöbén tétovázása is megingatott, hirtelen ha-

*) Lásd a II. ének 17—24 sorait s az azokhoz adott magyarázatot.

lála pedig egyszerre megsemmisített, az agár-kép s a jóslat semmikép sem alkalmazható. Kire tehát? Két magyarázat lehetséges. A költő meghatározását akarván adni amaz *agárnak*, vagy legalább némi jelt akarván adni felőle, azt mondja, hogy nemzetsége vagy származása »Feltro és Feltro közt« leend.

Feltro mint köznév, »nemezt, szőrkelmét« jelent; s nemez és nemez közt, vagyis szőr-ing és szőr-csuha közt paptól s jelesen szerzetest képzelhetünk; s innen a magyarázat, hogy Dante a világ üdvét és az uralkodó bűnök legyőzését paptól, talán egy pápától várja, természetesen olyantól, ki a pápaság bűneit: a bujaságot, a kevélységet, és a kincsvágyat először magában győzendi le, vagyis szakít a pápaság világi hajlamaival s törekvéseivel. E magyarázat másik árnyalata, mely szent Ferenczet és szent Domokost az egyház megtisztítóinak véve, reájok vonatkoztatja a jóslatot, különösen az utóbbira, kiről monda maradt fenn, hogy anyja őt, jóslatos álomban, fáklyát vivő ebnek (*cane*) álmodá. Csak emlitem e magyarázatot, melyet erőltetettebbnek tartok, mint a vele különben ez utolsó pontban összevágó következőt. E szerint az a két Feltro, Dante e helyén, földrajzi tulajdonnév, és pedig az egyik a trevisoi őrtartománybeli Feltro, a másik az anconaiiban fekvő Montefeltro. Ez esetben Dante a veronai Cangranderá, tulajdon nevén Francesco della Scala-ra gondolt, ki melléknevét (*Cane*, eb) szintén egy álmotól vette, melyet anyja, terhessége utolsó napjaiban látott, s melyben születendő fia eb-alakban az egész világot megfélemlítette; a *grande* (nagy) melléknév pedig nagyságát s előkelő fejedelmi származását jelzi. Történelmileg tudva van, hogy Dante a Henrik császár halála után örökre letett a reményről, hogy Olaszország egy küluralkodó által vál-

tassék meg ; s a régi római császárság viláгурalmának helyreállítására helyett Olaszország egységének s egy olasz fejedelem alatti egyesülésének reményéhez fogózott. Láttuk fentebb (a Bevezetésben), mikép gondolt egyideig Ugucione della Faggiuolára, a ghibellinpárt akkori fejére, majd ennek bukása után a fiatal, vitéz, magas származásu Cangranderára, akit már Henrik király kíséretében látott, aki a fiatal Cangrandét, 1308 óta bátyjának Alboin hercegnek kormányzó társát, császári helytartónak is kinevezte, midőn Brescia alatt az egész lombardiai erőt összegyűjté maga körül. Valóban, Cangrande mintegy teremtvé volt a pártvezérségre. S Dante, kinek szelleme és eszményei előtt a fiatal hős önkéntes hódolattal hajolt meg, őt szemelte ki a nagy szerepre, Olaszország egyesítőjének szerepére ; és már annyi csalódáson átment lelkének teljes erejével és szívósságával ragaszkodott ez új, — immár utolsó reményéhez. Két bátyja (Alboin és Bertalan hercegek) halálával Verona és Vicenza egyedúra, vendégszerető udvarába fogadta a számüzött bujdosó költőt, ki évek óta reményeket táplált iránta s most azokat teljesülni látva, rajongó lelkesüléssel közelített hozzá. S mivel a Cangrande uradalmi földrajzilag csakugyan középponton feküdtek ama két Feltro között, a magyarázat, hogy az első énekben megjósolt a g á r (veltro) ő lesz : csakugyan minden más hozzávetésnél nagyobb valószínűséggel bir. Tény, hogy mikor nagy műve utolsó része, a P a r a d i s o m is elkészült, Dante azt élete végső évében a fiatal Cangrandénak ajánlotta.

Cangrande 1300-ban, mikorra Dante az Isteni Szinjáték cselekvényét teszi, 8—9 éves lehetett. Innen magyarázható, hogy a hozzá kötött nagy várakozás oly távoli jóslat alakjában van kifejezve ; de ebből világos az is, mint

már említettük föntebb, hogy Dante ez éneket nem írhatta előbb, mint jóval Henrik császár halála (1313) után, mivel a Cangrande feltünőbb politikai szereplése csak azután kezdődik.

Végre az allegorikus agárnak Cangrandéra magyarázását erősíti az is, hogy a Paradicsom XVII. énekében (74. s köv. v.) Cacciaguida, a Dante őse, jóslatosan szólván az akkor (1300-ban) még gyermek Francesco della Scala-ról, csaknem azon kifejezésekkel jósolja ennek erényeit s jövőendő nagyságát, melyekkel a pokol I. éneke az agárról szól.

A második ének három asszonyával kell még tisztába jönnünk, kik az égből, az üdvösség honából, tekintenek szánólag és segílyt adólag az élet rengetegében eltévelyedett költőre, s küldik megmentésére Virgilt az alvilágból. A kegy a legkegyesebbiktől s legmagasabbiktól indul ki, kiben a Boldogságos Szűzre kell ismernünk, a minden kegy úrnőjére, kinek szánalma ott fönn az ítélet szigorát megoldvasztja. Ez Luciához fordul kérelmével. »Hivednek, úgymond, szüksége van reád, ajánlom őt gondodba, hogy segéld fel.« — S ki e Lucia, e »minden szigor ellensége«, ki a világosságot hordja nevében? S miért mondatik Dante különösen az ő hivének? Lucia viszont Beatrice-t, a Dante imádott kedvesét küldi segítségére annak, ki úgy szerette őt, hogy kedvéért kivált az aljnép közül, de kiről, tán mert utóbb hűtlen lett hozzá, a mennyben — úgy látszik — egészen megfélekedezett a boldog lélek.

A scolastikusok aristotelesi kathgoriáiba szerelmes magyarázók, (s valóban Dante maga is elég jelét adta költeményében, hogy nem idegen azoktól, sőt legszabadabban mozog békóikban) — a magyarázók mondom, az égi kegyelem három működését vagy három alakját (a mint aquinói

sz. Tamás formulázta) akarják látni a három hölgyben. Máriában a »gratia praeveniens«-t, mely elébe megy a megtérésre nem is gondoló bűnösnek, hogy megmentse; Luciában a »gratia operans«-t, mely megvilágosítja a bűnöst s eszközli a megtérést; végre Beatricé-ben a »gratia perficiens«-t, mely az üdvösséget megszerzi s végrehajtja a megtért lélekben. Részemről nem látom e felosztás szükségét. A Boldogságos Szűz a minden kegyelem anyja. Lucia, a syrakúzai szent, nemcsak a lelki világosság személyesítője, hanem a testi vakság távoztatója s a beteg szemek védszentje is; s tény, hogy Dante (talán szemei betegségeért) különös ájtattal s bizalommal tisztelte védszentjének őt. A Beatrice közbelépésének nem kell több magyarázat: hiszen már a *Vita Nuova* berekesztő sonettje után elmondja költője, hogy látomány jelent meg előtte, melynek következtében elhatározta, hogy nem szól többé ez áldotról, míg csak képes nem leend méltóbban szólni felőle. De ha tetszeni fog Annak, a/ki minden élet kútfeje, hogy élete néhány évre terjedjen még: úgy fog szólani róla »mint hölgyről még soha sem szóltak.« Az egész *Divina Commedia* valóban a Beatricének állított örök emlék; s hogy ő segíti át imádóját, költőjét, az alvilágon, ő várja a paradicsom küszöbén: természetes!

Beatrice azonban itt s az egész költeményben két eszmét személyesít: az eszményi szerelmet s a vallásos szemlélődést. Szerelme Dante iránt indítja mozdulásra, hogy segítségére siessen; indítja kilépnie boldog szemlélődéséből is, mert ez a fo gl a l k o z á s a a mennyben. A Rákhel oldala mellett ül; ez pedig a symbolika theológiában a vallásos szemlélődés egyik személyesítője, a gyakorlati, tevékeny, cselekvő Leával szemben; ó-testamentomi előképei az új-

testamentomi bethániai nővéreknek, Máriának, az Úr lábánál ülőnek és Mártának, a szorgalmatoskodónak.

Nem szükség a kegyelem három működését formulázva keresnünk e három, oly élettelses, oly egyénített alakban. A nélkül is elegendő ők: bátorságot önteni a csüggedő költőbe, hogy visszatérjen előbbi elhatározásához s megindúljon, a rettenetes úton, melyen előtte Aeneas és Pál elmentek.

S most halljuk a költőt.

ELSŐ ÉNEK.

Az erdő. A hegyoldal. A három fenevad. Virgil. Az agár. —

Az ember-élet útjának felén
Sötét erdőbe valahogy jutottam,
Mivel az igaz útat nem lelém.

4. Mily kín, hajh, elbeszélni: mi van ottan,
S e zord, vad erdőn hogy' érzém magam',
Csak rágondolva már eliszonyodtam,

7. Mert több iszony csak a halálba' van.
Az üdvért még is, mely jutott részembe,
Mit ott láték, hadd mondja el szavam.

10. E helyre nem tudom hogy' tévedtem be,
Mert akkor engem mély álom fogott,
Igaz utamról félre tévelyedve.

1. **A z e m b e r - é l e t .** Az eredetiben is általánosságban: életünk. Nem s a j á t é l e t e középet akarja mondani, melynek tartamát nem tudhatja.

3. Az eredetiben, némelyek olvasása szerint: *La diritta via e r a*, mások szerint *a v e a smarrita*. Amazt, mely hitelesebb olvasás, úgy akarják magyarázni, hogy azt akarja mondani: nem csak maga vesztette el az igaz útat, hanem az *á t a l á b a n* (mások által is) el van tévesztve. Fordíthatnám e szerint: »Az igaz út eltévesztett levén.« De én azt hiszem, akár *e r a*, akár *a v e a* áll a szövegben, a költő m a g á r ó l akarja mondani, hogy eltévesztette s nem leli az igaz útat. Az igaz út: az erény útja (allegoriailag).

9. **M i t o t t l á t é k .** Az eredetiben: a többi dolgokat, miket ott láték; t. i. a halmot, a három vadat stb. Talán többet is: az egész világot, melyet meg kelle látnia »az üdvért, mely (ez úton) jutott részébe.«

13. De érve egy domb aljához legott,
Holott ama völgy épen véget ére,
Mely félelemmel szivemig hatott,
16. Szemem' fölvetve, látám: tetejére
Hogy' omlik már ama csillag sugára,
Mely minden úton mások hű vezére.
19. Oszolni kezdte félelmem, láttára,
Mely szivem mély taván nehézkedék
Az éjen át s velőig általjára.
22. S mint kinek int végtére menedék,
Tengerből úszva, lélekzet-fogyottan,
A révből visszanez a mélybe még:
25. Aggálytól üzve még úgy pillantottam
Az útra vissza, melyből élve senki
Nem menekült. Aléltságból ottan
28. Fáradt testem kissé alig pihent ki,
A puszta dombra mászni kezdtem én,
Lent a feszülő lábbal, s még a fenti

17. A ma csillag: t. i. a nap; allegoriailag: az erény, igazság. Az eredetiben planéta van, mert a Ptolomaeus rendszerében (melyet Dante is elfogad a Paradicsomban) a nap is planéta.

18. Minden úton. János evang. VIII. 12. mondja Krisztus: »Én vagyok a világ világossága, a ki engem követ, nem jár sötét-ségben.«

20. Szivem mély taván = szivem legmélyén.

26. Az útra vissza. Az elhagyott sötét erdőbe, mely a bűn útja, honnan (maga erején) senki sem szabadúlhat.

30. Lent a feszülő lábbal. Az eredetiben kissé bővebben s minden esetre plastikusabban: »úgy, hogy az alattabb álló lábam volt mindig jobban megfeszítve,« tökéletesen rajzolja a hegyremászás nehézségét, mikor az egész test súlya, kapaszkodás közben, mindig az alsó lábba nehézkedik.

31. Bércz-falnak alig állék kezdetén :

Egy párducz szökkenék föl, tarka pötytyel
Behintve, ugrádozva könnyedén.

34. Mindig előttem, útamban szökött fel,

S úgy útam' állta, kikerülhetetlen,
Hogy már-már visszatértem rémülettel.

37. Ép' kelt a nap ; oly csillag-környezetben

S állásban, mely körül akkor vevé,
Mikor őket teremtő szeretetben

40. Az Úr először szólítá elé.

Hogy szívem' új remény hatotta által
A vad láttán, mely büszkén viselé

43. Szép tarka bőrét a hajnal-világgal.

De félelem szállt újolag szívembe,
Hogy szemben állék ím egy oroszlánnaal,

32. E g y p á r d u c z. Lásd a bevezető értekezést.

37—40. E sorok Dante pokoli utazása kezdetének időpontját határozzák meg. A nap s csillagok, mondja, oly constellációban voltak, mint a teremtéskor. Egy általánosan elfogadott monda szerint pedig a teremtés a tavaszi éj-napegyenlőség időpontján volt ; és pedig márcz. 25-kén, mikor a nap a kos-jegybe lép, mely nap, egy más monda szerint Jézus halála napja s melyet — mint tavasz kezdetét s világteremtés napját — az egyház, az angyali üdvözlés napjául (Gyümölcs-oltó b. assz.) — ünnepel. Az üdvözítő halála (nagypéntek) 1300-ban ápril 8-kára esett. A zsidók husvétja pedig, mely szintén vehető Krisztus halála napjának : ápril 5-kére. E szerint a Dante pokol-útja kezdetét vagy márcz. 25-kétől, vagy ápril 5-től, vagy 8-kától kell számítani. A három közül melyik a legelfogadhatóbb, később lesz alkalmunk vizsgálni. — Az idő napszaka : reggel, a napfeljötté (l. 16. és 37. v.).

45. O r o s z l á n n a l. Lásd a bevezető értekezést.

46. Mely emelt fövel, épen vélem szembe
Látszék rohanni s éh miatt üvöltött,
Hogy tőle a lég is megriadt, remegve.
49. S egy nöstény farkas is, véznán, kiöltött
Nyelvén hozá chét, ama sovár
Vágygyal, mely sokakat veszélybe döntött.
52. Láttára át félelmek nyila jár,
Mert reszket tőle minden a ki látja ;
Hogy tünt reményem, följuthatni már.
55. S mint kinek kincset nyerni volna vágya,
De rossz időt ér, melyben tönkre megy,
Sír s tépelődik éjt-nap, bánatába' :
58. Nyugtom' e bösz vad ép úgy szegte meg,
S visszaszorított, szembe futva épen,
Arra felé, a hol a nap lemegy.
61. S a mint leszállék, lenn a domb tövében
Valakit pillanték meg, — hangja-vesztve
Sok hallgatástól tán, úgy tetsze nékem.

49. Nöstény farkas is u. o.

51. Sokakat veszélybe döntött. Scartazzini szerint e hely legjobb magyarázata Sz. Pál (1. Tim. VI. 9. 10.) e szavaiban van :
»A kik gazdagok akarnak lenni, kísértetbe esnek s az ördög törébe, és sok ártalmas kívánságokba, melyek halálos veszedelmekbe ejtik az embert. Mert minden gonoszságnak gyökere : a pénz kívánsága.«

60. A hol a nap lemegy. Az eredetiben : hol a nap hallgat ; magyarban a kép nem alkalmazható. Érti : nyugat felé, a merre az általa elhagyott setét erdő esik.

62. 63. Hangja-vesztve, sok hallgatástól. Az eredetiben *fioco*, rekedtet is, bágyadtat is tesz. Scartazzini így magyarázza : Vártam volna, hogy szóljon, de hallgatott s hosszas hallgatásából bágyadt-ságára következtettem. Én, Philaletes-szel, hogy : belerekedt a

64. S meglátva őt ott a pusztában, esdve
 Reá kiálték: »Könyörülj bajomban,
 Akárki légy, árnykép, vagy földi testbe!«
67. »Árny most, de ember voltam« — szóla nyomban,
 Lombardiából származtak mindketten
 Szülőim, Mantuából, én is onnan.
70. Én Julius alatt, bár későn, születtem,
 S Rómában éltem, jó August' idétt',
 Mikor még hittek hamis istenekben.
73. Költő valék; Anchiz' hős gyermekét
 Dallám, ki Tróját elhagyá örökre,
 Hogy büszke Iliont hamvba temeték.
76. De mit fordúlsz te e rémes gödörbe,
 Miért nem hágsz e bájló hegyre föl,
 Hol minden üdvre visz s indít gyönyörre?«
79. »Te hát Virgil vagy, a forrás, kiből
 Dúsan patakszik a beszédnek árja!«
 Szólék, pirúlva szégyen tüzitől.

hosszas hallgatásba, megszokván a hallgatást. Allegoriailag, Virgilre alkalmazva, a hosszas hallgatás alatt érthető a költő tanulmányozásának, vagy (Longfellow szerint) általában classikai tanulmányoknak hosszú szünete a középkorban.

69. M a n t u á b ó l. Virgil tulajdonképp nem Mantuában, hanem oda közeli Andes (ma Pietola) falucskában született.
70. J u l i u s a l a t t: J. C. életében, de nem dictátorsága alatt, mert Caesar R. é. u. 654-ben (Kr. e. 99.) született s 709-ben lett Dictator; Virgil 29 évvel később született, mint Caesar, 683-ban (Kr. e. 70.) s így későn arra, hogy Caesar alatt érhesse el virágzása korát.
71. J ó A u g u s t: Virgil mondja, bőkezű s kegyes császárjáról, nem Dante.
81. Virgil költői nagysága előtt szégyennel érzi eltelni magát.

82. »Te, többi költők dísze, fényugára,
Javamra váljék vajh' a szorgalom
S hű gond, a melyet fordíték munkádra !
85. Te voltál mesterem, véd-angyalom,
Általad tettem szert az égi tüzre,
Hirt nyernem és művészin dallanom.
88. Nézd e vadat, mely engem visszaüze ;
Jer, híres bölcs, segíts föl engemet,
Erem remeg s a félelem legyőze.«
91. »Átjutni már csak más úton lehet« —
Felett, a mint engem könyezni láta,
»Ha vágysz kerülni ezt a rém-helyet.
94. E fene-vad, a mely miatt kiálta
Ajkad segélyt : föltartj' az átmenőt,
S kérlelhetetlen üldi mind halálba ;
97. És oly gonosz vérszomj telé el őt,
Hogy bösz dühe soha ki nem elégül,
S zsákmány után éhesb, mint azelőtt.
100. Sokféle állattal párzik egy-végbül,
S jövőre még többel, míg ellenébe
Jó az a gár s agyon nem fojtja végül.
103. Föld s ércz emennek nem fog lenni étke,
De bölcsesség, szeretet és vitézség.
Feltro s Feltro közt támad nemzetsége.
106. Itáliának üdvöt ez szerez még,
Melyért Camilla szüzen halt halált,
És Turnus, Nizus, Euryalus vérzék.
83. J a v a m r a v á l j é k , t. i. nálad, hogy segíts rajtam érte.
- 94—105. Lásd a bevezető értekezést.
107. 108. C a m i l l a : Metabusz volszk király leánya ; T u r n u s a rutulok királyának Danausnak fia, Aeneas és a trójaiak ellen ; N i-

109. Ez ama vadat, sok halálon ált'
Pokolba fogja visszaüzni, honnan
Irigységből minket gyötörni szállt.
112. Javadra hát az fog szolgálni jobban,
Ha engemet követsz; én elvezetlek
Az örök helyen át, csak jer nyomomban,
115. Hol ordítznak a kétség'esettek,
Rég mély kinoktól gyötrött szellemek,
Kik második halál után epednek.
118. Olyakat is látsz, kik örvendenek
A láng között — eljutni még remélve
Sergébe egykor Isten szentinek.
121. S ha menni vágyol majd ezek körébe:
Egy nálam méltóbb szellem vár reád ott,
Átadlak annak, magam visszatérve;
124. Mert ki ott fönn uralg, de kit megbántott
Hajdanta pártütésem, nem akarta
Örök városát általam meglátnod.

z u s, E u r y a l u s trójai hős ifjak Aeneas mellett estek el; Italiáért mindnyájan, annyiban, hogy Italia egy részének birtoka fölött folyt a harc. Mind a négy személy az Aeneisből van véve s annál jobban illik a Virgil szájába.

111. I r i g y s é g b ő l. A bünt, mint a halált, a sátán űs-irigysége küldötte a földre, az emberek megrontására.
117. A test halála után lelköknek is megsemmisülését óhajtják, hogy ne gyötrődjenek.
- 118—120. Itt már nem a pokolról, hol a gyötirelem örök, hanem a purgatoriumról szól, hol a vezeklőknek meg van hagyva a remény, hogy (bármilyen későn is) az üdv egébe juthatnak.
121. E z e k k ö r é b e: az üdvözültek közé, a paradicsomba, a hova már Virgil nem mehet, mert pogány levén — istent megbántó pártütése ebben áll csak — nem szabad az üdv honába lépnie.
122. M é l t ó b b s z e l l e m. T. i. Beatrice.

127. Úr mindenütt, de udvarát ott tartja
Szent városán, magas ülő helyén ;
S boldog, kit ő magának elválaszta !«
130. »Oh költő, hallgass meg — esengtem én —
S a tőled nem ismert Isten nevére,
Innen s nagyobb veszélyből elvívén,
133. Vezess el engem ama kín helyére,
Melyről beszéltél s vígy magasbra menten
S Szent Péter ajtaján bocsáss be végre !«
137. Ezzel megindult — s én utána mentem.

127. 128. Ú r m i n d e n ü t t. T. i. Isten, ki bár az egész mindenségen uralkodik, udvarát, székhelyét ott fön­n az üdv egében, boldog vá­lasztottai közt tartja.

132. I n n e n s n a g y o b b v e s z é l y b ől. Innen : a sötét erdő vadonából s a megmászhatatlan meredek hegyről ; nagyobb ve­szélyből : a pokolból, melyen, Virgil vezetése alatt, sértetlen remél átmehetni.

135. S z e n t P é t e r a j t a j á n. A paradicsom kapuján. A purgato­rium kapujáról nem beszélnek, mert arról mit sem tud, sem Virgil, sem Dante, hogy az milyen. Ott Virgil sem járt még, csak hallott a purgatorium általános rendeltetéséről.

MÁSODIK ÉNEK.

— A Dante aggályai. Virgil biztatásai. A három égi hölgy. Az útazás megkezdése. —

Tünt már a nap ; s az esti szürke lég
A földön élő minden lényt feloldá
Terhétől ; egymagam csak készülék

4. A kettős harcához : egyaránt daczolva
Út terhivel s kínjával a részvétnek,
Mikről, hű elmém, nem tévedve szól ma.

7. Múzsák ! s magasztos Ész ! kérem segélytek !
Elmém, ki följegyezted, a mit láttál,
Nemes ha vagy valóban : itt tessék meg !

10. »Költő, — kezdém, — ki vezetömmé váltál,
Eröm' bíráld meg : ha vaj' elbirhatja
E nagy utat, mielőtt rá bocsátnál.

1. Tü n t m á r a n a p. Ez alatt este lett; az első nap (márczius 25. vagy april 8.) estéje. Dante pontosan jegyzi az egész költeményen át a napokat és napszakokat, melyeket túlvilági útjában ért.
3. E g y m a g a m. Virgilt nem számítja, az már nem földi.
5. A r é s z v é t — melyet, előre láthatólag, a pokolban szenvedők kínjai iránt éreznie kellend.

13. Tőled tudom, hogy Silviusnak atyja,
Halandó testbe' még s érezve, élve,
A halhatlan világot megláthatta.
16. Hogy a minden rossz ellensége, véle
Kegyelmet tön: a magas végzetet,
Mely rája várt s a Kit s Mit számba véve,
19. Értő előtt ez méltányos lehet ;
Mivel dicső Rómának ő s a trónnak
Atyjául ott fönn kiszemeltetett,
22. A mely pedig, — hogy im mindent kimondjak —
Kitűzve volt öröktől, székhelyének
Előre minden Szent Péter-utódnak.
25. S ez útban ő, mit te örökítél meg,
Olyakat ért, mikből neki dics-fénye,
S a pápáknak palástja eredének.

13. T ő l e d t u d o m, az Aeneis VI. énekéből. A Silvius atyja (Virgil szerint) Aeneas, ki testben, élve járta meg az alvilágot.

16. A m i n d e n r o s s z e l l e n s é g e: Isten.

18. A K i s M i: aristotelesi kategoriák; értetik alattok a lényeg és minőség. Itt a K i (a személyi tekintet): hogy ki volt Aeneás s kik fognak származni tőle; a M i (a tárgyi tekintet): hogy' lesz Rómának, az ottani birodalomnak, sőt közvetőleg a pápai székhelynek s bibornak is űs-apja; mert e fölfogás szerint — melyet a 19—24 sorokban fejt ki — Róma alapításának végczélja az volt, hogy a pápaság székhelye legyen egykor. Gregorovius is (Róma története a középkorban cz. munkájában) így szól: »Hogy a keresztyén vallás épen akkor alapítottott, mikor a római császárság: ez azon nagy történelmi tények egyike, melyeket gondviselésszerűeknek szoktunk nevezni.« A 16—24 sorok értelme az, hogy a ki értelemmel meggondolja, mily fontos szerepe van Aeneásnak, mint a római birodalom alapítójának, a világtörténelemben: méltányosnak találja, hogy isten őt ily kivételesen megkülönböztette.

28. Az Úrnak ama választott edénye
Szent' arra ment, erőt meríteni mennyben
A hithez, a mely minden üdv ösvénye.
31. De én miért menjek? — Ki hágy bemennem?
Ki nem vagyok sem Aeneas, se' Szent Pál,
Sem én, se' más nem tart méltónak engem.
34. S hagyván magam' vitetni, merre vontál,
Félek, bolondság tölem menni arra. . .
Te böles vagy, s többet értesz gyöngé szónál.«
37. Mint az, ki mit akart, már nem akarja,
Új gondolattal szándokát cserélvén,
Előbbi terve mert meg van zavarva :
40. Ugy álltam én e völgy sötét szegélyén,
Új gondba fojtva a kitüzött véget,
Melylyel előbb oly gyorsan kész valék én.
43. »Ha sikerült jól értenem beszéded',
— Viszonza most a nagy léleknek árnya —
A gyáva félelem nyugzött le téged,
46. Mely ember szívét gyakran át ha járja,
Jó szándokától ép úgy visszahököl,
Mint állat, rémképtől bokrossá válva.
49. Hogy menekülj e félelem nyugétől :
Elmondom, mért jövék, mit hallék rólad,
Részvétemet irántad mi költé föl.

28. T. i. Pál apostol (Cselek. IX. 15.).

29. Szent' arra ment. Nem szabatos, mert Pál a poklon nem ment át, hanem (2. Kor. XII. 2—4 szerint) a harmadik égbe ragadtatott, s így látta (testben, vagy nem testben, maga sem tudja, Isten tudja) a túlvilágot.

36. Értelme: te jobban megértesz, mint én magamat kimagyarázni tudom.

52. Azok közt voltam, kik függőbe' voltak,
 Midőn egy hölgy szólíta, oly dicső szép,
 Hogy esdve vártam: vajj' mit parancsolhat?
55. Szemei csillagok fényét tetőzék,
 S oly édesen, mint angyalnyelv beszélhet
 S oly halkán, a mint csak figyelni győzék,
58. Így szólt: 'Te nyájas mantuai lélek,
 Kinek hired még fönn van a világon
 S fog élni, míg csak a világon élnek:
61. Ott egy szegény, sors-üldözött barátom
 Ugy fönn akadt a vadon meredekjén,
 Hogy félve már-már visszafordul, látom.
64. S már úgy eltévedt, félek, a segélyt én
 Későn hozom számára, az után, mit
 Felőle hallék fönn az ég szentélyén.
67. De menj, siess! ékes szavaddal váltig
 És minden eszközével a segélynek
 Védj őt, s oszlasd el bús szívem aggályit.
70. Beatrice vagyok, ki menni késztlek;
 Onnan jövök, hová már visszavágyom,
 Szerel'm üsztönze, hogy jöjek s beszéljek.
73. S ha uramat szabad lesz újra látnom:
 Gyakran foglak dicsérve emlegetni.
 Elhallgatott ő, s én szavát így váltom:

52. K i k f ü g g ő b e v o l t a k (helyesebben, az eredetiben: vannak).
 A IV. énekből ki fog tűnni, hogy függőben azok vannak, kik pokolra nem mehetnek, mert arra nincs bűnök, paradicsomba sem, mert nincsenek megváltva; t. i. az erényes pogányok, a kik e szerint ég s föld között függőben vannak. Ezek közt volt helye Virgilnek is és pedig Homér s a többi költők körében.

53. E g y h ö l g y. Ez Beatrice. Lásd a bevezető értekezést.

76. ,Oh hölgye-amaz erénynek, földfeletti
Kisebb körön túl az emberi nemnek,
Mely egyedül ad szárnyat, emelkedni :
79. Szavad' fogadni oly édes szívemnek,
Hogy rögtön téve is későnek érzem,
Kétszer se mondd, hisz örömet teszem meg.
82. De mondd okát : hogyan valál oly készen
E központhoz leszállni ama helyből,
Hova szived sovárg, hogy visszanézzen ?'
85. ,Mert annyira kívánod, hogy fedjem föl
Benső okát, im elmondom — viszonzá —
E helyen mért vagyok ment félelemtől.
88. Szívünket rettegsbe csak a' hozza,
Minek hatalma van, hogy árthat, véthet ;
Félelmet, mi nem árthat, mért okozna ?
91. Isten kegyelme engem ilyené tett :
Hogy kínatok szívemhez nem hatolhat
S a szörnyü tűz-láng engemet nem éget.
94. Egy nemes hölgy van fönn, ki arra oly nagy
Kegygyel tekint, kihez most küldlek én el,
Szavára hogy ott fönn a szigor megolvad.

76. 77. Föld feletti kisebb kör: a hold köre, mely az ég (mennyei paradicsom) körei közt az első s legkisebb. Értelme: te (Beatrice) azzal az erénnyel bírsz, mely a földi embert fölemeli a hold körén felül, a magasb egekbe.

83. E központhoz. A föld a világegyetemnek, a pokol a földnek középpontja. A ma hely, hova Beatrice, alig jött el onnan, visszasovárog: az üdv ege.

93. A szörnyü tűzláng: a pokol belsejébéli, mert ott, a hol Virgilt találta, még nincs tűzláng. Beatrice itt a Virgil tartózkodási helyével összefoglalja az egész poklot.

94. Egy nemes hölgy: nincs megnevezve, de a Boldogságos Szűz értendő alatta. Lásd erre, valamint a következőkre, jelesen Luciára, nézve is a bevezető értekezést.

97. Ez Luciához fordult kérelmével
És szólt: Hivednek van reá szüksége,
Ajánlom öt gondodba, hogy segéld fel.
100. Lucía, minden szigor ellensége,
Azonnal engem fölkeresni szálla,
Hol ültem, az agg Ráchel közelébe'.
103. S szólt: Beatrice, Ur liliomszála!
Mért nem sietsz, hű szeretőd' segíteni,
Ki érted aljas pórnépből kivála!
106. Nem hallod jajszavát? emberfeletti
Küzdelmit a bőszz árral, a halálost,
Hogy úgy tenger se birná hányni-vetni?
109. So'sem volt senki gyorsabb még, a károst
Kerülni, vagy saját javát munkálni,
Mint én a hogy — e szókat hallva — már most
112. Siettem üdvöm helyiből leszállni,
Magam tisztos szavadra bizva, mely
Dicsedre fog neked, s ki hallja, válni.'
115. Alig végezte ily szavakban el,
Fénylő szemét könyezve fordítá rám,
Mi még gyorsabb jövésre készítte fel.
98. H i v e d n e k. Dante Luciának hive, szemei miatt. Lásd u. o.
102. A z a g g R á c h e l (a régi Ráchel), a Purgat. XXVII. 104—108 v. szerint a szemlélődő (contemplatív) élet jelképe, szemben a gyakorlati munkás élet jelképével Leával; az újtestamentomban: Mária és Márta. Beatricénak Ráchel mellett van helye a paradicsomi fényrózsában.
103. U r l i l i o m s z á l a. Az eredetiben: Te, isten igaz dicsérete. Ez egyházas kifejezést bátran véltem használhatni (a rím kedvéért is).
105. K i é r t e d. Dante, Beatrice iránti eszményi szerelme hatása alatt, s mintegy érette, különözte el magát az aljnéptől s tört magasabbra.

118. S jöttem, mint akará, több szót se várván,
És megmentélek ama fenevadtól,
Mely útag állta e báj-hegy határán.
121. Mit állsz tehát? Mi vesz ki úgy magadból?
Szivedbe gyávaság mi okra férhet?
Bátor s szabad lépésre az se hangol:
124. Hogy három ily áldott hölgy, ottfön, érted
Aggódik, égben? — sem, a mely szavamban
Hangzik feléd: az üdvadó ígélet?«
127. Mint kis virág, mely éj fagyán lankadtan
Zárá be kelyhét, de a nap feljöttén
Emelkedik szárán, kinyúlva, halkán:
130. Úgy szedtem össz' az elfáradt erőt én,
Szivembe bátor elhatározás szállott
S érzésim' szabadon ily szókba öntém:
133. »Oh megsegítöm mily irgalmas, áldott!
S te jó, nemes sziv, oly kész engedékeny,
Ki im kegyes szándékát tetterre váltod:
136. Új vágygyal töltve szivemet be nékem
Ez út iránt, hogy — melytől elriadtam —
Megint szilárddá lesz első feltétem.
139. Menj hát, kettőnkben így egy akarat van,
Te légy uram, vezérem, mesterem te!«
Szólék — s hogy indúlt, én nyomán haladtam,
142. A bérczes úton, a vad rengetegbe'. . .

119. A ma fenevadtól, csak a leggonoszabbat, a farkast említi.
124. Három áldott hölgy: Beatrice, Lucia s a Sz. Szűz.
127. Mint kis virág. »Dante (mondja Artaud de Montor, e szép
s gyöngéd hasonlat alkalmából) nem mindig borzalmas!«

MÁSODIK FEJEZET.

A pokol pitvara.

(III. és IV. ének.)

A nagyszerű, a méltóságos, a fönséges, a rémületes és a borzasztó, nem csak ellenállhatatlanul megkap, hanem egyszermind maradandó benyomást is tesz lelkünkre. Az útas, a ki a Niagara zuhatagát látta s a szent Péter-templom kupolája előtt állt, a ki előtt a Vezuv kitörése föllángolt az éj sötétében, vagy a Dawalaghiri ködbe vesző homloka sejteté körvonalait, a ki egy égő város jajkiáltásait hallotta: nem csak lebilincselve állt e látományok előtt, de soha nem is felejtí el azokat.

Így vésődik kiirthatatlan betűkkel lelkünkbe a pokolkapu fölírata, a mint előtte Dante-val megállunk. Kevés szavú; de kilencz sorában a borzalom minden vonása, az istenítélet örök változhatatlanságának megdöbbenő tudata úgy hat lelkünkre, hogy az utolsó sorban

»Lasciate ogni speranza, voi, ch' entrate!«

már nem fokozódhatik a hatás, csak a magunk által is elutasíthatatlanul érzett eredmény van összegezve.

»Hagyj föl, ki itt belépsz, minden reménnyel!« e rettenetes, e vigasztalan ítélet örökre cseng fülünkbe, ha egy-

szer hallottuk. Dante, a költők legnagyobbika (ha a képzelő és képző erő teszi a költőt), nem nyithatta volna méltóbban meg képzelete poklát; dagályosabb szavakat írhatott volna tornácza kapujának homlokára, de megdöbbsentőbbeket nem.

A pokolkapu fölíratával a kellő alaphangot ütötte meg keblünkben Dante; s az egész pokol belseje, az iszonyt és borzalmat egymásra halmozó körei, a mint a hátra levő harminczkét énekben le vannak írva, mind csak változatai ennek a megdöbbsentő thémának.

S midőn ezzel a pokolba lépünk, úgy, a mint azt Dante képzelő és képző-ereje rajzolja elénk, helyén lesz egy pillantást vetni e nagyszerű alkotás rendszerébe.

A Dante pokla nem csak költői, de helyrajzi tekintetben is tökéletes architektonikus alkotás. Építőmester nem rajzolhat a maga egyenes és körvonalaival tisztább és szabatosabb terv- és alaprajzot, nem adhat pontosabb és összevágóbb méreteket, mint a nagy toskánai adott pusztá leírás útján. Kommentátorai lerajzolták utána s rajzuk helyességéhez, nagy körvonalaiban legalább, a legcsekélyebb kétely sem férhet, oly világosak s félremagyarázhatatlanok utasításai.

Megkísérlem, az apróbb részletek mellőzésével, lehető világos képet nyújtani annak egész alkatáról.

A görög és római hitrege szerint az egész túlvilág, a jók mint a gonoszok helye a földi lét után, a vilá g, vagy is a föld színe alá, annak mélyébe van helyezve. Az Aeneis VI. énekében is látjuk, hogy Aeneás nem csak az örök büntetésekre kárhoztatottakat, hanem a dicsőülteket, saját apját is, az alvilágban keresi és találja föl. A Tartarusnak tőszomszédja az Elyzium.

A keresztyénségnek már az evangéliumban (jelesen a Máté XXV. fejezetében, a Jelenések könyvében s a Péter és Pál leveleiben) jelzett, de teljesen csak a középkorban részletezett nézete szerint, a túlvilág három külön országra oszlik: az üdvözült lelkek helye a menny, vagy a mennyei paradicsom: az elkárhozottaké a pokol, a sötét hely; azoké, kik nem elég rosszak arra, hogy a megjobbulás reménye kizártával, örök kárhozatra vettessenek, de nem is elég jók még, hogy egyszerre az örök üdvbe juthassanak, — egy átmeneti állapot, a purgatorium (tisztító hely) jut részökbe, honnan a tisztulás befejeztével a mennyei paradicsomba van a föllépés.

A túlvilág e három országa Danténál térileg is el van választva egymástól. A paradicsom az égi körökben van; a purgatorium a föld színén, és pedig a középkorban egyedül ismeretes ó-világgal s jelesen annak középpontjával Jeruzsálemmel ellenlábás, egészen tengerborította túlsó felén a földnek, egy csonka kúp alakjában, hegycsúcsként, emelkedik, melynek oldalán, meredek csigalépcsőként, a tisztító hely különböző osztályai, körei, lapos tetején pedig a földi paradicsom, a mennyeinek a lépcsője, áll.

Alvilág vagy a föld színe alá annak mélyébe helyezett ország csak a pokol, az örökre elkárhozottak bűnhődésének a helye.

Dante nagy költeménye három részében egyaránt szemléletes képet nyújt mind a három országáról a túlvilágnak. Ez alkalommal egyelőre csak a pokollal foglalkozunk.

A pokol terve, a mint azt Dante képzele s elénk állítja, egészben véve egyszerű s nagyjában elég könnyen áttekinthető.

Miután a két legalsó körről pontos, számszerű méreteket ad, melyekből az egész üreg méreteit is után lehet számítani: magyarázói igyekeztek is a képet teljesen, mértani pontossággal konstatálni a költő által nyújtott adatokból. Manetti és Giambullati különösen fáradoztak ebben. Munkájok eredményét Philalethesz (János szász király), kinek Dante-fordítása épen jegyzeteiért s magyarázataiért a legbecsesebb, megbírálja s némely részben helyreigazítja. Nekem ez eredményekről nem mértanilag pontos szerkezetet, csak áttekinthető képet czélom nyújtani.

Képzelnünk e végből óriási tölcser, hegyével lefelé, a föld középpontjába fordítva s egész odáig is érőt, míg tág szája nagy körben a föld fölszíne alatt terül el. Mintha a földgömb egy szeletét, a tölcser szájának megfelelőt, levéve képzelnők s alatta nyílnék meg a pokol tág torka. Bejárata azonban e torok-kör valamelyik (bármelyik) pontján van. Dantéra nézve Florencz közelében, a hol még 1300-ban, a költeménye tárgyául szolgáló nagy látomás idétte, tartózkodott, a város környékén levő erdőben, a melybe magát »eltévedve találta.« De bár a költőnek látomásáról és tapasztalatairól konkrét képet kelle adnia s így a pökol bejáratát a kör valamely határozott pontjára helyeznie: felfogásom szerint mi sem áll ellent annak, hogy a pokoltölcser szélének bármely pontján is bejárat legyen képzeltető, mivel a tölcser belürege, ugyanazon magasságokban mindenütt egyformának képzeltető.

Legyen ez bármikép, a Dante pokolkapuja Florencz közelében veendő fel; vagyis Florencz a pokol-kör szélére esik — s ez a föltevés határozó a pokoltölcser nyílására és terjedelmére nézve.

A föld ama pontján ugyanis, mely a pokoltölcser felső

nyílata körének épen középpontja fölött áll: Jeruzsálem van, a Krisztus városa, a megváltás színhelye. S ha már a pokoltölcésér torkának körfogatát kérdjük: írjunk Jeruzsálemből, mint középpontból, Florenczig terjedő sugárral kört — e kör lesz a tölcésér szája. E kör sugára, vagyis Jeruzsálemnek Florencztől való távolsága pedig a földkerület $22^{\circ} 21' 6''$ — vagy kerekebben $22\frac{1}{2}^{\circ}$ -át; s így az egész pokoltorok átmérőjének mint húrnak, megfelelő kör-ív, vagyis a tölcésér földközépponti hegyes szöglete 45° -nak, félderék szögnek felel meg. S maga a pokol üregét alkotó tölcésér, a földgömb testéből kimetszett, hegyére állított kúp, melynek csúcsa a föld középpontjában van, talpa pedig a föld felületének 45° -nyi átmérőjű kör-, illetőleg gömb-felület darabját, belsőtér-fogata végre a földgömb térfogatának $\frac{1}{512}$ -ed részét *) teszi.

A pokoltölcésér belső oldala azonban nem simán s egyenes vonalakban lejt a föld középpontja vagyis a tölcésér csúcsa (a pokol feneke) felé, hanem kilencz, lépcső- vagy ponk-szerű, lejjebb-lejjebb természetesen kisebbedő kör által van ugyanannyiszor megszakítva. Mivel azonban az ötödik és hatodik kör egyenlő magaslaton áll, a lépcső kétszerte szélesebb ugyan, de ezzel viszont csak nyolcz lépcső s ugyanannyi lejtő veendő fel tulajdonkép.

Ha e képet mértanilag akarjuk előállítani, és pedig csak átmetszetben, a pokoltölcésér tengelyét — vagyis a föld középpontjából a tölcésér felszíni átmetszetére húzható függélyes vonalt — a nyolcz lejtőnek megfelelő nyolcz egyenlő részre, a tölcésér felső nyíláskörének félátmérőjét pedig a kilencz lépcsőnek (mert az ötödik kettőt foglal magában) megfelelőleg kilencz egyenlő részre osztjuk; s az előbbi felosz-

*) Könyvemben hibás számítással áll $\frac{1}{16}$ -odrész. (II. köt. 421. l.)

tási pontokból a most említett sugárral párhuzamos vízszintes, az utóbbiakból pedig a föld középpontjához rézsútos vonalakat *) húzunk. Ez egymást szegő egyenesek által alkotott trapézok közül, felülről az első pokolkörben egy, a másodikban kettő, a harmadikban három, a negyedikben négy, az ötödikben (két kör levén egy színvonalon) hat . . . s így tovább alkotja meg a pokoltölcser lépcsőit és pedig minél lejjebb, annál keskenyebb lépcsőket, annál meredekebb lejtőkkel.

E lépcsők és lejtők pedig, melyek az átmetszeti rajzban csak laposan látszanak, mint folyosók mennek körben a pokoltölcser belvilágán. Mindenik kör lejjebb-lejjebb, de egyközpontos (centrikus) annyiban, a mennyiben a föld középpontja vehető közös középpontjukúl; különben pedig, különböző síkokban fekvén, tulajdonképi középpontjaik is különbözők, csak függélyesen állanak egymás fölött s egy vonalba, — a föld középpontjától Jeruzsálemhez vonható földsugárba (a pokol-tengelybe) esnek.

Az említett folyosók vagy tornácok alkotják a pokol egymásutáni köreit — s ezeken vannak elhelyezve, a Dante képzelete szerint, a pokol lakói, bűneik minősége szerint osztályozva.

Ime a Dante poklának a belseje, nagyban és egészben. Mily ellenkező a Milton poklával! Miltonnál minden szertelen, határozatlan, körvonalozatlan; Danténál határozott, körvonalozott, kimért és szemléletes. Miltonnál is kapu s körgát zárja el s keríti be a pokol üregét, de azon belül

*) Jól tudom, Philaetes-szel, hogy ezek a vonalok csak mértanilag rézsútosak, természettanilag azonban függélyesek, mind a föld középpontjából a gömbföldre futó vonalak levén.

Miltonnál sivár ködbe vesző a kép, Danténál szorosán ki-mért, akár egy földmérő térrajza. Körei határozottak, nem csak képzelettel, de kézzel foghatók.

Most csak az első körrel, a pokol p i t v a r á v a l van dolgunk.

Ez első kör még nem a tulajdonképi pokol, csak elő-csarnoka annak. S közös két központu alkörre oszlik, melyek majdnem egyenlő magaslaton állanak. S az elsőt a második-tól a pokol első folyója, az Acheron választja el.

Nem szabatosan neveztem az Acheront a pokol első folyójának; a pokol folyója első megjelenésének kellett volna neveznem; mert az Acheron, a Styx, a Phlegeton és a Cocytus, mind ugyanegy folyónak a pokol különböző fokain egymás utáni megjelenései.

A bejáratnál, az első kört két alkörre osztva, s a bel-sőt körülfolyva, Acheron nevet visel, melyen Charon, a Dante alvilágának a görög alvilágtól kölcsönzött révésze csónakon szállítja át a lelkeket. Itt elveszve a föld alatt, az ötödik kör szélén elterülő mocsár alakban tűnik föl és Styx a neve. Harmadízben a hetedik körben mint izzó és sustorgó vér- és lángfolyam, a Phlegeton, bukkan föl, honnan harsogva, buzogva zuhog le a nyolczadik körbe, hogy ott ismét elvesz-szen. Végre a legalsó körben, a kilencedikben, a pokol fe-nekén, fenekéig jéggé fagyott álló tó alakjában, mint Cocytus tűnik újra elő.

E négy, tulajdonképen egy pokolfolyam eredetét Vir-gil egy sajtáságos allegóriában beszéli el Danténak, a Pokol XIV. énekében (94—120) s.). Majd a maga helyén fogunk vele foglalkozni.

Most térjünk vissza a pokol pitvarához, melynek bejá-ratától vetettünk egy pillantást a mélységbe.

A pokol ez első körének, mondjuk pitvarának, az Acheronon kívüli első alkörében, a világhíres föliratú kapun belül, mindjárt a bejárat alatt, a gyávák és közönyösök, a se jók se rosszak, se hidegek se melegék lelkei szenvednek. Mit szól az ilyen lelkekről a keresztyénség, a János Jelenéseiben (III. 14—16.) megmondta a Lélek, a laodiceai gyülekezet vezetőjének: »Mivel hogy langyos vagy, sem hideg sem hév, kiokádlak az én számból.« Virgil is hasonló megvetéssel nyilatkozik felölök s elfordítja rólok a Dante figyelmét. Bűnhődésök megfelelő lelki mivoltuknak: szakadatlan nyargalás egy minden szélben nyugtalanúl lebegő s ide-oda hajló zászló után, míg meztelen testöket darázsok csipkedik. A nyugtalan határozatlanságnak s abból származó kínos lelkiállapotnak találó jelképe.

»Elég ezekről, jer tovább sietve!« — mondja Virgil.

Valóban, nem érdemesek több figyelemre. Dante sem nevez meg közölök egyet sem. Azt sem, a kire pedig mindjárt ráismer.

S e g y ismerős, a mint előttem álla :

Ránéztem, öt szemügyre venni jobban,

Ki a nagyságról lemondott, a gyáva !

Kérdés: kit ért Dante e lélek alatt, a ki gyávaságból lemondott a nagyságról? Némelyek Ézsaut akarták érteni alatta, mivel elsőszülöttsége jogáról lemondott; de Dante azt nem is merte; s ez a nézet már elavult. Legátalánosabban az van elfogadva, mely V. Coelestin pápát akarja értetni, a kit Dante személyesen ismerhetett, azért mondja »ismerős«-nek, s a ki utódja, a későbbi VIII. Bonifác állítólagos incselgéseinek ellent nem állhatva, a pápai méltóságról, melyre pedig szelídsége s erényei által — a melyek-

ért őt a katolikus egyház szentjei közé is sorozta — alkalmas lett volna, kislelkűen lemondott. VIII. Bonifác, a Dante gyűlöletének s támadásainak egyik főtárgya, maga is azt mondja róla (P o k o l XXVII. 104. 105. s.) — e két kulcs — miket elődöm semmibe se vett. De a költő, a ki Bonifácban a tevékeny bűnt ostorozza, a talentomait elásó tehetetlenséget, s jó iránti közönyt, vagy bűnös engedékenységet sem legyezi, a mint látjuk.

A második alkör azokat foglalja magában, kik nem esnek a keresztyén törvény ítélete alá: a keresztyénség előtti pogányokat, *) (vagyis azok jobbait, a gonossza a pokol illető helyeire esvén). — Itt volt Virgil is, mikor Beatrice az égiek kértére érte jött, hogy vezetője legyen Danténak a túlvilágon át.

Amaz első alkörtől e másodikat az Acheron választja el s azon át a Charon csónakja szállítja az utasokat. Nem nekik, hanem az alvilágra menendő lelkeknek van révészül rendelve a görög hitrege e komor alakja. Dante egészen úgy írja le őt, a mint a görög hitregében találta. Nem az egyetlen alak, mint bő alkalmunk lesz még látni, a kit onnan vesz át. Annál figyelemre méltóbb a mint ez alakokkal elbánik s azokat saját czéljaikra használja fel. De erről alább szólnunk még. Most vessünk egy pillantást a második alkörbe, mely az Aeneis VI. éneke-beli Elysiumnak felel meg.

*) Itt kellene találunk, az egyház tana szerint, a keresztséget nem ért csecsemőket is; de Dante ezeket nem említi; csak egyik sorában: »nem jutva át keresztség révén, mely hit kapuja« — látszik egybefoglalni mind azokat, kik meg nem keresztelkedtek. Hogy a csecsemőket is ide érti: világos abból, hogy a IV. ének 29. sora szerint »nő, férfi, g y e r m e k« nagy csoportja van itt együtt.

Itt nincs tulajdonképi szenvedés, jajkiáltás nem hallatszik itt; csak az a fölötti sajnálkozás, hogy Krisztust nem ismerhették s megváltásában nem részesülhettek, tölti mély szomorral el a lelkeket s idéz bús sóhajt vagy elfojtott nyögést ajkaikra. Nem csak hogy kínos szenvedés nincs e helyen, sőt a csöndes jóllét bizonyos neme uralkodik a kör egy részében. A keresztyénség előtti korszak nemesb lelkeinek, az erényes pogányoknak, költőknek, philosophoknak és hősöknek, ha égi üdvbe nem juthatnak, a jóllét érzelme jut még is földi erényeikért részökbe. A sivár és bús parttól meszszebbre benn, szép kastély áll, melyből szelid fény világol ki. Hét fal körzi s hét kapun kell bemenni udvarára. E hét fal a hét erényt jelképezi, mely körülök védül áll, és pedig a négy erkölcsi erényt: okosság, igazság, erő és mérséklet — s a négy szemléletit: értelem, tudomány, bölcsesség; a hét kapu pedig az iskolák úgynevezett hét széptudományát (lásd a IV. ének 110. sorához a jegyzetet). Az udvart zöld, virágos pázsit borítja, fák árnyékolják, szelid csermely öntözi. Különböző magasságu dombokon csoportosúlnak a kiváló szellemek, kiket Dante, — a keresztyén költő — büszkének vallja magát, hogy csak meg is láthatott. Hisz a renaissance, melynek hajnalán tündöklék Dante, az ó-kor classicismusát ismeri anyjául.

Ime egy darab paradicsom a pokol pitvarában! De jegyezzük meg: nem a mennyei paradicsom, hol az üdv és dicsőség fénye ömlik el s hatja át a lelkeket: ez csak a pogány elysium egy sarkocskája. S Dante itt akarja éreztetni már: mi végetlen különbség van a keresztyénség-ígérte üdv s a pogány erény hideg csilláma — melyeket egy keresztyén egyházi atya csak »ragyogó bűnök«-nek nevezett, a mi két-ségkívül túlzás és igazságtalan is — s a mennyei üdvlak és

a pogány istenek *) s hősök üdvülaka közt. Azért itt az aránylag boldogokat is valami mély szomor, a komoly némaság jellemzi. Nem szenvednek, de nem is mosolyognak. S azok a megkülönböztetettek is kevesen vannak aránylag; mielőtt hozzájok érne, a némán búslakodók, a mélyen sohajtozók nagy sokaságának »sűrű erdeje« közt kell az alvilág vándorának áthatolnia.

Dante kérdésére: nincs-e soha szabadulás e helyből? Virgil azt feleli:

»— Ujonez valék még e tornácba',
Hogy egy hatalmast ide jöni láték,
A győzelem jelétől koronázva.
Sok árnyat elvitt innen. . . .« **)

Természetesen: nem a pogányokból, hanem az ó-tesztamentom választottaiból, Ádámot, Ábelt, Noét, Ábrahámot Mózes, Izsákot, Jákóbot (fiaival), Rákhelt, Dávidot, Salamont és sok másokat, kikben élt a megígért Megváltó sejtelve. Itt, világosabb körben, az ó-világ legnemesb alakjait

*) Itt a Dante szellemei közt egy sincs a pogány hitrege istenei és félistenei közül. Természetes; azok nem léteztek, csak álistenek voltak, képzetek, vagy ördögök (mint ilyenekről alább szólnunk). Itt csak történelmi nevekkal, valóban élt emberek lelkeivel találkozunk.

**) Péter apostol I. levele III. r. 17. 19. 20. v. »Krisztus — meghalt test szerint, de a lélek által megelevenítve elment s a t ö m l ö c z b e n l e v ő lelkének is predikált, kik régen engedetlenek valának, mikor az Isten türelme egyszer, Noé idejében, gondjokat viselte, mikor a bárka készüle, melyben kevés, úgymint nyolcz lélek mentetett meg a vízözöntől.« Virgil azért mondja magát ú j o n e z n a k mikor ez történt, mert Kr. e. 19 évvel halván meg, $19 + 33 = 52$. éve volt még csak a limbusban.

találja a két költő, először is a költők fejedelmeit: Homéert, Horáczt, Ovidot, Lukánuszt, kik Virgilt mint társaságuk tagját mesterekül üdvözik, s Dantét is hatodiknak társaságukba fogadják. Aztán a hősöket: Achilleszt, Aeneást, Latinust, — Szaladint is, a nemes arab szultánt közöttük; itt Hektort, Caesart, a Tarquin-elűző Brutust (a másik, a Caesar gyilkosa bezzeg más helyre jutott!); a nők közül a római Camillát, az amazon Penthesileát, s Laviniát és Elektrát s Corneliát a Gracchusok anyját; és mind a nemes gondolkodókat és philosophokat, — mindnyájok fejét, tisztelete tárgyát: Aristotelest; aztán Sokratest, Plátót, Empedoklest, Diogenest, Zénót, Thalest és a többit. Az utikai Cato nincs itt; neki a purgatorium kapu-őrének a szerepe jutott, kétségkívül közmondásos erkölcsi szigoráért.

Különös és figyelemre méltó, mire már előbb is czéloztunk, a mint Dante az ó-kori pogány és közép-kori keresztyén világnézetet s annak mondáit és személyeit egymással vegyíti és érintkezésbe hozza. A keresztyén pokolban a görög Hadesnek mind a négy folyóját megtaláljuk, de eredetök egy (félíg pogány, félíg keresztyén ízű) allegoriához van kötve, s mindeniknek a középkori keresztyén pokol-fogalmak szerint van kimutatva a maga helye s megadva a maga szerepe; míg a Lethét és az Eünoét, a felejtés és emlékezés vizeit, mint egy folyam két ágát, már nem az alvilágban, hanem a purgatorium legfelső körében, a földi paradicsom fensikjén fogjuk találni, — mert a vezeklés helyéről az üdv honába lépőknek van vizökből inni s abban elmerülni szükségök. A görög mythologia egész alvilági személyzetével is megismertet Dante, felhasználván őket, megfelelő szerepeikben, a maga poklában. Charonnal, a bűnös lelkeket bűnhődésük helyére átszállító csónakossal már itt találkozunk; a

többivel, Minosszal, Dis- vagy Plutóval, a Cerberusszal és a Centaurokkal s egyéb mythologiai szörnyekkel majd alantibb körökben fogunk találkozni. Dante ezeket, mint közkeletű alakokat, inkább mint bizonyos eszméknek saját alkotásába is beillő kifejezéseit vette át s hogy úgy mondjam: keresztyén czélzattal használta föl. Mert bár fölfogása s elterjesztése rólok a pogány világnézetnek látszik megfelelni, gondosan vigyáz, hogy a keresztyén egyház tanaival se jöjjen összeütközésbe. E részben egy úton járt a középkorban általánosan uralkodó nézetekkel, melynek theologiai hite az volt, hogy a pogány mythologia személyei valódi lények, csak hogy nem istenek, hanem démonok, gonoszlelkek, ördögök; így akarván, jól-rosszúl, egyeztetni a keresztyén hitet a pogány hagyománnyal. S e hit forrása nem más, mint maga Pál apostol, ki azt mondja egy helyütt (1. Kor. X.20.) »A mit a pogányok áldoznak, ördögöknek áldozzák.« Igy csinál Dante, a görög mythologia alakjaiból, megannyi ördögöt.

A pogány világnézettel egyezik inkább a pokolra szálló lelkekről való felfogása is. Testetlen és súlytalan árnyak ugyan, melyektől a Charon csónakja meg se libben, bármennyien is tóduljanak bele egyszerre — de azért ez árnyak nem pusztán lelkek, mert földi testök egész alakjával bírnak, még arcvonásaival is, úgy hogy egyszerre rájuk lehet ismerni; hangjával is, úgy hogy egymás közt és Dantéval is megértethetik magokat; sőt érzékeivel is, mert oly kínok iránt fogékonyak, melyek egészen vagy részben testi természetűek. A költőnek múlhatatlan szüksége volt e fölfogásra, bár kétségtelen, hogy az a keresztyén felfogással nem egyeztethető meg teljesen. De ha nem így rajzolja az alvilági árnyakat: miről ismerhetne rájuk? mikép közle-

kedhetnék velök? mikép tudnának érzékeire s azok által képzetére és erkölcsi érzetére hatni? s mikép nyújthatna általok és rólok nekünk is tanúságot? Igyekezett azouban ezt is a keresztyén nézettel egyesíteni: A pokolban kíntottak gyötrelmei ugyanis két neműek egyszerre: lelkiek, melyek földi vétkeik természetéből folynak s azok folytatásában, azoktól nem menekülhetésben s következményeik élénk érzetében állanak; és érzékiek, melyeket a költő a képzet rendkívüli gazdagságával, majdnem furfangjával, végtelen változatosságban tud számukra, bűneik mivoltához képest kikeresni.

De itt, a hol vagyunk, a pokol előcsarnokában, még nincsenek tulajdonképi megtorlást igénylő bűnök; ezek a második körrel kezdődnek s részletezésüket a következőkre kell föntartanunk. Itt inkább annál időzhetünk még egy pár perczig, mily fogalmakat nyújt Dante az alvilági árnyak testéről. Bár nyíltan »személyiségnek látszó semminek« (vanitá, che par persona. P o k o l VI. 37.) nevezi, mint Virgil is a m a g a alvilágában levő árnyakat:

»— *tenues sine corpore vitas,*
— *cava sub imagine formae*« —

de nem mindig ragaszkodik szorosan e meghatározáshoz. Hisz épen az imént idézett énekben, a Virgil árnya két marok földet ragad föl, hogy a Cerberus száját betömje. Más-hol (P o k o l XIX. 34. s köv. és 125.) Virgil fölemeli a testben élő Dantét, s szemeit oly szorosán befogja kezeivel, hogy mit sem láthat; ismét máshol (XIII. 37. s köv.) kezén fogva segíti a meredéken alásiklania. Dante maga az egyik árny hajából néhány fürtöt tép ki (XXXII. 103. s köv.), tehát az csakugyan kézzel fogható valami. Néhol azonban a lelkek

e csak látszó, de testetlen árnyyszerűsége van föntartva, mint pl. a *Purgat.* II. én. 80. s köv., a hol Dante meg akarja ölelni Casellát, de karjait háromszor csukja össze saját mellén, mivel az árnyat nem foghatja meg. Sőt még az árnyak s különösen arczvonásaik fölismerhetőségében is különbség van. Rendesen azokat, kiket az életben ismert, rögtön fölismeri; de néha ez alól is kivétel van, s pl. épen az előbb említett Casellát, valamint a purgatoriumban másokat is, kiket pedig jól ismert, nehezen s késlekedve ismeri föl. Úgy látszik: a purgatoriumban kevesbbé őrizték meg a lelkek alakjukat s általában testi tulajdonaikat, mint a pokolban. A paradicsomban végre alig lehet szó testi alakról s mineműségről, a lelkek egészen fényárban úsznak, melyben alakjaik földi körrajzai inkább elmosódnak. Ámbár meg kell vallani, e fokozatossága a földre kevesbbé emlékeztető testalkatnak sincs egészen következetesen keresztül víve. A purgatoriumban is (XX. 4. s köv.) a földre terült árnyak közt csak nehezen lépdel a két költő, mert azok az anyag ellenállási képességével látszanak birni, úgy, hogy minden lépten-nyomon ki kell térniök előlük. Úgy látszik, Dante is, mint mindazok a költők, a kik testeiktől megvált lelkeket írnak le, a néphit következetlenségét is átvették, mely szerint a lelkek zárt ajtón és kőfalon akadálytalanul suhannak át, de ha az ember keblére ülnek, mázsányi súlylyal nyomják meg, sőt el is tudják ragadni s vinni magokkal a testben levő embert. Ámbár helyesen jegyzi meg Dante egyik jeles német fordítója s szellemes magyarázója, Notter Frigyes, épen az általam most érintett kérdést tárgyaló egyik kitérésében,*)

*) Dante Alighieri's Göttl. Com. Uebersetzt und erläutert von Friedrich Notter. Zweiter Theil. Das Fegefeuer — Excurs über den von Dante angenommenen Leib der Schatten.

hogy a néphit s vele a költő előadása e következetlenségének méntsegeül szolgál az, hogy abból, mert az árnyak vagy lelkek az emberre testileg is hatnak, nem következik azoknak magoknak is testi mivolta, hisz vannak testetlen természeti erők, mint fény, villamosság, delejesség, melyek testileg s ugyancsak erélyesen, sőt fájdalmasan hatnak érzékeinkre.

Nem ily szembeszökő, de még is észrevehető eltérésekre találunk Danténál azon módra és időpontra nézve, melyben s a mikép a halottak a földi testet az árny-testtel cserélik föl. A *Purgatorium XXV.* énekében (85—96 s.) tüzetesen nyilatkozik e részben a költő. A testétől megváló lélek, úgy mond:

Perczig se' késve, esodamód rohan
Feltarthatatlan, ez vagy ama partra,
S ott tudja meg csak, utja merre van.

Ha ugyanis az Acheron partjára bukott: akkor a pokolba kell mennie; ha a Tiber partjára, akkor egy szellemhajó veszi föl s a purgatoriumba szállítja. S mihelyt, folytatja Dante, ott van, a hova mennie kelle:

Mihelyt a tér ott körül fogva tartja,
Kiárad a képző erő belőle,
Mint míg a földi élő test takarta.

— — — — —
S úgy látszik itt —

Azon alakban, mit a benne foglalt
Léleknek erejéből ölt magára.

Ez elég világos beszéd. E szerint a lélek nem az Acheron vagy Tiberis partjára buktával, hanem rendelt helyére jutása után, ott ölténé új, az előbbihez hasonló árnytestét magára. De ime, épen a kezünk alatti III. énekéből a Pokolnak látjuk, hogy Dante már az Acheron innenső partján, mielőtt a Charon csónakjába szállanának, újonnan öltött árny-testeikben látja a lelkek egész csoportját, melyek már alakjukra nézve láthatók, kinos üvöltéseik hallhatók; s a purgatorium lábánál is, az angyal-hajtotta szellemhajóban, már láthatólag és hangosan közelednek, százanként a tenger felől idejövő lelkek; nem is említve, hogy a se jók se gonoszak számlálhatatlan lelkei, melyek nem is lépnek be a tulajdonképi pokolba, mert nem is mennek át az Acheronon, hanem örökre függőben (sospesi) maradnak a pokol külső pitvarában, szintén látható s az emberi érzékek által megkülönböztethető árny-testtel birnak, mint a Pokol e III. énekében látjuk.

Hogy a lélek a testtől megválása után azonnal bukik a pokolra: megegyezik a Zanche Mihály esetével, kiről ez világosan van mondva (P o k o l XXXIII. 144.) ellenkezik azonban e tantétellel az, mit a már említett Cassella mond magáról (P u r g. II. 96. s köv.), hogy t. i. legalább három hónapig kelle várnia, míg a Tiber torkolatához érkezett, hogy onnan a tisztító hegyre szállíttassék. Hol időzött, vagy bolygott ez alatt: arról sem ő, sem a költő nem ad felvilágosítást.

S e testetlen árnyak közt bolyong, azok egyike által vezetve, maga földi testben, megfoghatatlanul magának s amazoknak egyaránt, a költő. Charon nem akarja fölvenni csónakába, mely csak súlytalan árnyak számára készült. S végre mikor fölveszi s alatta meghibban a csónak: maga

sem tudja, mikép jut az Acheronon át. A pokolbeli révész esónakjába érve elveszti eszméletét s nem tudja tovább: mi történik vele; csak lerogyott, mint álom által sujtva; s mikor a következő ének elején nagy égdőrejre fölébred: már a túlparton találja magát.

Az alvilágra szállás *módját* rejtelemnek hagyja a költő még akkor is, mikor e rejtelmes világ belsejét oly világosan feltárja előttünk.

HARMADIK ÉNEK.

— A pokol kapuja. A pitvar. A közönyösek s gyávák. V. Coelestin.
Az Acheron. Charon. Az átmenet. Földrengés. —

»Én-rajtam át a jaj-városba léphetsz ;
Én-rajtam át az örök gyötrelembe ;
Én-rajtam át a kín- s új totta néphez.

4. Nagy alkotóm igazságból teremte ;
Boltom' isten h a t a l m a emelé fel,
Fő-b ö l c s e s é g e és örök s z e r e l m e.

7. Teremtett lény előttem nem birt léttel,
Csak öröklétü — s én is az vagyok.

KI ITT BELÉPSZ: HAGYJ FÖL MINDEN REMÉNYNYEL!«

1—9. A pokol kapu, itt megszemélyesítve szólal meg, fekete betűkben homlokán álló feliratában. E méltán világhírű sorokat tökéletesen visszaadni még egy fordítónak sem sikerült. A három első sort így is próbáltam :

Rajtam visz át az út a jaj lakába ;
Rajtam visz át az örök gyötrelembe,
Rajtam, az elveszett nép hajlokába.

A j a j - v á r o s (città dolente) alatt értheti az egész poklot, de értheti különösen a Dis (Pluto) városát, mely a IX. énekből fordul elő s mely belülről ég.

4. I g a z s á g b ó l t e r e m t e. Az eredetiben : Nagy alkotómat igazság ösztönzé (hogyan alkosson).

5. 6. H a t a l m a, b ö l c s e s é g e, s z e r e l m e. Mint a világot, a poklot is együtt teremté a szent-háromság isten. A hatalom az atyát, a bölcsesség a fiút, a szeretet a szent lelket jelenti.

7. A pokol előtt nem volt halandó vagy múlandó lény teremtvén ; csak örökké valók : az isten három személye s az angyalok előzték meg.

9. K i i t t b e l é p s z. Az eredetiben többesben : Kik itt beléptek. De ez, azt hiszem, mindegy. Minden belépő csak magának olvassa.

10. E szók, fekete színben álltak ott
Egy kapu homlokán ; de én nem értvén :
»Adj, mester — szólék — magyarázatot !«
13. S ő, mint tapasztalt, így felelt hogy kérdém :
»Kételynek itt nincs helye, állni lomhán,
A hiú gyávaság itt véget érven.
16. Mert ez a hely, melyről előre mondám :
Hogy örök kín itt sokakat hánytorgat,
Elméjük fényét a bün köde nyomván.«
19. S kezem' megfogva, kissé bátorodtat
Vidám arczától — bevive legottan
Sötét helyére a rejtett titoknak.
22. Sirás, nyögés, üvöltés hangzik ottan
A csillagatlan, pusztas fekete
Légben, hogy sirni kezdék meghatottan.
25. Bősz szitkok ott, nyelvek vegyülete,
Kín jajjai, lármája vad haragnak,
Dulakodás, mit vad zaj hirdete,
28. És mindez együtt, folyton úgy forognak
A fény- s formátlan légben, mint a hol
A fölvert por felhői kavarnak.
31. S én, mig fejem zúg s keblem fuldokol,
»Mester, mi vad zaj hat fülembe ? — kérdem, —
Mely nép ez itt, mely ily kinban lakol ?«

13. Mint tapasztalt, t. i. belátva a Dante lelkébe s megértve kételyeit.
15. A hiú gyávaság. A félelem itt hiábavaló, véget kell érnie, az eredetiben : meg kell halnia.
16. Előre mondám : a Pokol I. én. 114 s köv. s.
18. Az elme (ész) fényét (az eredetiben : javát) a bün által vesztí el az ember, annak köde elhomályosítván.

34. Ő válaszolt: »Igy kell jajogni körben
A nyomorult lelkeknek, a kiket
Nem tüntetett ki fönn sem bűn, sem érdem.

37. Köztük leled az angyal-sereget,
Kik Isten ellen, gyáván, nem keltek fel,
De meg sem őrizék hűségöket.

40. Az ég nem szennyezi be ilyenekkel
Fényét — s a pokolnak se' kellene,
Dicsőségük a gonoszoknak sem kell.«

43. Kérdém: »Mi bösz kín támadt ellenek,
Hogy ezt a nagy gyötrelmet szenvedik?«
És ő: »Röviden megfelelhetek.

46. Halál reménye nem mosolyg nekik;
Vak éltök már oly mélyre sülyedett le,
Hogy más sorsát csak irigyelhetik.

49. Nevöket a hir ajkára se vette,
Nem költnek szánalmat, itéletet sem.
Elég ezekről — jer tovább sietve!«

52. Odatekinték; s egy zászlót sebessen
Körben forogni láték — s nem hívém,
Hogy nyugta csak egy perczig is lehessen.

55. S nyomán tolongva láték jöni én
Oly szörnyű rajt, hogy emyin a halálba
Roskadtak voln' már, sohse képzelém.

42. Dicsőségük; az eredetiben: belőlük a bűnösökre sem háruina dicsőség. E tan, hogy emberek és angyalok közt a közönyösek, a se jók se rosszak, a színt vallani nem merők a leghitványabbak, — mint a bevezető értekezésben bibliai idézettel is magyaráztuk — a keresztyén felfogással is teljesen megegyez.

58. S e g y ismerős a mint előttem álla,
Fölismerém árnyát, megnézve jobban,
Ki a nagyságról lemondott — gyáva!
61. S azonnal arról meggyőződtem ottan,
Hogy ama hitvány nép áll itt előttem,
Mely egyiké megvetett égben s pokolban.
64. Nyomoru nép, élni is élhetetlen;
Mezítlen álltak, mindennek kitéve,
S bögöly- s darázshad csipkedé szünetlen.
67. Szurásaiktól arezuk' vér lépé be,
Könnyvel vegyest, melyben hempergve mindég
Nyüzsgött az undok férgek éhes népe.
70. De most szemem, hogy távolabb tekinték,
Egy nagy folyó partján tolongni lát
Új néprajt. Én meg: »Mester, mi van itt még?
73. Szólj, kik ezek, kik ama vízen át
— Mint félhomályban láthatom — tolongnak,
Hová s miért sietnek? Add okát.«
76. Ő válaszolt: »Okát megérted annak,
Csak várd be, hogy partját érhessük még el
Az Acheronnak, ama gyászfolyamnak.«
79. Szemem' lesütve, aggály érzetével,
Nehogy terhére essék tán beszédem,
Többé a partig szóm' sem emelém fel.
82. Ott csónakán, a víz felől, sötéten
Evezni láték egy ősz, komor aggot.
»Jaj néktek, átkoztak!« Kiált dühében.
60. Ki a nagyságról lemondott. Lásd a bevezető érte-
kezést.

85. Örökre a mennyből kizárva vagytok !

A túlsó partra viszlek csak, — örök
Setét van ott, ha izzadtok, ha fagytok.

88. De hát te, kit még tart a földi rög,

Mit állsz itt — ez a holtak birtoka !
De látva, vissza hogy nem rémülök,

91. Más réven, úton fogsz te — mormoga —

A túlsó partra szállni, nem velem.
Könnyebb hajó vihet csak át oda !
111

94. »Csitt, Charon, lassan !» Feddé mesterem.

»Ott akarják így, hol mód is van arra,
A mit akarnak. Tedd kérdéstelen.«

97. S a komor arcz, ször-pelyhektől takarva,

Fakó színében álla mozdulatlan,
De rőt szemén villámgyűrű kavarga.

100. A szellemek szín-váltva álltak ottan,

Véznán, mezetlen ; s fogvaczogva hallák
A durva hangot, rémület-fogottan,

103. Átkozva szüleik' s Isten hatalmát

És születésök óráját s helyét,
Az emberfajt s nemző és szülő magvát,

87. Ha izzadtok, ha fagytok. Mivel a pokol különböző kö-
reiben tűz s égető forráság — és jég s fagy váltja egymást.

88. De hát te — Dantéhoz szól, ki még földi testben van, kit an-
nál fogva nem illet meg a holtak birodalmába lépnie.

93. Könnyebb hajó. A Charon csónakja csak súlytalan árnyak-
nak, lelkeknek való ; emberi testet nem bír meg, arra könnyebb
csónak kellene.

105. A nemző és szülő magot, az apai és anyai erőt megkülön-
bölteti.

106. Melyből reájok is szakadt e lét.

S tolongtak bögre a folyamra, mely

Azokra vár, kik Istent megveték.

109. Charon pedig, szikrázó szemivel

Intett nekik, míg össze nem verődnek,

S üté lapáttal a ki késni mer.

112. Mint lombra lomb, fájáru őserdőnek

Reszketve hull alá, sanyaru őszbe',

S halomra gyűlve áll színén a földnek :

115. Úgy gyüle Ádám romlott magva őszve,

Egymás után hagyván el ama partot,

Mint madarak, csaljelre, lépre fűzve.

107. S tolongtak... »Giotto óta — mondja Lecky A művelődés történetében — maig, valódi eszmébánya az Isteni Szinjáték a művész-szellemeknek.« A keresztény művészet írója Rio pedig: »Az Isteni Szinjáték folytonosan fentartotta hatalmát a művészek képzelődése fölött.« Valóban nincs irodalmi mű, ismét a Biblián kívül, mely annyi képzőművészeti alkotásnak szolgált volna anyagot, mint Dante e költeménye. Ki nem ismeri korunk nagy illustrátora, Doré Gusztáv, rajzait, az Isteni Szinjáték majd valamennyi jelenetéhez? — Az épen itt leírt jelenet, mikor Charon, a pokol-folyam durva részére csónakába szedi az elkárhozásra szánt lelkeket s a késlekedőket még evező lapátja ütéseivel is nógatja: Michel Angeló remekműve után (a sixtina-kápolnában) — a többi közt egy magyar művésznak, Thán Mórnak, is szolgált tárgyal. A megrémült, meztelen, didergő lelkek csoportja s arckifejezései elég sikerültek; de a lelkek árnyvolta sejtetve nincs. Nagyon vaskosak; s a parton Virgillel álló Dantét sem tőlük, sem szintén árny vezéréstől, nem lehet teste különböző mivoltára nézve megkülönböztetni.

115. Úgy gyüle... Mondani sem kell, hogy itt már nem a pitvarban álló s ott is maradandó semlegesek, hanem a pokolra szállandó mindenféle bűnösök csoportosúlnak. Ez a főntebb (72. sor) látott »új néprajc.«

118. S a gyász-vizen a csónak túlra tartott.
De át sem értek ama partra még: itt
Gyülelni láték új meg új csoportot.
121. »Fiam« — kezdé most mesterem beszédit —
»Kiket holtukkor sújt Isten haragja,
Minden felől itt lelik útjok végét.
124. Átszállítást itt kér aprója, nagyja,
Mind ide üzi az örök igazság,
S borzalmukat még vágygyá változtatja:
127. Hogy a túl-partot mielőbb láthassák.
Jókat e csónak nem szállit soha,
S ebből megérthetd Charon zord parancsát,
130. Hogy mit jelente »félre állj« szava.«
Most megrendült a hús táj, én pedig
Megizzadék, oly félelmem vala.
133. Egyszerre bús vihar kerekedik,
Villám cikázék szerte, rőt világgal;
Mely elzsibbasztá testem idegit —
136. S lerogytam ott, mint sújtva álom által.

130. Hogy mit jelente. . . Tudniillik, hogy nem vagy pokolra kárhóztatva, állj félre innen; neked más úton, más réven kell a túlvilágba jutnod, te a kiválasztottak közé tartozol. Erre tehát vigasztalólag s megnyugtatólag czéloz Virgil. — Lásd a bevezető értekezést is, a lelkeknek, halál után, részint az Acheronhoz, részint a Tiberishez csoportulásáról.

131—136. A pokolba leszállás borzalma külsőleg földrengésben és viharban, Dantéra nézve alanyilag ájulásban nyilatkozik.

NEGYEDIK ÉNEK.

— A pokol első köre: a limbus. A keresztség nélkül meghaltak.
A patriarchák s az ó-kor híres hősei, költői és bölcsészei. —

Mély álmodat fejembül egy nehéz

Dörej veré föl, melyre fölriadtam,

Mint kit erővel ráz föl durva kéz.

4. Pihent szemem' széthordozám legottan,

És fölugorva, meredten szemlélém

— Kémlelve — a helyet, hová jutottam

7. Valóban ott valék az örvény szélén,

A meredéken, melynek véghetetlen

Jaj-hang gyül össze kín-terhelte mélyén.

10. Setéten állt az, mélyen, köd-fedetten,

Hogy bár szemem' belé szegzém, azonba'

Világosan semmit ki nem vehettem.

13. »Világtalan világba szállunk — monda

Költöm, halott-halványan — most le innét,

Elöl megyek magam, te lépj nyomomba.«

16. S én, megváltozni látva areza színét,

Szólék: »Hogy' menjek én, ha így remegsz 'Te,

Ki biztatád eddig félelmeim' még !«

1. Mély álmodat. Melybe az előbbi ének végén merült.

7. Valóban ott valék. Dante ájulásban (álomban) levén, nem tudja, hogy' jutott át az Acheron tulsó partjára, a hol a meredek kezdődik, mely a pokol első s további köreibe levezet.

19. De ő viszont: »Azok félelme feste
Arczomra szánat-szint, kik ott lenn türnek,
Mi szemeidben félelemnek tetsze.
22. Előre hát! utunknak hossza sürget!«
Ezzel leszállt — s az első körbe bévitt,
Első övébe a földalatti türnek.
25. E helytt, a mennyire kivehetém itt,
Nagy jajgatás nincs, sűrű sóhajok csak,
Melyektől reszket itt a lég mindéig.
28. Kín-szenvedés nélküli fájdalomnak
Bús hangja ez, mivelhogy itt temérdek
Nő, férfi, gyermek nagy csoporti vannak.
31. Jó mesterem így szólt: »Hát meg se' kérded:
A kiket itt látsz, hogy miféle lelkek?
Most, mielőtt tovább mészsz, ezt megérthetd.
34. Nem bünösök, de még sem érdemeltek
Mennyet, nem jutva át kereszttség révén,
Mely hit kapúja, szavaként hitednek.

23. Ezzel leszállt... Az Acheron két partjának természetesen egyenlő magaslaton kell állni; de a belső partnál mindjárt a meredek kezdődik, mely a második alkörbe vezet le. Ez a pokol-pitvar belső része, a pokol első köre, bár még nem tulajdonképi bünhesztő hely. A föld alatti üreg első övének nevezi Dante, mert az alábbi körök is mind közös középpontuak ezzel, bár minél lejjebb annál kisebb kerületűek.

36. Hit kapúja. E hely olvasása vitás. A kéziratok egy részében porta della fede áll, vagyis a kereszttség a hit kapujának mondatik; a kéziratok nagyobb része, s meg kell vallani, a tekintélyesebbek: parte della fede-t írják, mely szerint a mondat ezt tenné: nem menvén át keresztstégen, jutottak ide, a mi hitednek egy része, czikkelye. Én az első olvasást, Scartazzini, Philalètes s Dr. Angyal daczára, többre becsülöm, mert többet mond s in-

37. A keresztyén-kor előttiék lévén,
Kellőleg Istent nem imádhatalák,
Ezek közé tartoztam én is, élvén.
40. Csak e h i á n y, nem bűn szerzé okát
Vesztünknek, s annyi csak szívünk fájdalma:
Reménytelen sovárgás a mit ád.«
43. Nagy bánat nyomta szívem', őt így hallva,
Látván: hogy itt függőbe s zárva van
Ily érdemes nép e pokol-pandalba'.
46. »Szólj mesterem, oh mondd el, jó uram,«
— Kezdem, a tévelyek fölötti hitbe'
Bizonynyá tenni óhajtván magam' —
49. »Saját, avagy más érdeme ha vitt-e
Valakit innen föl az égi házba?«
S ő, leplezett szóm czélzatát sejdítve,

kább a Dante modorában; azért ahhoz tartottam magamat. A másik szerint így fordítanám:

Mely, mint hiszed, egy cikkelye hitednek.

39. Virgil is az üdv eljövetele előtt halván meg, keresztség nélkül maradt.
42. Itt nincs tulajdonképi büntetés; csak az elérhetetlen utáni sovárgás fájdalma. Azért nem hallatszik itt jaj, csak mély sóhajok.
45. E p o k o l - p a n d a l b a. E szóval fordítottam a limbust. A sir oldalán vájt üreg a pandal (padmaj is) s ilyen a pokol pandala.
48. B i z o n y n y á t e n n i . . . Péter apostol ama helye (I. Pét. III. 18—20), melyet főntebb idéztem, némi kételyt s különböző magyarázatokat enged. Dante tehát meg akart győződni annak igaz értelméről, vajjon csakugyan a pokolban járt-e Krisztus, a halála s föltámadása közti napon, s szabadított-e ki lelkeket innen?
51. L e p l e z e t t s z ó m. Melylyel t. i. előbbi kételyére csak homályosan czélt.

52. Felelt: »Ujonez valék még e tornáczba',
Hogy egy hatalmast ide jöni láték,
A győzelem jelétől koronázva.
55. Sok árnyat elvitt innen: ős-apánkét
S Ábel fiát; Noét s azután a
Törzs Ábrahámét és Dávid királyét;
58. Mózes, ki a törvényt hozá s megállta,
És Izraelt, apástól s gyermekestől,
S Rachelt, kiért oly hosszasan szolgálta;
61. S sok mást, kiket mind, mind az égbe vett föl.
De tudd meg, akarom, hogy más előbb
Nem ment az üdvbe senki, földi testből.«
64. Folyvást haladtunk, a mig így regélt,
S menénk az erdő sűrűségé közbe
(Értvén az árnyak sűrű erdejét).

52. Ujonez valék. Virgil, Krisztus születése előtt csak 19 évvel halván meg, még nem rég (19+33=52 éve) volt a pokol pitvarában, mikor Krisztus oda leszállott.

53. Egy hatalmast, t. i. Krisztust.

55. ős-apánkét. Szent Ágoston szerint az egyház hiszi, hogy Ádám és Éva, igaz bünbánat, erényes élet, s az eljövendő Üdvözítőben való hit által bocsánatot nyertek első bűnökért s üdvözültek. (Dr. Angyal.)

58. Megállta. Az eredetiben: megtartá (az általa hozott törvényt t. i.)

59. Izrael, Jákob másik neve; tehát Izsák patriarchával s a maga 13 gyermekével együtt.

60. Jákob 14 évig szolgálta Lábánt, míg Rachelt elnyerhette.

63. Nem ment az üdvbe senki. Krisztus előtt, nem levén megváltottak, senki sem ment a mennyei paradicsomba; csak angyalok voltak ott, emberi lelkek nem. A paradicsom első lakói (földi testből) azok voltak, kiket Krisztus, a halálát követő napon, a pokol tornáczából oda fölvitt magával.

67. De útunk hosszú nem volt még mindössze
Magaslatunktól, — egy tűz tüne fel,
Mely e félkör homályait legyőzte.
70. Bár nem valánk hozzája még közel,
Oly messzi sem, hogy meg ne látszanék itt,
Hogy tisztos nép lakása im e hely.
73. »Oh te, kit tudomány s művészet ékit,
Szólj, kik ezek, a kiknek tisztessége
Felül-haladja mind a többekéit?»
76. S viszont ő: »Hirnevők, a melyet még te
A földön is hallottál, nyert nekik
Kitüntetést itt s nagy kegyet az égbe'!»
79. A közben ily szó hallaték pedig:
»Üdv s tisztelet a legdicsebb dalnoknak
Im eltűnt árnya visszatér megint!»
82. S hogy újra esend lön és a hang elhallgat:
Négy szálas árnyat közelíteni láték,
Kik szomorúk se, vídámak se voltak.

68. M a g a s l a t u n k t ó l. Ismét kétes olvasásu hely: dal s o m m o, vagy dal s o n n o; az első esetben: a magaslattól, a honnan t. i. az imént szálltak le ide; a másodikban: álmodtól (vagy álmom helyétől) a hol t. i. álmodott volt, vagy az erdőben (?) vagy a Charon csónakában. Dr. Angyal, csak azért, mert a (felette hibás) Corvincodexben s o n n o áll, ez olvasást fogadja el fordításában. Scartazzini is s o n n o-t ír. Ellenben Philaletes az első olvasást tartja fordításában, indokolás nélkül. Én természetesebbnek tartom, hogy a meredekről leszállva, annak magaslatától számítsák a távolságot, szintén a s o m m o olvasást fogadom el.⁴

80. Ü d v s t i s z t e l e t . . . Virgilt üdvözlík így a többi (költő) árnyak.

85. Jó mesterem most így ejté szavát még :
Tekints amarra s jobbjobban kardjára,
Hármuk előtt ki mintegy úr gyanánt lép.
88. Az ott Homérosz, a költők királya ;
Gúnyos Horácz másodsor érkezik,
Aztán Ovid, Lukán jó utoljára.
91. S mert vélem együtt méltó mindenik
A névre, mely imént füledbe hangzék,
Tisztelnék engem azzal s jól teszik.«
94. Így gyülekezni láttam sorjában szép
Körét a legdicsőbb dal mesterének,
Ki mind a többit túlszárnyalja, saskép.
97. S hogy még egymással némi szót cseréltek,
Felém fordúlva üdvözöltek engem ;
Ezt mesterem mosolygva köszöné meg.
100. Sőt részesültem még főbb tiszteletben :
Hogy a maguk körébe fogadának,
E szép csoportban hatodíknak lennem.
103. Így értünk közelébe ama lángnak,
Szólván sokat, mikről hallgatni mostan
Oly szép, beszélni mint akkor valának !

86. **K a r d j á r a.** A kard a hős-költőt, a harczok éneklőjét jelenti Homérban.

92. **A n é v r e.** A legdicsőbb dalnok (l'altissimo poeta) nevére, melyel Virgilt az imént üdvözlék.

95. **A l e g d i c s ő b b d a l m e s t e r é n e k.** Ismét Homért kell értenünk, bár a »legdicsőbb« jelző elébb Virgilra volt alkalmazva. De Homér neveztetett a költők királyának (sovrano poeta) s körülé gyülekeznek a többiek.

103. **A m a l á n g n a k,** melyet főlebb, messziről, láttak volt.

106. Egy szép kastély aljához értünk ottan,
Övezve hétszeres magas fal által,
Szép csermelytől köröskörül mosottan.
109. Bizton menénk ezen át, száraz lábbal ;
És a bölcsesekkel hét kapún menék be,
S zöld rétre leltünk fris füves viránynyal.
112. Sok nép volt itt ; mindnek komoly a képe,
És mindnek arcza annál méltóságosb.
Mind gyér szavú, de édes a beszéde.
115. Mi egy sarokból most nyiltabb s világosb
Fő-pontra léptünk, a holott legjobban
Mind valamennyit jól beláthatám ott.
118. A zöldes pázsit közepén legottan
E nagy lelkek csoportját ismerém fel,
Kiket, dicsekszem, hogy csak megláthattam.
121. Látám Elektrát, nagy kíséretével,
Kik közt Aeneast és Hektort szemlélem,
S Caesart, fölfegyverezve ölyv-szemével,

107. Hétszeres fal. Lásd a bevezető tanulmányt.

110. Hét kapún: Az u. o. említett hét iskolai tudomány: grammatica, rhetorica, dialectica, arithmetica, geometria, musica, astronomia. (Philaletes.)

111. S zöld rétre leltünk. . . Mily idylli kép! Egy kis paradicsom, a pokol csarnokában!

121. Ez az Elektra nem az Agamemnon leánya, hanem az Atalásé, az Atalán neje, a Dardanus anyja, s így a trójaiak ősi anyja; azért van körében Aeneas és Hektor. Állítólag Atalán Fiesole alapítója is, honnan a florenczi nép nagyrésze származott.

124. Látám Camillát, és a másik félen
Pentesileát s Latin királyt, a mint
Lavinia lányával ült egy széken.

127. Azt a Brutust, ki elüzé Tarquint,
Lukréziát, Juliát, Marciát s Kornéliát,
És külön, egymagában, Szaladint.

130. S a mint fölebb emeltem szemem héjját,
Látám a főt a bölcselek körében,
Kik mesterök' hódolva ölelék át,

124. 125. Camilla (V. ö. I. én. 106.) Italiában a trójai jövevények ellen, — Pentesilea, az amazon királynő Kis-Ázsiában, mellettök küzdve esett el.

125. 126. Latinus és Lavinia, mint az előbbieket is, Aeneással, a Virgil hősével, való viszonyukért vannak említve itt. — Amaz, az aborigines-ek királya, nevezett leányát nőül adta Aeneásnak.

127. A z t a B r u t u s t . . . A másik, a Caesar gyilkosa, bezeg más helyen van. (Pokol XXXIV. 65.)

128. Lukréczia : a Collatinus neje ; Júlia : a Caesar leánya s Pompejus neje ; Marcia : az uticai Cato neje ; Cornelia : a Gracchusok anyja.

129. A nemes mahomedán, a többi pogányoktól külön tart, azért van egymagában.

131. A f ő t, a b ö l c s e l e k k ö r é b e n . . . A hősök után a philosophok, és pedig magasabban. A fő közöttök Aristoteles, a stagirita, bár nevezve nincs ; nem is szükség, oly nagy, majd nem isteni tiszteletben állt a Dante idejében s az egész középkorban. Dante maga rendesen csak így említi : a philosoph — kat' exochén.

133. Mind bámulák öt s tisztelék egyképen.
Mellette látám Sokratest és Plátot,
A többieknél hozzá közelebben.
136. Ki esetlegnek vélte a világot :
Demokrit, — s Thales és Diogenes,
Empédokles, Zeno s Heráklit állt ott.
139. A jellegek gyűjtője : a nemes
Dioszkorid, Orfeusz, Anaxagóra,
Ptolemeusz s mérnök Euklides ;
142. S Seneca, első erkölesi szigorra ;
Hippokrat, Avicenna, Galién,
S Averrois, a nagy magyarázó, sorra.
137. Demokritos, az abderita, a nevető philosoph. Dante, monas-rendszereért fogja rá, hogy esetlegnek (kiszámíthatatlan öröknek) tulajdonítja a világ létrejöttét.
138. Empedokles, egy rajongó pythagoreus, ki az Aetna kráterébe ugrott, mondják, hogy a földközépponti tűz természetét saját tapasztalásából ismerje meg. Zeno, a stoikusok feje. Heraklit, az ephesusi, a síró bölcsész, vagyis pessimista ; Demokritosnak, az optimistának ellentéte.
140. Dioskorides, a ki az ásványok és növények sajátosságairól, jellegeikről, a mérgek- és ellenmérgekről írt, azért mondatik a »qualitások« gyűjtőjének, ellentétben a »quiditások«-kal, a substantiákkal. Nero császár idejében élt, Ciliciában. — Anaxagorás, a Perikles tanítója.
141. Ptolemeusz. A Copernicusig dívott csillagrendszer megalkotója és híres geografus. — Euklides : a nagy számtanár s geometra.
143. A régiség három nagy orvosa s természetvizsgálója. Avicenna : arab orvos.
144. Averrois : Aristotelesnek akkoriban nagy hírű fordítója s magyarázója ; szintén arab.

145. Tullius, Linus — sorba venni én
Mind nem bírom, a tárgy bősége aggat,
A tény nyomában a szó késve mén.
148. A hat közül már csak ketten maradtak ;
Más útra engem vitt nemes vezérem,
Csendből oda, hol rezg a lég, viszontag.
151. Mig a helyet, hol nincsen fény, elértem. . . .

145. Tullius: Cicero. — Linus: a költő, Apollo fia, kit Virgil, egyik ecclogájában Orpheus mellett említ. Mások azonban, Scartazzini szerint tudatlanságból, Philaetes szerint nagy valószínűséggel Livius-t olvasnak.

146. A tárgy bősége aggat. Fordítóknak meg: a sok tulajdonnév. Dr. Angyalt egyenesen kétségbe ejti. Mit mondjak én, a kinek még rímeket is kelle keresnem?!

147. A tény nyomában: oly gyorsan történt e különböző alakokkal való találkozás, hogy szóval s megnevezéssel kísérni alig bírja.

148. Csak ketten maradtak. T. i. Dante és Virgil, kik tovább mentek; a más négy elmaradt.

HARMADIK FEJEZET.

A szenvedély rabjai.

(V—XI. ének.)

A második körrel kezdődik tulajdonképen a pokol, a különböző bűnök büntetésének a helye. Az ide vezető lejártnak az őre :

A szörnyü Minosz, vicsoritott foggal

Áll itt, ki minden bünt meglát, megítél,

S lesújt, maga körül tekert farkokkal;

(V. 4—6. sor).

Mert annyi lépcsőt kell leszállni, hányszor

Maga körül keríti farka végít.

(11. 12. sor).

Minosznak ugyanis oly hosszú farka van, hogy kilencszer tudja maga körül tekeríteni — a hány köre van t. i. a pokolnak; s a helyett, hogy a bűnösöknek, vétkök neme szerint, szóval jelölné meg a kört, hova menniök kell, annyiszor csavarja minden egyes esetben farkát maga körül, a hányadik a kör, melybe a bűnös utasítva van.

Ne képzeljük azonban a Minosz farkát, testéből kinőtt pl. majomszerű farknak; ez nagyon nevetséges alak volna. Inkább: hosszú farkban végződő testtel, mint a hal vagy

gyík, állhat képzetünk előtt (így rajzolja Doré is, Dante illu-
strációjában).

S oly nagy a pokolra szállók sokasága, hogy

Mindig tömött a nép itt ; sor után sor

Tolong ; vallatva vall ; s a mint kimondva

Itélete : jelölt helyére vánszorg.

A bűn különböző nemeinek tehát különböző hely van kijelölve a pokolban. Dante, — kit Minosz, mint nem oda valót, durván vissza akar utasítani, s csak a Virgil tekintélyes közbelépésére ereszt át, — most még nem ismeri a pokol e rendszerét, s vaktában követi mesterét. Csak később tudja meg a bűnök osztályozását, mikor Virgil, egy üres pillanatot felhasználva, megmagyarázza azt neki (a XI. énekben). Mi azonban bocsássuk ez osztályozást már itt előre.

Dante a bűnök osztályozásában a középkor scolastikusainál dívó rendszert követi, mely mai erkölesi fogalmainknak nem mindenben felel meg, s inkább az ó-kor nagy philosophusának, Aristotelesnek erkölcstanára van alapítva, habár keresztyén színezettel. — Aristoteles szerint (*Ethikája* VII. könyv, I. fejez.) a vétkezésnek három neme van : a *mértéktelenség* (*ακρασία*), vagyis a különben szabados hajlamokkal való visszaélés a gyönyörre ; a *gonoszság* (*κακία*), mely tudva és ártó szándékkal vétkezik ; s a *baromiség* (*Θήριότης*), mely minden nemesebb ösztönt nélkülöz, vagy lábbal tapod. Nagyjában e felosztásnak felel meg a Dante-é is, melyet Virgil szájába ad, a ki hivatkozik is Aristoteles-re.

»Vagy nem emlékszel már : a bölc s írása
Az Ethika, mit mond, hogy arra hallgass ?
Hogy háromféle a bűnök forrása :
Mértéktelenség, rosszaság s az aljas
Baromiség. . . .« *)

Csakhogy Dante a két utolsó kategoria sorát megfordítja. Valóban az öntudatos és szándékos gonoszság nagyobb erkölcsi betudás alá esik, mint — a különben undokabb — baromiség, mely voltaképp csak a mértéktelenség még magasb fokozata.

A mértéktelenségből eredő bűnök aránylag megbocsáthatóbbak : van legalább némi mentségök, hogy a szenvedély túl-áramlása, s mikor annak rabjai lettünk, a megszokás által követtetnek el — s azért a pokol elsőbb (felsőbb) köreiben szenvedik aránylag enyhébb büntetéseiket ; és pedig a második körben a testi szerelem vagy érzékiség által vétkezők ; a harmadik körben a falánkok vagy tobzódók ; a negyedikben a pénzzel és gazdagsággal két irányban visszaélők : a fősvények és a pazarlók ; az ötödikben a szenvedélyöket fékezni nem tudó haragosak és dühöngők, valamint az e részben ellenkező túlságban levő bambák, szenvtelenek, búskomorak ; végre a hatodik körben a vallásos ösztönrel visszaélő eretnekek, és hamis tanok hirdetői, a mi nem föltételez mulhatatlanul gonoszságot, mert többnyire rajongásból ered. (Az öntudatos szakadárok s viszály szítók, alább : a gonosz csalók közt vannak.)

Eddig a mértéktelenségből eredő bűnök. Nevezzük az ezekben leledzőket szenvedélyeik rabjainak. Most csak ezekkel foglalkozunk ; az erőszaktevőket (a mi az Aristoteles

*) P o k o l XI. ének 79—83. sor.

»baromiség«-ának felel meg), s a szándékosan vétkezőket, az öntudatos gonoszokat s csalókat, a pokol alábbi köreiből fogjuk találni.

A Dante poklabeledi büntetéseknek erkölcsi alapeszméje az, hogy a bűnös nem bírván megszabadulni megrögzött bűnétől, büntetése azon lelki állapot örökösségében áll, a melyben bűnét elkövette; s így halál utáni állapota csak fokozott mérvű folytatása bűnös életének. Ez általános tételt igazolva látandjuk a pokol valamennyi körén át, a költő leleményességével alkalmazva a legkülönműbb bűnökre.

A második körben, hová utasaink most leszállnak, bár Minosz, éppen mint Charon előbb, ellene akart állni a Dante — mint nem idevaló — belépésének, s csak a Virgil határozott szavára bocsátotta át őket, — e második körében, mondom, a Pokolnak, a mértéktelen szenvedélyből eredő bűnöknek is a legmegbocsáthatóbbika: a szerelmi szenvedély túlsága leli büntetését. A buják, érzékiek s a tiltott szerelem (házasságtörés stb.) bűneiben leledzők bűnhődése pedig: hogy örökös forgatagban sodortatnak, s pihenést nem engedő széltől, mely földi szenvedélyök nyugtalanságának s örök izgalmának a mása, ide-oda hajtva gyötörtetnek. Egyike — még a Pokolban is — a legélénkebb s legkifejezőbb képeknek, a mint Dante e nyugtalanságot leírja. (V. 31—49. s.)

Itt vannak a világtörténelem nagy paráznái: Szemiramisz, Dido, Kleopatra, a szép Heléna; a férfiak közül: Paris, Trisztán. . . . Itt a többi közt Francesca di Rimini is, kinek szerelmi tragédiája az V. ének — s talán az egész költemény — legszebb negyven sorát (97—137) tölti be. »A fiatal szerelem bensősége és odaadása — írja gróf Széchen

Antal, Dantéről szóló szép tanulmányában — soha sem nyilatkozott elbájolóbb és meghatóbb szavakban, mint a Francesca szavaiban; s bár Romeo és Julia, Faust és Margit szerelmi jeleneteiben a költészet nemtője hasonló varázslú hangot sugallt hiveinek: Dantéé még is a dicsőség, hogy néhány rövid strófában, s igénytelenségök által kétszeresen megható szavakban, a szerelem egész tragédiáját meg tudta értetni s ki tudta meríteni.« S valóban, Silvio Pellico, elsőrangú olasz költő pedig, öt felvonásos tragédiájában nem tud többet mondani a Francesca és Paolo szerelméről és a Gianciotto megcsalatasáról s bosszujáról, mint Dante abban a kevés sorban.

Hogy e történet, talán minden másnál erősebben hatott a Dante szívére és képzeletére, annak az is lehet oka, mert e szomorú történet az ő életében s oly család körében esett, melylyel ő később a legbensőbb összeköttetésbe lépett. Száműzetése alatt a Polenták és Malatesták őt védelmökbe fogadták, s Riminiben és Ravennában, a hol minden e gyász-történetre emlékeztetett, otthonos volt élete oly szakában s oly körülményei közt, melyek őt is fogékonyabbá tették a fájdalom s a szomorú visszaemlékezések iránt. E történetet Boccaccio, Dantéhoz írt kommentárjában, következőleg adja elő.

Guido di Polenta, Ravenna és Cervia fejedelme, és a riminii Malatesta család sokáig ellenségeskedésben éltek egymással. Végre kibékültek s a béke megszilárdítására elhatározták, hogy Guido szép leányát Francescát a Malatesta fia Gianciotto *) vegye nőül. Gianciotto azonban sántasága mellett púpos, s arczban is formátlan volt, s nem le-

*) Ciotto — sánta. A név tehát azt jelenti: a sánta János.

hete remélni, hogy a szép és büszke leány szívét megnyerhesse. Cselhez folyamodtak s a vőlegény szép külsejű öccsét Paolót küldték az eljegyzésre. Francesca az első látásra beleszeretett a szép ifjúba; a házassági szerződés aláíratott, s Paolo haza vitte Riminibe a szép arát, ki a csalást, melynek áldozatúl esett, csak akkor vette észre, mikor a nász-éj után fölébredve, férjében előtte ismeretlen idegent — s szörnyeteget pillanta meg. Utálata iránta csak növelte elfojtott szerelmét Paolo iránt. S hogy ezzel mindennap együtt volt, s szerelmét ez is viszonzta: vigyázatlanságuk és gyöngeségök áldozataivá lőnek. Gianciotto egyszer elútazott, de egy kéme megleste a magokról megfeledkezett szerelmeseket képzelt biztosságukban, hírt adott gazdájának, a ki titkon visszatérve, bűnön érte őket. Paolo menekülni akart, de ruhája az ajtóban fennakadt, s a dühös férj kivont fegyverrel rohant rá. Francesca kettejük közé vetette magát, s a kedvesére mért halálos csapást ő fogta föl kebelével. A férj most kétszeres dühvel rohant a csábítóra — s a hitves-gyilkos a következő perczben testvérgyilkos is lett. Ez történt 1289. szeptember 4-kén. A két szerencsétlen szeretőt másnap egy sírba temették, hol — még két század múlva — föllelték selyem ruháikat; de ma már, Ampère szerint (»Dante nyomdokain« czimű tanulmányában) a monda sem bírja megjelölni sírjok helyét. Az újabb történelmi kutatás több részletet is hozott világosságra e gyásztörténet szereplőinek viszonyairól. Yriarté, egy előkelő történetnyomozó s elegáns francia író, »Francesca di Rimini a történelemben és a mondában« czimű nagy érdekű tanulmányában, okmányokkal mutatja ki, hogy Paolo, a két Malatesta-testvér ifjabbika, már nyolcz év óta nős volt, midőn 27 éves korában, Francescát meglátta s megszerette. Hogy kétszeresen

tilos szerelmét (mert maga nő volt, s mert családja a leányéval halálos viszályban élt) feledésbe fojtsa, a szent földre ment; s mikor onnan visszatért, a családi viszályt elsimítva és Francescát a bátyja Gianciotto nejeül találta. Az tehát, hogy ő jegyezte volna el a leányt bátyja helyett, mese. Dante egyébíránt ezt nem is említi; ő csak a már szíveikben élő tilos szerelem kitörésének s a bűnre vivő alkalomnak és a bűnbeesésnek a képét tárja előnkbe.

A bűnre vivő alkalom különös figyelmünket érdemli, mert egy másik hasonló tilos szerelem történetére útal: az Arthur britt mondai király neje Guinevra és első lovagja Lancelot közötti bűnös viszonyra. Ez a középkor egyik legismertebb s legtöbbször kidolgozott mondája, azon tipikus szerelmi történetek egyike, melyek — bűnösségök daczára — a legszebb és meghatóbb lapokat szolgáltatják a mondának.

Dante, rendkívül finom érzékkel, úgy veszi föl, hogy Paolo és Francesca nem merték egymásnak bevallani szívekben égő, de általok is vétkesnek érzett szerelmöket. Egy nap azonban, csak magok levén, együtt olvasták a Guinevra királyné és Lancelot lovag szerelme regéjét, egy könyvből, mely úgy adja elő a dolgot, hogy a királyi lovagkör, a »Kerek-asztal« egy másik lovagja, Galahad (kit Dante olaszosan Galeotto-nak nevez) volt köztök a bűnszerző. A monda e verziója nem igen tartotta fenn magát; ellenkezőleg, Galahad a mondában mint a legtisztább szűz lovag szerepel, a kinek egyedül adatott, hogy a szent Grált (a Krisztus igaz vérét) megláthassa. Elég, hogy Danténál Galeotto a kerítő s alkalmoszerző Guinevra és Lancelot között; és képlegesen Galeottová, azaz kerítővé lesz Paolo s Francesca közt maga az olvasmány, a királynő és lovag szerelmi regénye.

Scartazzini, Dante magyarázatában egészen közli »Az Artur király idejében élt Tói Lancelot Története« czimú, a középkorban igen elterjedt regényből azt a fejezetet, melyet Dante szerint Paolo és Francesca épen olvastak, s mely reájok oly ingerlőleg és csábítólag hatott, hogy fékevesztett szenvedélyök őket is bűnbe ragadta. E jelenet világot vet a Galahád közbenjárása s bűnszerzése módjára, s megmagyarázza egyszersmind a hasonlatot, melylyel Dante a történetet, vagy a könyvet, melyben az foglaltatik, nevezi Galeottónak a riminii szerelmesek közt. Lancelot megismerkedvén a királynéval, elbeszélte neki lovagi kalandjait s hős tetteit, melyeket, mint mondá, egy (meg nem nevezett) hölgyért végbevitt. A királyné egy izben szóba hozván ezeket Galahád előtt, kérdé: vajjon ki lehet a Lancelot hölgye, a kinek szerelméért ily ritka hőstetteket vitt véghez. Galahád azt mondá: Te vagy, tedd meg a miért ő eseng. — De ő nem kért tőlem semmit, viszonzá a királyné. — Mert nem bátorodott, mondá Galahád, de én kérlek helyette. — S mi az, a mit kérsz az ő nevében? — Hogy fogadd őt lovagodúl s légy az ő hölgye egész életedben. — Azt szívesen elfogadom, ha minden bűn nélkül eshetik. — Természetesen, hogy minden bűn nélkül, mondá Galahád; s mivel az egész udvar együtt volt s közte Lancelot is, Galahád rámutatott s mondá: Nézd, mint várja válaszodat s hogy eped érte. — Hát elfogadom hű lovagomnak egész életemre. — Ezzel, mondá Galahád, gazdagabbá tetted őt, mintha az egész világ minden kincsét neki adtad volna. Most azért, drága hölgy, folytatá, illik, hogy ő azonnal megkezdje nálad szolgálatát. Azért csókold meg őt, ennek fölavatásául. — A csókra, mondá a királyné, sem az időt, sem a helyet nem látom alkalmasnak. Szívesen megtenném, de mit mondanának rá a jelenlevő sok

udvarhölgyek — hidd el, csak azért nem teszem. — Köszönöm, drága hölgy, felelt Galahád hirtelen. Légy meggyőződve, hogy ő is kész reá, és én úgy intézem, hogy senki meg ne lássa. Hárman félre vonulunk, mintha együtt beszélgetnénk. — Miért sűrgetsz, szólt a királyné, hiszen örömeztőbb teszem, mint te kéred. — Köszönöm, drága hölgy, szólt Galahád s oda inté Lancelot-t. Akkor hárman egy ablakmélyedésbe vonultak, mintha beszélgetnének, vagy tanácskoznának együtt. A királyné pedig látván, hogy a lovag semmit sem mer tenni, megfogá az állát s csak a Galahád láttára hosszan megcsókolá. És aztán —

»De az napon tovább nem olvasák. . . .«

mondja Dante. (A baj, mondja Heine, épen az, hogy nem folytatták az olvasást — saját szerelmökkel levén elfoglalva.)

Valóban, e történet elég csábító lehetett Paolóra és Francescára, szívök tele levén szerelemmel s elfogúlt félelemmel.

Magalotti finom vonásnak jegyzi a Dante elbeszélésében, hogy Paolo a szót Francescának engedi át Dante előtt. Inkább úgy szeretném mondani, hogy Francesca veszi át a szót, s ezzel magára a bűnt, kedvesét kimélve s fedezve mintegy, mint akkor, mikor a férje által ennek szánt csapást a maga keblével fogta fel. Ugo Foscolo pedig azt mondja e szerelmi elbeszélésről: »e néhány sorban a női szerelem egész története oly tökélylyel s oly nemesen van elbeszélve, mint a Juliáé Shakspeare-nél.« Paolo szerelmét a báj iránti fogékonyságának tulajdonítja, s a magáét a szerelem viszontszerelmet ébresztő erejének. Apjáról s az elkövetett csalásról nem tesz említést, mert bűnét nem akarja

másokra tolni, s nem keres annak mentséget. Azt is elutasítja, mintha Paolo őt szándékosan csábította volna; olvasmány közben, egy pont, egy percz hatalmának tulajdonítja, hogy gyöngeségök megesett. « . . . De Paolo sem rosszabb, mint kedvese. Dante ezt egy sorral fejezi ki. Míg Francesca elmondta történetüket, addig Paolo »csak sírt« —

— Úgy sírt, hogy rá lelkem testem
Rezgett s alélt. . . .

A mi azonban minket legjobban meghat a Dante elbeszélésében, hogy e két szerető, kik az életben oly egészen egymáséi voltak s a halálban önként egyesültek: a pokolban is együtt vannak. A bűn egyesítette, s a büntetés nem választotta el őket egymástól. Hány szerető mondta, vagy énekelte, rajongó túlsággal, kedvesének: »Nélküled a mennyország sem kell nekem, veled a pokol is mennyországgá válik« — Dante nem mondja ki e gondolatot, nem is mondatja hőseivel egymásnak, — hanem valósítja. S alkotásában e gyöngéd vonás: az együtt szenvedésben rejlő vigasztalás, enyhítőleg és megnyugtatólag hat szivünkre. Részt veszünk gyötrelmökben, de nem sajnáljuk őket; most is szeretik egymást; nem csak kínjok, szerelmök is örök.

A harmadik körben erős jég, hó, eső csapkodja a falánkokat és tobzódókat; a falánkság pokoli jelképe ősidőktől, a három fejű pokol-őreb, a Cerberus mardossa s marczangolja őket. Dante a Cerberus alakját Virgiltől vette, hol (az Aeneis VI. énekében) szintén ez ördögi szörny a pokol-kapu őre, a kit, hogy tápot adjanak kielégíthetetlen falánkságának, csak azzal lehet elhallgattatni, hogy nyirkos földet dobnak a torkába, hogy legyen min rágódjék egy darabig.

A Pokol e VI. énekének, melyben a falánkok bűnhö-

dése van leírva, az kölcsönöz különös érdeket, hogy Dante ebben tárja föl először — mit azután annyiszor s oly sokszor világít meg költeménye folyamában — szülő-városa Florencz belviszályait.

Egy árny megszólítja őt: »Ismerj rám, ha tudsz; hisz előbb születtem, mint én meghaltam, s én is florenczi vagyok.« Dante azonban nem ismer rá, jelentvén ezzel, hogy életében is kevéssé ismerte. Amaz, tulajdonneve helyett csak gúnynevről nevezi meg magát. Ciacco-nak nevezték polgártársai, a mi disznót jelent (lehet ugyan a Giacomo, Jakab, név rövidítése is). Dante most, azon föltételből indulva ki, hogy a túlvilági lelkek jobban belátnak a földi dolgok okaiba s a jövőbe, mint az élők, azt kérdi Ciaccotól, mi okozza szülővárosuk »e meghasonlott város« belviszályait? van-e polgárai közt egy igaz? s hová fognak e viszályok vezetni? — A Ciacco válasza sok tekintetben érdekes. Jósolatában, melyet Danténak mond, a fehérek és feketék azon viszályait jósolja meg, melyek a költő száműzésére vezettek. (Természetes, hogy ezeket Dante, költeménye megírásakor, m á r m e g é l t e, de 1300-ban, a pokolban jártakor, azok még jövőben voltak s így jóslatul tüntethetők fel.) Másik kérdésére a költőnek: van-e igaz ember Florenczben? Ciacco azt feleli: Van kettő, de senki sem hallgat reájok. — Ki ez a kettő? nem nevezi meg s azért csak találgatnunk kell. Hogy Dante magát tartja egyiknek: természetesnek találjuk; hiszen az igazságért s meggyőződéséért vonta magára polgártársai gyűlöletét s a száműzetést. A másik kétségkívül pártja és sorsa osztályosainak valamelyik kitünőbbike lesz; vagy Cavalcanti Guido, vagy még valóbbszíniűen Dino Compagni a történetíró, ki pártatlanul írta meg Florencz e korszakának bonyolult eseményeit. — Ujabb kérdé-

sére Dantenak, hol vannak előbb elhalt társai a nagy küzdelmekben, kiktől erkölcsi hibáik, sőt bűneik miatt sem tagadhatja meg rokonszenvét, s kiket egyenként megnevez; Ciaccio azt feleli, hogy azokat a pokol alsóbb köreiben fogja találni, — a mértéktelenségnél nagyobb bűnök büntetése helyein. S valóban, egyen kívül, kiről többé nincs említés, a többit meg is találja később Dante, a kijelölt helyeken. S ebből kettő a tanulság. Egyik az, hogy a megholtak nem csak saját lelki állapotaikat érzik s annak öntudatában vannak, hanem mások állapotáról is tudomással bírnak, kik pedig tőlök külön, máshelytt s más módon szenvednek. A másik az, hogy Danté, erkölcsi szigorában, pártatlanul ítéli el — erkölcsi fogyatkozásaikért — barátait és ellenségeit.

Új körbe, a negyedikbe lépünk, hol a mértéktelenség bűnének egy más alakja, vagy jobban mondva, két egymásnak megfelelő s egymással ellentétes alakja, a fősvénység és a tékozlás szenvedí büntetését. E kör bejáratát ismét egy alvilági pogány isten, Plutó vagy helyesebben Plutus, mert nem a pokol fejedelme, hanem a gazdagság istene őrzi; Pluto, az alvilág fejedelme, egy a bibliai Luciferrel, s ez a pokol legalsó körében uralkodik, a hol a legalávalóbb bűnök legrémletiesb büntetése honol. Plutus harmadszor vagy negyedszer ismétli a jelenetet, a visszariasztó harag kitörését, melylyel az élő testben utazó Dantét már Charon, Minosz, a Cerberus fogadták, nem akarva bebocsátani őt oda, hol csak a holtak árnyainak, a kárhozatba vetetteknek van helyök. De a Virgil szava ismét győz s utat csinál Danténak, hivatkozva a felsőbb végzésre, melynek parancsából s oltalma alatt, a föld vándora e világtalan világban jár.

E negyedik körben a tékozlók egy irányban s velök szemben a fősvények ellenirányban keringenek szüntelen-

Vezeklésök abban áll, hogy mellökön nehéz súlyú pénzes zacskókat emelve, vagy magok előtt fáradságosan görgetve, mennek a kijelölt ellenkező irányokban, de soha sem végig az egész körön, mert a mint közép-úton szembe találkoznak, egymást »fösvény«-nek, »tékozló«-nak szidalmazva, visszafordulnak — hogy körben menve ismét összeütközzenek — s így a végetlenig.

Az olvasó már itt, a költeménynek még úgyszólván alig kezdetén, bámulva látja, mily kifogyhatatlan Dante, a csaknem azonos dolgoknak mindig változatos képekben való feltüntetésében. Egy dolog csaknem mindenütt ismétlődik nála: a vezeklők nagy sokaságának s abból eredő tolongásának a leírása. De mily különböző képekkel érzékíti e lényegében egy dolgot, az ő fáradhatatlan képzelete. Így tolongtak a Charon csónakjához a pokolba tódulók; így a határozatlan gyávák az első külkörben; így a forgó szélben ragadt buják s érzékiek csoportjai; így a vizpartjára seregély- vagy daru-csapat módjára szállongó sokasága az árnyaknak. Most hasonló sokasággal találkozunk, mely — mint a tengerparthoz csapódó s ott megtörő hullámtorlat, úgy dül egymásra mindig. S ha tovább megyünk, mindig új meg új változatban látandjuk ismétlődni egy azon — képet? nem, csak egy azon dolgot, mindig más kép hasonlatában. Valóban a Dante hasonlatai, mint Macaulay mondja rólok essay-ében, abból a czélből vannak használva, hogy különböző körülmények közti érzelmeit, benyomásait és szemléleteit érzékiítsék. Azért nem is ismétli ő soha magát, mert mindig új dolgot látván, új képet is ad róla.

Még ebben a (VII.) énekben jutnak utasaink a következő, ötödik, körbe, a haragosak és indulataikat fékezni nem tudók bűnhődő helyére. A pokol második folyóján, a

zavaros, mocsáros Styxen át lehet ide jutni; a bős indulatú vezeklők annak mocsarában fetrengenek, egymást marcangolva, tépve, marva — földi természetök fokozott folytatásakép; míg alább az iszapban, az ellenkező véglet: a bambák, indulat nélküliek hevernek, az életbeli állapotuknak megfelelő teljes lelki érzéketlenségben. Mint a tékozlóknál és fősvényeknél, itt is a két szélsőségnek egyaránt kárhozatos volta van érzékítve, hirdetve Aristoteles erkölcsi tanát: hogy az erény a szélsőségek közötti közép út.

A VIII. éneket, melynek színhelye még ugyan ez a kör, a Styx mocsáros-környéke, Dante egy különös szóval kezdi: »Io dico sequitando« — (folytatva mondom). Csak azt teszi-e ez, hogy új éneket kezd, s hogy ebben az előbbi folytatja? Ezt akárhányszor mondhatná. Vagy csak általában hosszabb idő telt el a VII. ének befejezte után, a VIII. megkezdéseig? Boccaccio azt állítja, hogy a hét első éneket Dante még Florenczben, száműzetése előtt írta; s a VIII-kal, a mű folytatását csak évek múlva kezdhette meg. E lehetőségre már Bevezetésünkben mi is utaltunk. E föltevést Gino Capponi, Dante kortársa, a történetíró is megerősíti. Philaletes azonban kétségbe vonja e »mesét« — Scartazzini pedig egyenes tagadásba veszi s érvekkel hosszasan bizonyítja, hogy Dante, száműzetése előtt, nem kezdette meg az Isteni Szinjáték írását. Szerintök a »folytatva mondom« egyszerűen az előbbi énekben megkezdett tárgy, a Styx-táj, folytatását az új énekben akarják jelezni.

Mi menjünk tovább e kérdés fölött s kísérvük vándorainkat alvilági útjokon.

Megkerülve a mocsár egy görbületét, toronyhoz érnek, melyet már messziről láttak, s melynek aljában Flegiász, a Styx révésze jó eléjük, hogy átszállítsa őket a Dis (Pluto)

városába, mely messziről látszik elöttök, s melyet a pokolkapu fölirata a »jaj-város«-nak (cittá dolente) nevezett volt. E város falai vasból vannak s egész belseje izzó tűzzel látszik égni.

Flegiász méltó révésze a haragosok s indulatosok körének. A hitrege szerint fejedelem volt, kinek leányát Apollo megszeplősítette s ő, e miatti bosszújában, meggyújtotta Delfit és porrá égette benne az isten templomát. Neve is (phlegain görög igéből) égőt jelent. Virgil is a maga poklába állította őt (Aen. VI. 618), intve az embereket, hogy »ne bosszantsák az isteneket!«

Ő is, mint pokol-őr elődei, nem akarja az utasokat át-eresztetni s csak Virgil parancsoló föllépésének enged. Átviszi őket, de csak új akadályokra találhatnak. Az égő város kapuiból bőszen démonok állják útjokat s nem akarják bebozsátani Dantét, ki élve merészel leszállani a halottak országába. Virgil is hiába próbálja megengesztelni s meggyőzni őket, a hajthatatlan szellemek vele is szembeszállanak. Dante már csügged, de Virgil a közellévő isteni segélylyel biztatja. E közben a torony ablakában megjelennek a fúriák (mintha az ó-kori pokol valamennyi réme itt akarná üzni bőszenült mesterségét s boszorkányszombatot tartanának!) — és önmagokat marczangolva, a bennök lakó dühvel, biztatják Meduzát, hogy tekintetével változtassa kővé a vakmerő embert, a ki ide mert jőni. Virgil, ismerve a Meduza rémtekintetének hatását, hogy megóvja attól védettjét, befogja ennek szemét abban a perczen, mikor a gorgón rávetné szemét. Az árny keze tehát nem átlátszó, különben a Meduza tekintete áthatna rajta s megrontaná Dantét.

A Virgil által megígért égi segély jókor érkezik: egy angyal az, ki sietve, száraz lábbal jó a Styx fölött s erélyes

feddével riasztja vissza az égi végzetnek (hogy Dante az alvilágot megutazza) ellenszegülőket. S kitárja előttök az égő város kapuját.

E város a pokol hatodik körét képezi, mely a Styx túlsópartján terül el, egyenlő színvonalon az ötödikkal, mivel a folyó két partja egyenlő magasságban áll — s itt nincs meredek, mint az Acheronnál, hogy alsóbb körbe szálljanak alá. E hatodik kör az eretnekeké és hitetleneké. De a mit messziről láttak, hogy a város egész belseje ég, csalódás volt. A város utczái nyílt sírokból állanak, s e sírok belseje ég rettenetes lánggal; s égni fog — mint Virgil tudatja Dantéval — az ítélet napjaig, mikor tüzők elég s a sírok bezárulnak.

E nyílt égő sírok egyikében találja Dante Uberti Farinatát, a florenczi ghibellinek fejét, az Arbia folyó melletti Montapertinél 1260. szeptember 4-én vívott csata hőst, ki akkor szülő városának is megmentője lón. Mert a guelfek közül több mint 2500 elesvén s 1500 foglyul esvén, a győzelmökben elbizakodott ghibellinek már Florencz ellen akartak menni, hogy azt — a guelfek fészket akkor — feldőlják és kard élére hányják. De Farinatában győzött a hazafiság a bosszú és pártosság érzelmein, s rávette a sereg vezetőit, hogy álljanak el szándékuktól, ellenkező esetben »ő maga, ha egyedül is, kész kardjával oltalmazni szülő városát.«

E Farinata, e nemes érzelmű hazafi azonban hitetlen volt, ki nyíltan hirdette az epikureusok tanát, — élvezni a világot, mert a testtel együtt a lélek is meghal. Ezért kelle neki a hitetlenek égő nyílt sírjába jutnia, s őt e sorstól ghibellin volta sem menthette meg, a mi pedig szintén érdem lehetett a Dante szemeiben. Még kevesbbé, hasonló bűn

mellett, Cavalcante Cavalcantit, a Farinatával egykorú guelfet, hogy édes atya volt a Dante meghitt barátja és költő-társa Cavalcanti Guidonak. Valóban, az emberiség e szigorú, de igazságos bírása előtt nincs személyválogatás. Sem barátság, sem pártállás nem vakítja el őt, s nem vív ki tőle kedvezést.

Nem a császári korona s az egyházi bibor sem. E sír-útczák egyikében ég II. Frigyes császár, a legderekabb, legvitézebb, legtudósabb fejedelmek egyike. »Bizonyára nem az juttatta a hitetlenek közé, hogy« (mint tudva van) »a pápák ellenese volt — mert ezzel Dante magára mondta volna ki az ítéletet; hanem mert, alaposan vagy nem alaposan, vallás- és erkölcs-ellenes nézeteket tulajdonít neki a hagyomány; némelyek állítása szerint (mi azonban alig állhat meg a kritika előtt), egy könyvet is írt volna: »A három csalóról« a ki nem volna más, mint a zsidó, a keresztyén és a mahomedán vallás három alapítója« (Philalates). A Malespinai Emlékiratok szerint erkölcesei lazasága minden határon túlment. »Számos ágyast és mamelukot tartott, mint a szaraczenok, és minden testi gyönyörben úgy elmerülve élt, mintha nem is volna jövő élet.

Mellette egy bibornok. Virgil (ki Danténak mutatja a sírt) nem nevezi meg. A régi magyarázók majd mind megjegyeznek abban, hogy itt Ubaldini Ottaviano értendő, kit, az Imolai Benvenuto szerint, nagy tekintélyeért, egyszerűen »a bibornok«-nak neveztek. Állítólag ghibellin lett volna, sőt egy ízben azt is mondá vala: »ha lelkem lett volna, azt a ghibellinekért vesztettem volna el« — mi által egyszersmind a lélek létezésében való kételyét is elárulta volna. De ez az adoma aligha állhat meg; ellenkezőleg, élete legnagyobb részében legalább, igen tevékeny guelf volt, a pápák

szolgálatában, kik nem is késtek megjutalmazni szolgálatait. 1240-ben bolognai püspök lett, pedig még nem volt 30 éves, a miért a pápa (IX. Gergely) külön fölmentvényére volt szükség; s négy év múlva már bibornok; IV. Incze emelte azzá a lyoni conciliumon. Az imént említett II. Frigyes császár ellen segítő csapatot vitt az ostromolt Pisának, s Manfred ellen is ő vezette 1255-ben a pápai csapatokat Nápolyba. Ekkor gyanúsították ghibellin érzelmekkel, mert a guelfeknek hátrányos békét kötött s mondják, hogy montaperti vereségök hírét is örömmel fogadta. De bárminők voltak párt-érzelmei: a hitelenség ragálya őt is magával sodorhatta — s ezért kell a Dis városában, nyílt sírban égnie.

Az égő sírok utolsói egyikén, tovább haladtában, e fölírást olvassa Dante:

»— Anasztáz pápát fogva tartom,
Photin a hittől kit tévutra hajta.«

Miként jut egy pápa a hitetlenek s eretnekek közé? Ezúttal úgy látszik csakugyan tévedésből, ámbár Dante kétségkívül egy akkoriban közkeletű s általános hiteltelre talált hagyományt követ e részben.

II. Anasztáz az V. század végén ült a pápai széken, mikor számos eretnekség keletkezett, melyek egymásnak ellenmondó excommunicatiókat vontak magok után, végre pedig a keleti egyháznak a nyugatitól teljes elszakadását eredményezték. Egy IX. századi följegyzés szerint (Anasztáz nevű könyvtárnoknál): »II. Anasztáz pápa, a püspökök megegyezése nélkül, Photinnal a thessalonikai egyház egyik diakonjával, az előbbi pápa által kiátkozott Ákos konstantinápolyi pátriarchával közösségbe lépett s Ákost vissza is

akarta helyezni állásába, a miben azonban az isten-ítélet megakadályozta.«

Ámde Ákos patriarcha, már az Anasztáz elődje Felix pápa alatt meghalt, s a dologban csak annyi igaz, hogy Anasztáz alatt a római szék szelidebben ítélte a keleti egyházban folyvást nyilatkozó szakadárságok fölött, s midőn a hasonló nevű (Anasztáz) keleti császárt fölhevítte, hogy a kitagadott Ákos patriarcha nevét töröltesse ki az istentiszteleten felolvasottak közül, a császár pedig nem engedelmeskedett, a pápa sem sürgette tovább. Mi része volt e tárgyalásokban Photin diakonnak, vagy szerémi püspöknek: nehéz meghatározni. Ő a Sabellius eretnekségéhez való csatlakozással vádoltatott, s e miatt a 351-diki szerémi conciliumon le is tétetett s már 376 körül meg is halt; tehát húsz évvel előbb, mint II. Anasztáz pápává lett. Lehet azonban, Photin, a thessalonikai diakon, más, mint az eretneknek nyilvánított Photin szerémi püspök.

Ez egyháztörténelmi kérdések vitatása azonban meddő — és Scartazzinivel én is szivesebben túlteszem magam rajtok. »Dante, mondja Philaletes, mint világosan látható, szivesen felhasználta ez alkalmat, annak megmutatására, hogy pápa is lehet eretnek s csalhatatlanság őt csak a conciliummal egyetértésben illeti meg.«

S utasaink ezzel a hatodik kör széléhez értek, mely utolsója volt a mértéktelenség bűnei miatt szenvedők köreinek, s így a pokol első fő-osztálya ezzel végződik; most az erőszaktevők (az Aristoteles baromiséga) köre következne, mely mélyebben fekszik s irtózatossá büntetéseket zár magába. A mélységből irtóztató bűz hatol föl — s utasaink lassan haladnak, hogy a Dante érzéke szokják

ahhoz némileg. Ez időt használja föl Virgil, hogy — az első nagy osztályon már áthaladván — a bűnök és büntetések osztályozását s a pokol egész rendszerének ama magyarázatát adja, melyet mi előre bocsátottunk, s melyet annál fogva itt nem is ismételünk.

A helyett ismét átadjuk a szót a költőnek.

ÖTÖDIK ÉNEK.

— Második kör : a buják. Minosz. Francesca da Rimini. —

Az első körből így a másodikba

Szállánk ketten ; hol kisebb helyre sokkal
Több kín s nagyobb jajongás van szorítva.

4. A szörnyű Minosz, vicsorított foggal

Állt itt, ki minden bünt, mint lát, ítél meg
S lesújt, maga körül tekert farokkal.

7. Mondom, mikor a boldogtalan lélek

Előtte áll : bevallja minden vétkit ;
S e bűn-vizsgáló, a maga bünének

10. Kellő helyére útasít le kit-kit,

Mert annyi lépesöt kell leszállni, hányszor
Maga körül keríti farka végít.

13. Mindig tömött a nép itt, sor után sor

Tolong ; vallatva vall ; s a mint kimondva
Ítélete : jelölt helyére vánszorg.

1. 2. I g y, k e t t e n. T. i. Virgil és Dante.

4. M i n o s z. Az ó-hitrege krétai királya s később alvilági bíró. Virgil is így szerepelteti poklában (Aen. VI.) Bővebben lásd a bev. értekezést.

16. »Te, ki leszálltál e kin-lakta honba,«
Rivalla Minosz rám, mihelyt meglátott,
Biráskodástól megszűnven azonban' —
19. »Nézd meg, kinek higgy! bár a nyílás tátong:
Az meg ne csaljon, bármi vágyat érezz.«
Mire vezérem: »Mit dühöngsz? Ne gátold,
22. Hogy eljuthasson rendelt végzetéhez.
Mert ott akarták, hol a mit akarnak,
Meg is tehetik azt. Többet ne kérdezz!«
25. Most jajgatás, iszonytató siralmak
Érték fülem', mert eljutánk a helybe,
Hol vége-hossza nincsen már a jajnak;
28. Hol minden fényt siket sötétség nyel be.
S mint tengeren, ha vész zudúl viharra,
S hullám hullámmal szembe csap bömbölve:
31. Pokoli forgó-szél, örvényt kavarva,
Sodorja bé az elkárhoztakat,
S rángatja őket föl s le, s erre-arra.
18. Bírászkodástól megszűnven: míg Dantéval szól, abba hagyja kissé a bírászkodást.
19. 20. Virgiltől inti, vezetőjétől; s a kíváncsiságtól, mely ember léteére a nyílt s tág kapun becsalja. Jusson eszünkbe a Virgil szava is (Aen. VI. 126.) »Facilis descensus Averni.«
23. Mert ott akarták. T. i. az égben, az égi hatalmak.
25. Most jajgatás. Eddig nem volt igazi pokol s gyötrelmek; itt kezdődnek a valódi büntetések. Azért ezek itteni erős leírása nem épen csak ezen kör-, hanem valamennyiek gyötrelmeire, jajjaira s kiáltásaira is alkalmazandó.
28. Siket. . . . az eredetiben néma, de ez a szó nem illett a versbe.

34. S az örvény szélén, hol a part szakad,
Ordítanak, átkozódnak és üvöltnek,
Isten nevére szórva szitkokat.
37. Hallám, hogy ilyen mód' azok bűnhődnek,
Kik testiségben fetrengettek, élve,
A józan észet áldozva rút kéjöknek.
40. S mint seregek huzódnak, kora télbe',
Összeverődve sűrű nagy csoportba :
E forgó szélben úgy kóvályg föl és le
43. A bünös lelkek serge, erre-arra,
Reménye sem lehetővén bár parányi
Kis enyhületre, nem hogy nyúgalomra.
46. S mint a darúk, magas légútra szállni
Bús krúgatással sírva készülődnek :
Akép jajongtak mind e lelkek árnyai,
49. A mint a szélvész hajtogatta őket.
»Nem ismered, mester, minő csoport,
Mit szél üz s nyúgalomra nem vergődhet' ?«
52. Kérdém. S Virgil : »Kit ajkad tudakolt :
Mely a csoportban első, ama lélek
Sok nemzet és nyelv császárnéja volt.

40. M i n t s e r e g é k (serege, vagy seregély) ; csoportosan járó madarak. Ez s a következő hasonlat a darvakról, a roppant csoportokban zajgva gyülekező vándor madarakhoz találóan s festőileg hasonlítja a lelkeket.

49. S z é l v é s z h a j t o g a t t a . . . A bujákról mondja Péter apostol is, 2. levele II. 17. »Ezek viz nélküli kútfők, fellegek, melyek a széltől hanyattatnak, kiknek a sötétség homálya örökké tart.« És Judás apostol lev. 17. v. »Olyanok, mint a viz nélküli fellegek, melyek a szelektől ide s tova hanyattatnak.« Egyszer mindenkorra jegyezzük meg, hogy Dante számtalan szólamot, képet, hasonlatot vesz s alkalmaz a bibliából.

55. De rabja lön a kéj vad ösztönének,
S paráznaságra törvényt szerze, hogy tán
Ön-élte szenyjét vádtul védené meg,
58. Szemiramisz, ki férje Ninusz hunytán
Trónjára lépe mint uralkodó,
Ott, hol ma kormány-pálczát hord a szultán.
61. A szerelemből öngyilkos Didó,
Kész Sichaeust hamvában is megesealni,
S Kleopatra, a buja csábító,
64. Jönek nyomába; s szép Heléna, anyyi
Romlás szerzője; hős Achill', a kit
Legyőztek végre is Ámor hatalmi.

58. Szemiramiszt sok nyelvek császárnéjának nevezi, a különböző ajku népekről, melyeken uralkodott. Birodalmához tartozott Sziria s Egyiptom is, Dante korában a szultán birtokai. — Ninusz hatalmas neje s trón-utódja saját fiát szerette s hozzá akarván nőül menni, e ürtelem törvényesítésére rendszabályt alkotott, de fia őt megölte, hogy e paráznaságra ne kényszeríthesse.

59. Trónjára lépe, az eredetiben succedette (következett utána). Némely codexekben suggerette (szoptatta, t. i. férjét). De e csömörletes olvasásnak (a mint Scartazzini nevezi) semmi alapja nincs, sőt azon krónikában (Orosius Historiája I. k. 4. fej.), mely után Dante indul, szórul szóra úgy van, mint Dante idézi. Még is akadnak, a kik ez olvasást pártolják, a többi közt Artaud de Montor és Ratisbonne francia fordítók is, sőt az első szinte követeli, hogy így kell olvasni.

61. 62. Didó, férje Sichaeus halálakor, megesküdt, hogy nem megy többé férjhez; de bele szeretvén Aeneásba, ennek nevévé akart lenni, férjének esküvel fogadott hűsége ellen, s mikor Aeneás elhagyta, megölte magát.

64. 65. Anyyi romlás szerzője: a tíz évig tartó háború s Trója pusztítása, mind a Heléna házasság-törésének tulajdonítható.

67. Páris, Trisztán — « s ezrek szállongtak itt,

Kiket emésztő szenvedély viharja

Ide sodort; újjal mutatta mind;

70. S rá ismerék sok hölgyre és lovagra

Az ős időkből, mesterem szavában,

S szívem' keserv és fájdalom csavarta.

73. »Dalnok! — kiáltám — szólni volna vágyam

Ama kettővel, a kik egymás mellett

A széltől látszanak vitetni lágyan.«

76. »Vigyázz, — felelt ő — ha e pár közelget,

Kérd őket csak a szerelem nevében,

Mely ide hajtja — és meglásd: felelnek.«

79. S a mint lebegve jöttek ím a szélben:

»Oh gyötrött lelkek, Más ha szólni hágy,

Feleljetek!« hozzájok így beszéltem.

82. S mint két galamb, kiket szerelni vágy

Hajt kifeszített szárnynyal, át a légen,

Míg édes fészken vár hű pehely-ágy:

67. Páris lehet a Heléna elrablója, lehet a középkori regényekben annyit emlegetett csábító. — Trisztán a breton és német hősmonda szerelmi hőse, az Izolde kedvese.

69. Újjal mutatta mind. Virgil egyenkint mutatta és nevezte meg őket. Feltűnő, hogy több a nő, mint a férfi — s érzéki bűneik részletesebben is vannak leírva, mint a férfiakéi, kik csak nevökről említetnek. A költő talán azt akarja jelzeni, hogy e neme a bűnnek könnyebben ejti meg s mélyebbre sülyesztí a nőket, mint a férfiakat.

74. A ma kettővel. Francesca és Paoló. Itt kezdődik szerelmi történetök. Lásd rólok a bevez. értekezést.

77. A szerelem nevében — ennek a kérelemnek nem fognak ellenállni, a szerelemnek most is oly nagy hatalma van rajtok.

80. Más, t. i. Isten, kinek nevét nem igen ejtik ki a pokolban. Tehát: ha isten nem tiltja. . . .

85. Didó sergébül úgy váltak ki, épen
Felénk, a sűrű, súlyos légen által,
Úgy hata rájok esdeklő beszédem.
88. »Te jótét-lélek, résztvevő orczáddal,
Felénk ki jössz, gyászbibor éjen át
Kik behintők a földet vér-virággal :
91. Mily örömet emelnénk hő imát
Jó voltodért, ha súlya voln' imánknak,
Ki szánalmad' künnkra fordítád !
94. De szólj, mi az, mit hallanunk kívánhatd,
S mire felelnünk : szívesen meglesz, míg
Szünetje van, mint ép most, az orkánnak.
97. A város, mely szült, ama parton fekszik,
A hol a Pó, sok ágbogával egyben,
Nyugtót találni tengerré igyekszik.
100. Szerelem, mely lángot gyújt hő szivekben,
Varázs-erővel vonta E z t külsőmhöz,
— Melytől, iszony ! hogy fosztottak meg engem ! —
103. Szerelem, mely viszonszeretni ösztönz,
Szivem' is hozzá oly varázsszal vitte,
Hogy hűtlenség nem férhetett kettőnkhez.
86. Úgy hata rájok . . . hogy nem állhattak neki ellen, önkény-
telenül közeledtek felé.
92. Ha súlya voln' imánknak. Az eredetiben : Ha kegyében
állnánk a mindenség urának.
97. A város, mely szült : Ravenna, a Po torkolatánál.
101. E z t, t. i. Paolót, kire rámutat.
102. Melytől, iszony ! . . . Most is borzad, rágondolni, hogy,
fosztatott meg testi bájától, vagyis életétől. Akár halála irtóztató
módjára, akár arra gondol, hogy bűne közepett s megbánás nélkül
kelle meghalnia. E miatt jutott pokolra, mint Trisztán is ; míg Lan-
celot s Guinevra nincsenek itt, mert bűnüket megbánni volt idejük.

106. Szereltem egy halálban egyesíte. . .
 De ki megölt: azt már Kaina várja.«
 Tőlök felénk így szólt a válasz-ige.
109. S a gyötrött lélek fájó panaszára
 Szemem' lesütve, némán álltam ottan.
 Míg vezetőm szólt: »Elméd, mondd, hol jára?«
112. »Mi szenvedély s hő vágy — feelve mondtam —
 Sodorta őket, hajh, e kín helyére?
 S mi földi üdv ért véget e jaj-hónban!«
115. Aztán meg' visszafordulék feléje
 S »Francesca! — szólék — részvét-könyitől
 Lángol miattatok szemem fejére.
118. De szólj, a sóhajok rejtelmiből
 Az első vallomást ki, vajj', mi vette,
 Szerelmetek titkát mi fedte föl?«
121. Ő: »Nincs gyötrőbb, mint kínok közepette
 Emlékezni meg eltiint boldogságról,
 Ezt mesteredtől is megértheted te!

107. K a i n a : a pokol legalsóbb, leggyötrelmesb körei egyike, hol Kain s a testvérgyilkosok vannak. A Kaina vár Gianciottóra is, mint testvérgyilkosra, de a ki 1300-ban még élt.

109—111. Francesca elbeszélése mély benyomást tesz Dantéra. Elnémúl s csak a Virgil kérdése rázza föl mélázásából. A hatás a kérdésben s Francesca újabb feleletében még növekszik, míg az eszméletlen elesésben (az ének végsorában) éri el tetőpontját.

123. M e s t e r e d t ő l. Értethetik Virgil is, ki az »Infandum, regina . . .« ismeretes sorában hasonló érzelmet fejezett ki. Valóbb-színű azonban, hogy itt inkább Boéthius (az V. század végén s a VI. elején élt bölcsész) értendő, kinek Dante által kedvelt munkájában »A bölcsészet vigasztaló erejéről« e mondás csaknem szóról-szóra előfordul: »In omni adversitate fortunae, infelicissimum ge-

124. De mert szerelmünkről megtudni vágyol,
Mikép keletkezett s növelkedék :
Értsd meg könyüim s ajkaim szavából.
127. Mulatságból Lanc'lot történetét
Olvastuk egy nap', hogy' gyúlt szenvedélyre.
Magunk valánk, rosszat se sejtve még.
130. S míg olvasánk, nem egyszer hagyva félbe,
Arczunk sápadt, szemünk föllángola. . . .
De csak egy pont volt, mely megejte végre.
133. Olvasva, hogy a hó vágy mosolya
Nyomán az ajkra hogy' tapadt a csók :
Társam felém hajolt s megcsókola,
136. Remegve, ajkán elhalván a szók.
Könyv s szerző nekünk így lőn Galeottúl.
És az napon tovább nem olvasók.«

nus infortunii est : fuisse felicem.« — Boéthiusról — bár canonisatiója legújabbán is kéretett, — az sem valószínű, hogy keresztyén lett volna, annál kevesebbé, hogy — mint középkori írók tévesen írják — keresztyén vértanú lett volna ; bizonyos, hogy nem hitének esett áldozatul. Theodorik császár, kinél előbb nagy kegyben állott, vetette börtönbe, két udvari főtszét panaszára ; s kihallgatás nélkül öletett meg. Börtönében írta híres munkáját. (Dr. Angyal.)

132. E g y p o n t . . . Az eredetiben is p u n t o ; érthető akár az olvasmány egy pontjára, vagy helyére (a csókról), akár az idő egy pontjára, mintha mondaná :

De csak egy perc volt, mely megejte végre.

137. Galeottúl. Galeottóról (Galahád) s e sor allegorikai értelméről lásd a bevez. értek.
138. T o v á b b n e m o l v a s ó k , t . i . a könyvet. Mert szerelmi gondjok inkább elfoglalta, mint az olvasás.

139. Így szólt az egyik árny, kértemre. Ott túl
A másik úgy sírt, hogy rá lelkem testem
Rezgett s alélt, vonagló fájdalomtúl.

142. S mint elesik a holt-test, úgy elestem.

140. A másik, Paolo, a ki — míg Francesca beszél — félen áll,
hallgat és sir.

HATODIK ÉNEK.

— Harmadik kör: a torkosok. Cerberus. Ciacco. Plutus. —

Hogy visszatért eszméletem, a melytől

Megfoszta volt a két rokon keserve,

Szivem mély gyászból alig ébredett föl:

4. Esék szemem meg újabb gyötrelemre,
S új gyötröttkre, bárhová tekinték,
S néztem s fordultam arra avagy erre.
7. A harmadik körben valék im; itt vég
Nélkül esik, czudar, nehéz, hideg
Eső, egyforma s változatlan mindég.
10. Mocsok-viz, durva jég, hó-förgeteg,
Ködnyomta légen át, szakad szünetlen,
Büzhödtté téve a földréteget.

7. A harmadik körben valék im. Ismét nem mondja, hogy jutott oda. Valószínűleg ájulása alatt vitte le megint Virgil, mint az első körbe a Charon csónakjából. — Itt vég nélkül stb. A folytonos eső, mocsok, pocsék e helye méltó a benne szenvedő torkosok jelleméhez, kik a sárban fetregő disznóhoz hasonlíthatók.

13. A Cerberus, vad, formátlan, kegyetlen,
Három torokból kutyamód' ugatja
A népeket, melyek vergődnek itt lenn.
16. Szeme vörös, sötét szakáll-bozontja,
A gyomra tág, lábán karmok, melyekkel
A lelkeket megfogja s szétszaggatja.
19. A nyomorúk, hogy ezt is túrniök kell,
Ebként ugatnak, záportól csapatva,
Egyik felök' védvén a más felökkel.
22. S a szörny-féreg, hogy minket megpillanta,
Tátott szájából foga ránk viCsorgott,
Remegve minden tagja, indulatba'.
25. De földre nyúlt vezérem s fölmarkolt ott
Egy nagy csomó göröngyöt és azonból
Tele tömé a három éhes torkot.
28. Mint éb, ugatva, ételért dorombol,
De ha beléharaphatott, lekushad,
S már csak falásra és nyelésre gondol :
31. Így tettek ép' az undok Cerberusnak
Rút állkapezái, bögve — hogy az árnyak :
»Inkább — kiálták — siketségre jussak !«
34. S mi, e nehéz esőtől elterheltek —
Ez embereknek látszó üres árnyak
Fölött taposva, lépdeltünk felettek.

13. Cerberus. A Virgil pokol-órebe, de jobban kidolgozva. Lásd a bev. értek. is.

35. E z e m b e r e k n e k l á t s z ó . . . Az eredetiben : »vanità che par persona,« személynek (embernek) látszó semmi.

37. Mindannyian hanyatt, földön valának.
Egyen kívül, a mely fölüle rögtön
Hogy észrevette, hogy körülök járnak.
40. »Oh te, ki jársz ez átok-nyomta földön,
Ismerj reám — így szólt — ha tudsz, mivel te
Előbb születél, mint volt ide jöttöm.«
43. És én viszont: »Talán a kín mivelte,
Melyet kiállsz, hogy mint kit sohse láttam,
Emlémem arczvonásid' föl nem lelte.
46. De mondd, ki vagy, ki ily kínos világban
Oly szörnyű büntetéssel gyötretel,
Melynél rutabb nincs, bár nagyobb talán van ?«
49. És ő nekem: »Ten-városod, a mely
Irigységtől csordultig szinte telve,
Volt víg éltemnek lakja oda-fel.
52. Ciacconak híva polgártársid nyelve,
S a torok átkos büne, a mint látod,
Sodort alá e zápor-mosta helybe.
55. Én árva lélek nem magam kiáltok,
De mindezek hasonló sorsba' nyögnek
Hason' bűnért —« S több hangot nem bocsátott.

42. Előbb születél. Dr. Angyal, talán tévedésből: »Előbb menék a földből (?) mint születél.« Ellenkezőleg. Hiszen ha előbb halt volna meg, mint Dante született, hogy' várhatná, hogy ez ráismerjen ?

51. Víg éltemnek. Az eszem-izom, mulató, dorbézoló, tányérnyaló, minden társaságba jártas, mindenütt szívesen látott, azért mindenki dolgába beavatott víg czimbora példányképe e C i a c c o, ki egyébiránt magaviseletéből Dantéval szemben sokkal tisztességesebbnek látszik, mint gúnyneve után várható volna. Ebben is a Dante mély emberismerete tűnik ki. Az e fajta emberek a »legkedvesebbek.« Lásd róla a bevez. értek. is.

58. És én feleltem : »Ciaccio, gyötrelmednek
Nagy volta úgy hat rám, hogy sírni tudnék —
De a vizsály-dúlt városnak, jelöld meg,
61. Ha bírod, polgár-harcza hova jut még ?
Van-é igaz közöttök ? És beszéld el :
Mért dúl közöttök ily veszett irigység ?«
64. S felelt viszont : »Kitartó szenvedélylyel
Vérig jutandnak ; s az erdői jobb párt
A másikat elúzi s szórja széjjel.
67. De nem soká, hármát körül alig járt
A nap, bukik — s felül kerül a másik,
Egy lesben álló csalfa segítség ált'.
70. S fenn hordja homlokát sok évforgásig,
Amazt keményen porba fogja vetni,
Elnyomva jajszavát s agyarkodását.

64. **Kitartó szenvedélylyel.** Talán nem épen a helyes kifejezés ; azt akarja mondani, hogy hosszú vizsálkodás után vérontásra kerül a dolog, t. i. a fehérek és a feketék közt, Florenczben. Az erdői párt (la parte selvaggia) a fehéreké ; miért nevezték erdei pártnak, nehéz megmondani ; talán az Acone melletti erdős Val di Nievole-tól, a hol e párt, melynek élén a Cerchi család állt, állítólag keletkezett. A fehérek itt megjósolt fölülkerekedése már 1300. május 1-én megtörtént.

67. **Hármát körül.** . . Nem három napot, hanem három évet kell érteni, a napnak az állatkörben való körüljárását. S csakugyan, mivel e beszélgetés 1300. márczius végén foly, a feketék ismét fölülkerekedése pedig 1302. április havában történt, mikor VIII. Bonifác oda küldte (békeszerző czimén) Valois Károlyt, s Dante és társai is számüzettek : ez (utólagos) jóslat teljesültnek mondható.

69. **Egy lesben álló.** Vagy VIII. Bonifác, vagy Valois Károly értendő. Az első valóbbszínű, mivel Károly, a francia király fivére, csak eszköz volt a lesben álló pápa kezében.

75. Van két igaz, de nem hallgatja senki,
Mert gög, fukarság, irigység — szivekbe
Szikrát vetett s láng mindnyáját előnti.«
76. Gyász-jóslatának itt végét vetette.
De én: »Szeretném, mondanál többet még,
Hogy még szavadban több részem lehetne.
79. Tegghiajo, Farinata, jó leventék,
És Rusticucci Jákob, Mosca s Henrik,
S a többi, kik a jó utat szerették,
82. Szólj, merre vannak, — mert ismernem illik,
És hajt a vágy megtudnom: égi rendek
Közt élnek-é, vagy pokol kínját sínlik?«
85. És ő: »Setétebb lelkek közt epednek,
Másféle bűnök ált' mélyebbre nyomva;
Meglátod őket, ha fogsz menni lentebb.
88. S ha visszatérsz a nyájash földi honba,
Hívj vissza mások emlékébe, kérlek;
Nem szólok többet, h'jába kérdesz« — monda.

73. Van két igaz. Lásd a bev. érték.

79—87. Tegghiajo, valamint Rusticucci is a sodomiták közt fordulnak elő (XVI. 41—44.); Farinata degli Uberti az eretnekek közt (X. 32.); Mosca mint békeháborító bűnhődik (XXVIII. 106.). Az itt említettek közül az egy Henrik (Arrigo), ki többé nem fordul elő, s vele Dante, a Ciaccio igérete daczár., nem találkozik. Azért csak hozzávetésnek mondható, hogy egy Tifanti értetik alatta.

88. S ha visszatérsz. A Pokol lakói (kivéve a legalsó körökben gyötrődő legelvetemültebbeket, sokat adnak földi jó hírnevökre s emléköknek ott fenmaradására. Itt az első eset (később gyakrabban is előfordúl), hogy egy alvilági árny erre kéri a költőt, vagy ez azzal biztatja. Ciaccio-hoz, a világfilhoz s a társaság emberéhez méltó is, magát a fennlevők jó emlékébe ajánlani.

91. Rendes pillái kancsallá levénck,
Rám néze kissé, majd leejtve halkal
Fejét, vakokként hallgatásba mélyedt.
94. Vezérem így szólt mostan: »Míg az angyal
Nem trombitál, ez föl nem ébred addig,
S nagy ellenségek nem jó diadallal.
97. Akkor gyászos sírjára rá akad mind,
S felölti régi testét és alakját,
Hallván: fülébe mi örökre hangzik.«
100. Mi az esők s árnyak kevert salakját
Gázolva, lassan lépteténk a körben,
S elménk a más-világ kérdését hajták.
103. Én szóltam: »Mester, vajj' e gyötrelmökben
A lelkeket meghagyj' a végítélet?
Vagy súlyosítva lesz? vagy szelídebben?«
106. És ő felelt: »Bölcsed szavát isméred:
Minél tökélyesb valamely lény, benne
Annál erősb a kín-, vagy gyönyör-érzet.
109. S ámbár, hogy még teljes tökélyre menne
Ez átkozott nép, szó sines: nincs kizárva,
Hogy kínja ennél még nagyobb ne lenne.«

91—93. A kifáradt, álomszerű állapotába visszaesett lélek remekül van festve e három sorban. A vakokhoz hasonlítás is egészen plasticus.

94. Míg az angyal. T. i. a végítéleten.

96. Nagy ellenségek, t. i. a bűnösöknek: Krisztus, az ítéletre eljövendő.

106. Bölcsed szavát: Aristoteles szerint, minél tökélyesb a testi szervezet, annál jobb a megismerés; tökélytelen szervezetek kevesebbet ismernek s értenek.

111. Kínja még nagyobb. . . Sz. Ágoston is azt mondja, hogy a végítélet után (föltámadáskor) mind a jók öröme, mind a gonoszok szenvedése nagyobb lesz.

112. Megfordulánk az úton s körbe járva,
Többet beszélve mintsem itt elmondtam,
S elérve a leszálló hely partjára :

115. Plutust, a nagy ellent, találtuk ottan.

112. Megfordulánk. Virgil és Dante mindig körben mennek, a szenvedő hely szélén, vagyis a kör peremén. De egyik kört sem kerülük egészen meg, hogy oda visszatérnének, a honnan indultak, mindig csak a következő körbe való leszálló helyig mennek. Mint később ki fog tűnni, a leszállónál örökké balra fordúlva szálalnak le, s annál fogva mindig jobbra haladnak a körben.

115. Plutust, a nagy ellent; a gazdagság földalatti istene nagy ellenségnek méltán nevezhető; ellensége a tiszta erkölcsnek s a lélek békességének. (Az eredetiben: Pluto, mert olaszul Plutus is így hangzik.)

HETEDIK ENEK.

— Negyedik kör: fősvények és tékozlók. Plutus. A szerencse. —

— Ötödik kör: Indúlatosok és szenvtelenek. —

»Pape Satan, Pape Satan, aleppe !«

Igy kezde szólni Plutus, durva hangon.

S a nyájas bölc, ki mindent tud, szivembe

4. Hogy bátorságot öntsön, szóla: »Nagy gond

Ne bántson ám, hogy oly hatalmas volna

Imennek, hogy leszállanod e dombon

1. Ez érthetlen, vagy idegen hangzatú sor is azon rejtélyek egyike, melyek még Oedipusukat várják. A 2. sorban álló »durva (rekedt torok-) hang« kifejezésből indulva ki, némely magyarázók azt fogták rá, hogy héberül van, s — némi önkényes hangcseréssel — ily értelmet olvastak ki belőle: »Ragyogj, sátán homloka ! ragyogj fő-sátán homloka !« ; meg máskép: »Tüzet köpj, Sátán ! Okádj tüzet Sátán szája !« Mások, abból, hogy Virgil — a 3. sor szerint — megértette, azt gondolták görögül van, s az aleppe helyett alette-t olvasva, így értelmezték: »Föl, Sátán ! föl, győzhetetlen Sátán !« Scartazzini még furesábbat gondolt, ő francziául olvassa (mért ne tudhatna a Sátán, sőt Virgil is, a ki mindent tud, francziául) s szellemesebben, mint elfogadhatólag így ortografálja: »Pas paix, Satan ! pas paix, Satan ! Á l' épée !« (Ne hagyj .békét, Sátán, ne hagyj békét ! kard-ki-kard !). Részemről nekem ez olvasások egyike sem izlik. Elfogadom a sort, a mint van, a Dante pokoli szeszélye jeleül. Találkozunk ilyenekkel, s még ilyenekkel, alább is ! (XXXI. 67.)
3. S a n y á j a s b ö l c s. Az eredetiben : gentil, lehet nyájas is, lehet pogány is. Virgilre mind a kettő illik. K i m i n d e n t t u d. Az épen említett hely (XXXI. 67.) majd próbára teszi ezt a Virgil minden-tudását is. De én nem is úgy értem, hogy ő pl. minden

7. Meggátolhatna« — s megfordúlva, szólt a
Felfújt arcúhoz: »Csitt te, veszett farkas!
Dühöd emészszen csak magadba fojtva.
10. Nem okne'kül szállunk alá; hatalmas
Akarat ez, felülről, hol Mihály
A nagy paráznán bosszút állt. Elhallgass!»
13. S mint a vitorla, szél ha beleáll,
Bomolva hull le, ha letört az árbocz,
Ugy földre dobbant itt e fene B a á l.
16. Leszállánk a negyedik körpárkányhoz,
Körös-körül e gyász barlangja mellett,
Hol a világ minden gyötrelme táborz.
19. Oh égi szent igazság! ily gyötrelmet
Ki halmoz, ennyi új kint egy rakásra
Megrontásunkra, mennyit látnom kellett!
22. Mint a Charybdis zúgó habtorlása
Megtörik abban, a melyikbe omlik:
Ugy dül, forogva, itt a nép egymásra.

nyelvet tudna, s az ilyen Pape- és aleppe-ket is értené. A Virgil minden-tudása különösen két irányban mutatkozik: egyik, hogy jártas a pokolban, ismeri az ottani állapotokat s Danténak minden kérdésére tud felelni; másik, hogy belát a Dante szívébe, s eltalálja minden gondolatát, mielőtt kimondaná, a mire ezentúl is sok példát látandunk. Itt is épen ezt akarja kifejezni Dante. Ő megijedt, hogy Plutus megakadályozza útjokat, félelmét ugyan nem mondta ki, de Virgil eltalálta s mindjárt megfelel rá.

7. M e g g á t o l h a t n a. Dr. Angyal, nem tudom mért, épen ellenkezőt mond. »Nem kényszerítend (a) szikláról leszállnod.« Hiszen nem kényszeríteni, sőt épen meggátolni akarná. (Az eredeti: Non ti torrà lo scender. . .)
12. A n a g y p a r á z n á n (az eredetiben: del superba strupo). Az Ó-testamentomban és a János Jelenéseiben szélben használt kép, az Isten (és Krisztus egyháza) elleni lázadás kifejezésére.

25. Több nép mint bármi más helyütt omolt itt
Mindkét felől, fenhangon jajt üvöltve,
Mellén emelve, tolva, súlyos holmit.
28. Egymásba ütközének — s vissza körbe
Egymásnak hátat fordítának onnan.
»Mért takarítani?« S »mért pazarl'ni?« — kérde.
31. S a rémes körben folyvást mind uton van,
Két szembe tett irányba tartva mindig,
Ott újra kezdve gúnyját, új- s ujonnan.
34. S ha félkörét megtette ama pontig,
Máskézre vissza új csatára tér meg.
De én, kit kín gyötört lélekzet-fogytig,
37. Szólék: »Jó mester, add tudtomra, kérlek,
Mi nép ez itt? Vajon papok mindnyájan
E nyírt fejűek, kik itt balra térnek?«
40. És ő felelt: »Mind lelki kancsalságban
Szenvedtek ottfön élve, soh'se tartva
Kellő mértéket ök az adományban.
43. Kiáltozásuk most is mind azt hajtja,
A mint a körnek két pontjára jutnak,
Ellenkező vétkök szétválva rajta.
27. Súlyos holmit. Dante, első tekintetre nem veheti ki, mi az a súlyos holmi, mit azok a mellöken czipelnek, vagy magok előtt tolnak.
30. A pazarlók gúnyolják a fősvényeket s viszont.
39. E nyírt fejűek. Dante a tonsuráról gondolja, hogy mind papok az egyik fél (t. i. a tékozlók — míg a fősvényeket zárt markuk különbözteti meg). Virgil szerint van is köztök sok pap, sőt kardinálok s pápák is; de kopaszságuk nem ennek, hanem pazarlásuknak a jelképe, elszórván mindenöket.
40. Lelki kancsalságban — ferdén látván s ítélvén meg a pénz becsét.

46. Ezek papok, kik búbján homlokuknak
Hajatlanok, pápák, meg kardinálok,
Kik a fukarság fertőjébe buktak.«
49. De én : »Közöttök mért hogy nem találok
Olyakra, mester, kikre rá ismerjek,
Hogy ilyes büntől szennyesek valának ?«
52. Ő meg viszont : »Megcsálnak hiu érvek ;
Mert aljas éltök piszkította így be,
Hogy válván ismerhetlenné levének.
55. Örökre futnak, két helytt csapva egybe,
Míg egykoron majd sírjokból kikeltek :
Csukott marékkal, vagy hajok-veszítve.
58. Hogy ottfőn rosszul adtak s rosszul vettek :
Veszté el éltöket s sodrá ez útra,
A melyre több szót már nem is veszejtek.
61. De láthatod, fiam, a kéj mi kurta
A vak szerencse által birt javakban,
Mikért az emberek küzdenek gyakorta.
64. Hogy minden arany, mi a hold alatt van
S volt valaha : nem voln' elég, e fáradt
Lelkekből egyet tartani nyugodtan !«
67. »Mester, — viszonzám — szólj, ha még föltárhatsz :
Az a Szerencse, melyről szólsz, mi fajta ?
Hogy ennyi kincset a markába zárhat !«

54. Ismerhetlenné levének. A pénzzel, két irányban is, rosszul bánás oly piszkos, hogy Virgil ebből magyarázza, a mi Danténak méltán feltűnik, hogy egyik csoportban sem bir egyre is ráismerni földi ismerősei közül.

67—96. E szép kitérés a Szerencséről itt épen helyén van, a földi kincsekkel visszaélők körében.

70. A mire ő: »Oh ember balgatagja!
Mily lelki vakság ront meg! — De kívánom,
Mondásomat, hogy elméd megragadja.
73. Kinek tudása túl van minden árnyon,
Egeket alkotott s vezért azokba,
Hogy minden részök, mindütt, fényben álljon,
76. A fényt egyenlőn mind felosztogatva;
A földi csillámoknak szint' aképen
E sáfárnét közös vezérül adta,
79. Hogy múló kincseit kellő időben
Kioszsza népek s fajzatok közt sorba',
Emberi esel vagy szándék ellenében
82. Így egyik nép erős, a másik torha,
Annak határzatát követve, ki
Ott rejtezik, mint kígyó a bokorba'.
85. Eszélytek ellent nem állhat neki,
Határoz, ítél s tartja birodalmát,
Mint a világnak többi isteni.
88. Holnapra váltja szünet nélkül a' mát,
Szárnyát a szükség hajtja, mást eresztve
Ehnyerni sorba' most az arany almát.

74. Egeket alkotott. Aristoteles tana szerint, minden égbörnek külön vezérszelleme van. Innen jött át a keresztényen naptárba is az »uralkodó planéta« kifejezés.

79. Emberi esel vagy szándék — a szerencse határozatait meg nem változtathatja.

88—90. E három sort, megvallom, szabadon fordítottam, de talán nem estem ki bennök a Dante szelleméből s modorából. Az eredeti, szóról szóra, ez: »Változásai soha szünetet nem tartanak; a szükségesség űzi, hogy mindig más jó, a kire a jó sors esik.«

91. Ő az, kit annyi sok feszít keresztre,
Kitől pedig dicséret illetné meg,
S átkozza, szidja őt türelme-vesztve.
94. Ő meg se hallja, mind a több ős-lények
Boldogságában osztozik, nyugodtan
Hajtván korongját végzet-kerekének.
97. De szálljunk gyötrőbb kínokhoz le mostan ;
Minden csillag hanyatlik, mely kele
Hogy indulánk. Menjünk tovább legottan !
100. És átmenénk, a tulsó part fele,
Egy patakon, mely forrásból fakadva,
Buzogva ömlött a mélységbe le.
103. A bibornál sötétebb volt a habja,
S mi, zavaros hulláminak mentében
Szállánk meredek szikla-szakadatba.
106. Egy rút mocsár, Styxnek nevezve néven,
Vevé e szomorú vizet magába,
Hogy leomolt e szürke szikla-réven.
109. És én, e parton bámészan megállva,
Izap-födött csupasz alakokat
Láték, haragos arcczal a mocsárba.
112. Egymást verék, ütleget csak úgy szakadt,
S nem kézzel ám csak, fejvel lábbal, mellel,
Míg egymást marcangolták a fogak.

98. Minden csillag... Mikor az alvilági utat megkezdték, akkor lett este. Ha tehát minden csillag, mely akkor kele, most hanyatlik : e szerint most elmúlt éjfél, mert az akkor keleten állt csillagok elérték zenitjüket s lefelé kezdenek szállani. Tehát márczius 26-ka (vagy ápril 9-dike, illetőleg 6-ka) kezdődik.

100. És átmenénk. Itt érnek az ötödik körbe, melyet az előbbi-től csak a mocsáros Styx választ el.

115. »Itt lásd, fiam, kiket harag tüzelt fel,
S meggyőzte őket, — szólt jó mesterem —
S kívánom: elhidd s lásd saját szemeddel,
118. Hogy a fenéken, nyögve szüntelen,
Sokan hevernek, kiknek sóhajából
Buborék kél a viz színén; ilyen
121. Szólván a sárban: »Hol a nap világol,
Mi szomorúk valánk a derüs égen,
A méla-bú-, e lelki nyavalyától; »
124. S most itt busongunk, iszapos fenéken!«
Torkukból im e zagyva dal bugyog csak,
S egy tiszta hang se hallik semmiképen.«
127. Körben menénk, az iszapos locs-pocsnak
A süppedékin és szilárd partján fel,
Nézvén a kik rút iszapot faldosnak. . . .
130. Míg egy toronynak aljához jutánk el.

122. A m é l a b ú. Az eredeti itt accidioso szót használ, ez pedig búskomor, szentelen, lelki-rest jelentésű. Nem fogadhatom el tehát azok értelmezését, kik itt az iszapban elmerülteket, ellentétben a kitörő haragúakkal, elfojtott haragúaknak mondják.

NYOLCZADIK ÉNEK.

- - Ötödik kör: a haragosak (folytatás). — Flégiász. — Argenti Fülöp. — A Dis városa. Virgil és az ördögök. —

Folytatva mondom, hogy jóval korábban,

Mint a magas torony lábához értünk,

Csúcsát szememmel már előre láttam

4. Két fáklya ált', mely ott szemünk elé tünt;

S egy harmadik oly távolról viszonzá

A jelt, hogy látható alig volt nekünk.

7. S a mélybelátás forrásához, hozzá

Fordulva, kérdém: »Mit mond ez, s viszontag

Az mit felel? S ki gyújtá fel kanóczczá?«

10. Ő így felelt: »E zavaros haboknak

Fátylán azért nem látod jól, mi ott van,

Mert a mocsár-gözök rá ködöt vontak.«

1. Folytatva mondom. . . Lásd a bevez. érték.

4. Két fáklya. . . A Styx innenső partján álló toronyban, a melyhez utasaink értek, jelt adnak a másik (messze levő) toronyba, hogy a révész jöhet a lelkekért; és pedig annyi fáklyát gyujtanak meg, a hány lélek vár átszállításra. Azért itt kettőt: Virgil és Dante bejelentésére. — A távoli toronyból aztán jelt adnak, hogy észrevették a jelzést. Ez a harmadik fáklya.

DANTE ALIGHIERI: ISTENI SZINJÁTÉKA.

13. S húr nem röpíte nyilvesszöt gyorsabban,
 Süvöltve szállni, könnyü légen által:
 Mint én egy kis hajócskát a habokban
16. Felénk evezni láték, egy lapáttal,
 Magános révésztől vezetve, ki
 »Itt vagy-e már gonosz lélek!« kiálta.
19. »Flégiász, Flégiász, h'jában kiáltsz, — neki
 Igy szóla mesterem — nem birsz te ezzel,
 Hajód csak ép' hogy által viheti.«
22. Mint az, ki ármányos csalást fedez fel,
 Mit véle üztek és haragra lobban:
 Ugy jött Flégiász, boszú-tüzelte neszzsel.
25. Csolnakba szálla mesterem azonban,
 S hogy engem is beszállított legott:
 Súlyom miatt egyszerre csak megcsobban.
28. S a mint vezérem s én a csolnakot
 Mostan betöltök, a rozzant fa sokkal
 Mélyebbre vágott, mint máskor szokott.
31. S a mig hajónk küzdött a holt habokkal,
 Egy sár-födött alak emelkedék föl,
 Mondván: »Ki vagy? s időtlen jösz mi joggal?«

13. S húr nem röpíte. Alig van megadva a jel, már jó a Styx révésze.

19. Flégiász. Lásd a bev. értek. E nevet én a versben mindenütt két szótagúnak vettem: Flégjász.

27. Súlyom miatt. A pokol esónakjai csak árnyak számára készültek. (Lásd IV. 93. jegyz.)

32. Egy sárfödött alak. Mint alább a 61. sorból kitéjük: Argenti Fülöp, Boccacció szerint magas, termetes, büszke, de igen indulatos, dühös ember. Argenti nevét onnan kapta, mert lovát egyszer ezüstre patkoltatá.

34. S én : »Nem jövök, hogy maradjak, a végből.
De te ki vagy, te mocskos?« — Ő viszonttag :
»Lásd, itt vergődöm s sírok réges-régtől.«
37. Én erre : »Síralmidnak és jajodnak
Itt hagylak, átkozott lélek, magadba'.
De jól ismerlek, bár merő mocsok vagy.«
40. Hajónkat két kezével megragadta,
De visszatolta mesterem eszélylyel,
»Ebtársaidhoz vissza!« — ráriadva.
43. Azzal nyakam' átfogva két kezével,
Csókolta arczom' s monda : »Büszke lélek !
Boldog ki szült s táplála drága téjjel !
46. Ez, míg a földön éle, a kevélyek
Sorába' volt — s nem szerze fényt magának ;
Azért is tépik itt is szenvedélyek.
49. Hányat tisztelnek fönn dicső királynak,
Kik itt, disznóként, sárba' henteregnak,
S magok után csak átkokat hagyának !«
52. »Mester — mondám — szeretném, s kérlek, engedd
E habarékba öt lebukni látnom,
Míg túlpártját elérnök e vizeknek.«
55. S ő szolt : »Előbb, mint a tulsó garáton
Kiszállanánk, kedved telik, remélem,
S hogy vágyad ebben czélt érjen, kívánom.«

45. Boldog, ki szült. A költő, Virgil szájába (nem értem jól : miért épen itt) adott eme fölkiáltással, saját anyja emlékének akart áldozni. Ez az egyetlen eset az egész költeményben, hogy családja valamely tagjáról megemlékszik.

58. Kevéssel aztán látám, mily keményen
Bántalmazá amazt a mocskos népség :
Miért az Istent áldom és dicsérem.
61. »Argenti, hajrá!« hallám üvöltését
Mindnek ; s a balga és dühös florenczi
Fogai magok' saját husába vették.
64. Nem vágyom erről többet emlékezni.
Ott hagytuk. És jajszó hatott fülembé,
S mi látszik ott : szemem, föltárva, pedzi.
67. Jó mesterem szólt : »Nézd, fiam, ott szembe,
Melyet Dis-ének hívnek, ott a város !
Ott vár komor lakói sűrű rende.«
70. S én : »Látom karcsu tornyait, világos
Izzó színökben, ott alant a völgyben
Piroslani, úgy égve, mintha lángos
73. Tüzből jönének.« S ő szólt : »Belsejökben
Égő örök tüztől piroslanak, mint
Láthatd, e mély pokol alatti földben.«
76. S az árkokat elértük ez alatt, mik
Ugy környezék e gyászhelyet, mint várat ;
Vasból valók, úgy véltem a falak mind.

60. **Áldom és dicsérem.** Dante rendszeren részvéttel, szánalommal viseltetik az elkárhozottak iránt, kárörömet legalább soha sem tanúsít szenvedéseiken. Ott mégis ki-kifakad ellenök, a hol Isten vagy ember elleni dacz, kevélység s önhitt gög vezette őket. Így Capaneus (XIV. 63.), Vanni Fucci (XXV. 4.) ellen. Argenti Fülöp ellen, kevélységén kívül, az is indokolhatja a költő haragját, hogy a fehéreknek s magának Danténak is, nem volt bőszebb ellensége. (Scartazzini.)

68. **A Dis városa.** Lásd a bevez. értek.

70. **Karcsu tornyait.** Az eredetiben *mecsetek* vannak ; s talán a költő ezzel pogány várost akar jelölni.

79. Hajónk előbb nagy kerülőbe fáradt
Míg oda értünk, hol hajósunk durván
Szólt: »Szálljatok ki, itt van a bejárat!«
82. S többet ezernél, égből kik lehullván
Itt voltak, láték a kapukban állni
S kiáltni dühvel: »Ki ez? Ki se múltván,
85. Hogy' mer a holtak országába' járni?«
De bölcs vezérem nyugtatólag inte:
Hogy titkos szava voln' velök, akármí.
88. Haragjok' erre kissé csöndesítve
Szóltak: »Magad jőj, az itt meg se álljon,
Ki vakmerőn tört ez országba itt be.
91. Vissza e rém-úton maga találjon,
Ő lássa, hogy' tud; de maradj e helytt te,
Ki áthozád őt e sötét homályon.«
94. Gondolhatd, olvasó, milyen reszketve
Állék ez átkozott szók hallatára,
Hivém, hogy vissza nem jutok életbe'!
97. »Oh édes jó vezérem, a ki már ma
Szivembe hétszer bátorságot öntél,
Kimentve vérszől, mely nyomomba jára:
100. Ne hagyj el — esdék — e bajban szivem fél!
S az úton, min jövének, vígy vissza rajta,
Ha tilos a hely, a hová vezetted.«

82. Égből lehullván. Bukott angyalok vagyis ördögök, kik a város kapuiban nyüzsögnek.

98. Hétszer... Sőt az eredetiben: hétszernél többször. Valószínű, hogy nem akar határozott szám lenni, csak ezt akarja mondani: több ízben. De ha összeszámítjuk, csakugyan hétszer vagy nyolcszor is megmentette Virgil, ez egy nap: a fenevadaktól, saját kéte-

103. De ő, ki eddig útamat mutatta,
Szólt: »Mit se félj, felsőbb hatalmak adták
Utunkat, senki meg nem gátolhatja.
106. Várj itt reám; szivednek ellankadtát
Tápláljad, éltesd, jó reménységemben:
Hogy nem hagylak e pokol-bolt alatt hát.«
109. És azzal elment és ott hagyta engem
Édes atyám, kétségtől marczangolva,
Míg »igen« és »nem« küzködék fejemben.
112. Nem hallhatám: azoknak hogy mit szóla:
De nem sokáig alkudott velök,
Hogy vissza mind a vár felé vonúla.
115. Most a kaput, uram orra előtt
Becsappantották, őt kizárva szépen;
S ő vissza hozzám lassan lépve jött.
118. Reménytelenség lesütött szemében,
Homlokán redők, sóhaj szállt keblébül.
»E jaj-városba ki tilthat belépnem?«
121. Aztán felém fordulva: »Meg ne rémülj,
Hogy én haragszom; bár mit ellenkeznek
Ott benn: nekem kell még is győzni végül!
124. Nem új dolog, hogy ily merénybe kezdtek;
Kevésbbé titkos ajtón is próbálták,
Melyen azóta hire sincs retesznek:

Iyeitől, Charontól, Minosztól, Cerberustól, Plutustól, Flegiásztól, Argenti Fülöptől.

111. I g e n é s n e m. Visszatér-e Virgil, vagy nem?

124. N e m ú j d o l o g. Mikor Krisztus, a halála s feltámadása közti napon »szállt alá poklokra« — ez ördögök akkor is ellenszegültek, és pedig a felső kapunál (melyen a fölirat áll) — azért nincs azon az óta zár.

127. Hol a halálos fölirást ma látád.

Már jö is arról, lefelé, ez aljba,

Kalauz nélkül minden körön áthág :

130. Ki a város kapuít megnyitandja.«

128. M á r j ó . . . Egy angyal, égből segítség.

OSZK

KILENCZEDIK ÉNEK.

— A Dis városa. Erikto. A három fúria. Az égi követ. —
— Hatodik kör: eretnekek. —

A szín, melyet rám félelem kene

— Midőn vezérem' visszatérni látám —

Titkoltatá a magát vele.

4. Figyelt, hallgatva, mintegy lesben állván,

Kémlelve távol s nem láthatva jól a

Nehéz sötétség és köd sűrű fátylán.

7. »E harcza' még is győznünk kell ma« — szóla.

»Ha csak — De hát az ő ajánlt segéde? —

Oh vajha az a másik már itt volna!»

1. A szín — Dante, Virgilt eredménytelenül látva visszatérni, félelmében elsápad. Virgil ezt észrevéve, saját sápadtságát elrejtteni igyekszik, hogy társát még jobban meg ne félemlítse.
7. »E harcza... Virgil aggodalmas tépelődése. Bátorítólag kezdi: »Győznünk kell« — de mindjárt megszólal kételye: »ha csak« — félbe szakítja magát. Vagy azt akarta mondani: »ha csak félre nem értém Beatrice parancsát, s az átmenet itt nem lehetetlen.« Vagy azt »ha csak más módot nem találunk az átmehetésre.« Eszébe jut az ő (Beatrice) felajánlt segítsége. De mégis várja a másikat, a közvetlen isteni segélyt, az ég küldöttét.

10. Jól láttam, hogy' takarta el beszéde
Kezdő szavát, a rá utóbb vetettel,
A mely nem ille annak értelmébe.
13. De szava nem kevésbbé rémített el,
Sőt tán rosszabb értelmet adtam annak,
Mit elharapott, mint ép' a milyet kell.
16. »Az első körből, e setét barlangnak
Mélyére száll-e már olyan, kinek
Gyötrelme a reményhiányba' van csak?«
19. E kérdést tettem én föl. Erre meg
»Ritkán — felelt ő — teszi meg körünkben
Az útat egy, melyen most én menek.
22. Igaz, hogy egyszer engem is felülről
Lekülde bösz Erikto, mesterséggel
Tudván idézni elszállt lelkeink' föl.
25. Alig hagyám a földön testem még el,
Eme falon túl küldé, hogy legottan
A Júdás-körből egy lelket vinnék fel;

19. E kérdést tettem én föl. Dante e kérdést bizonyosan azért tette föl, mert tudni akarta, vajjon általában lehetséges-e a felső körökből, vagy a pokol pitvarából, az alsóbbakba leszállni olyannak, mint Virgil, a ki oda (hol nincs más büntetés, mint a remény hiánya) van rendelve.

23. Erikto. Hires thessáliai varázslónő, kiről Lukánusz beszél (Pharsal. VI. 508), hogy egy halott lelkét idézte föl a végből, hogy Pompejuskak a farsali csata kimenetelét jósolja meg. Ez Virgil halála előtt harmincz évvel történvén, itt nem lehet czélzás erre az esetre. De feltehető, hogy Erikto túlélte Virgilt s kevéssel ennek halála után az ő lelkét idézte föl, s általa hozatott fel egy lelket a pokol legalsó köréből a Judeccá-ból. Virgil, mint a 30. sorból kitetszik, ezt a Dante megnyugtatóására beszél el.

28. Mely kör sötétebb és egész alatt van,
A mindet átfogó égtől legmesszibb.
Tudom az útat, légy tehát nyugodtan.
31. A büszhődő mocsár, mit érezhetsz itt,
Köríti ezt a jaj-várost egészen,
Hová az útast nem könnyen eresztik.«
34. Még monda többet, mire nem emlékszem,
Lekötve lévén szemem pillanatja,
Melylyel a torony izzó csúcsát néztem.
37. Három pokoli fúria álla rajta
Egy ponton, egyenest, vérszennyezetten ;
Alakra, mozdulatra asszony-fajta.
40. Zöld tengeri hydráktól övezetten,
Rút viperák mérges kigyóit rázták
Vad homlokuk körül a fürteikben.
43. S ő, a ki az örök jaj asszonyának
E szolgálányit jól ismerte régen :
»Nézd — monda — itt e bős Erynniákat !
46. Balról Megérát láthatod sötéten,
Jobbról Alektót, a mint jajveszékél,
S Tysiphonét — így végeze — középen.«
49. Keblét marczanglá mindenik, körmével,
Kezével csattogott és úgy üvöltö,
Hogy félve bújtam én költöm mögé el.

37. Három pokoli furia. Az ó-kori mythológiából ismeretes rém-istennők.

43. Az örök jaj asszonya: Az alvilág istennője. Hekaté vagy Persephone (Proserpina).

44. Jól ismerte régen. Aeneisében is leírta.

52. Változtatásd kővé. A Medúza-fej, a Gorgon, tekintete kővé változtatja (rémülettől) a ránézőt.

52. »Medúza, jer! Változtasd kövé őt te!
— Kiálta mind s szeme nyilát ránk önté.
»Kár, hogy Thezeüsz is szemed meg nem ölte!
55. »Fordulj meg és a szemeidet főd b é,
Mert ha e Gorgon eljő s rá tekintesz:
Nincs visszatérés úgy számodra többé.«
58. Így szóla mesterem s enkezeimhez
Nem bízva, maga fordított meg engem
És tenyeréből biztosb födelem lesz.
61. Oh ti, a kik még józan értelemben
Vagytok: vegyétek észbe versembül e
Tanúlságot, mely fátyla alól kilebben.
64. Már a mocsáros vizen át, zendülve
Hallszék ijesztő rémes dördület,
A melytől mind a két part megrendüle.
67. Mint hogyha hallasz viharos szelet,
Mely egybeütőkző két hőtől hajtva,
Rohanva átcsap az erdő felett,

54. K á r, h o g y T h e z e ü s z t. Thezeüsz és Pirithoüsz le mertek menni az alvilágba, hogy onnan Perzephonét a Déméter (Ceres) leányát, kit Pluto elragadott, kiszabadítsák. E merényért Pirithoüsz azzal lakolt, hogy a Cerberus felfalta. Thezeüsz szerencsésen kimenekült s visszatért a felvilágba. Most a furiák azt mondják: kár volt, hogy a Gorgon őt kövé nem változtatta, mert akkor nem térhetett volna vissza, s példája nem adhatott volna másnak is (mint most Danténak) bátorságot, élve szállni le az alvilágba.

63. F á t y l a a l ó l. Úgy látszik, itt Dante valamely allegoriára céloz, mely a következőkben előadása alatt rejlik. Talán ez lehet értelme: a Dis városában az eretnekek, a hit megrontói s ellenzői gyötretnek; a hit pedig természet fölötti levén, itt a Virgil

70. Ágakat tördel, fák gyökét szaggatja,
Maga előtt nagy porfelhőket üldve,
S pásztort a nyájjal együtt megfutant'ja.
73. S szemem' feloldva mondá: »Most ne süsd le
Szemed', de nézz a régi gözbe ottan
Arra felé, hol legmaróbb a füstje.
76. Mint békák a kígyó elől, riadtan
Ugrálnak be a vízbe, nyakra-főre,
A míg mind el nem bújnak az iszapban :
79. Ugy láttam ott, ijedségtől gyötörve
Ezernyi lelket futni egy előtt,
Ki száraz lábbal nyugton jött előre
82. A Styxen át. Arczából a ködöt
Szétverni, balját fölemelte gyakran,
Csupán e volt a mi bántotta őt.
85. Hogy égtől küldeték : érzém magamban
S fordúltam mesteremhez ; inte ő meg' :
Hogy nyugton álljak és bókkal fogadjam.
88. Mily haragosnak látszék s megvetőnek !
A zárt kapúhoz egy vesszővel lépe
S kinyitja — nem gátolta senki őt meg.
91. »Égből lehajtott népség söpredéke,
— Kezdé, a szörnyű küszöbön megállva —
Honnan merítsz ily bátorságot még te ?
94. S mersz állni amaz akarat utába,
Mely czélja változását meg nem tűri,
S sok bűnhődést már súlyosabbra váltta.

(az ember-ész) vezetése magában nem elég ; azért kell különös
isteni küldöttnek jöni, hogy elhárítsa a bejuthatás akadályát.

88. Az égi követ föllépése haragos s egyszersmind méltóságos.

97. A végzetnek mit ér ellenszegülni?
Gondoljatok rá: Cerberusotoknak
Nyak- s álla szőre most is keserüli.«
100. És a mocsáron, melyen jött, viszontag
Előre ment, nekünk egy szót se mondva,
Oly emberként, kit nagyobb gond szorongat,
103. Mint az előtte állók baja, gondja.
Mi a városnak vettük lépteinket,
Szavától védve s neki bátorodva.
106. Beléptünk, senki sem gátolva minket.
S meglátni vágyat érezvén magamban,
E gyász-erődben hogy mi rejthetik bent:
109. Körültekinték a mint bejutottam.
Széles mező nyílt jobb s baloldalon,
Szörnyű kinok- s jajoktól megrakottan.
112. Mint Arlinál, hol veszteg áll a Rhón,
Vagy Pólának, a hol Itálja végét
Örök fodrú hab moss' a Quarnarón,

98. Cerberusotoknak. Midőn Herkules az alvilágban járt, Cerberus ellene szegült belépésének. A hős lánczot vetett az őreb nyakára s úgy hurocolta meg. A láncz annak nyakáról s álláról mind lehorzsolta a szőrt, azt sinli még ellenszegüléseért.

112. Mint Arlinál. Arles-nél, a Provence-ben, hol a Rhone tavat képez, számtalan sírdomb látható, melyeket a monda Nagy Károly itt vivott nagy csatájában (a szaraczenok ellen) elesett keresztyénekéinek tart, kiket a kegyes császár úgy tudott eltemetetni, hogy jelt kérvén Istentől, melyről a keresztyén halottakat a pogányoktól megkülönböztethesse (eltemethetésök végett), másnap reggelre minden keresztyén fejénél annak a nevét fölírva találta. Polánál is (Istriában) a Quarnaro mellett oly számos sírdomb látszik, de azok eredetéről hallgat a monda.

115. A sok sir gödrössé teszi vidékét,
Úgy tette itt is jobb és bal felül,
Csak hogy keservesb s szörnyűségesbkép' még.
118. Mert láng lövellt ki a sírok közül,
Koporsaik' mely oly izzóvá tette,
Milyenné vas, kohóban, nem hevül.
121. Födeleik kinyitva s félrevetve,
S körül a lég oly jajoktól remeg,
Hogy gyötrelem nagyobb már nem lehetne.
124. S én : »Mester, kik e szerencsétlenek,
Kik e sírokban oly kinnal fekhetnek,
Hogy így sohajtnak és üvöltének?»
127. És ő felelt : »Megannyi fő-eretnek,
És követőik hosszú, zagyva sorja.
Nem is hinnéd, e sírok milyen teltek !
130. Hasonló itt hasonlóval csoportba,
S többé kevésbbé izzók mind e vermek.«
És jobb felé indultunk — s balra, jobbra,
133. Magas falak s iszonytató gyötrelmek.

129. Nem is hinnéd. Sokkal több eretnek s hitetlen van, mint gondolnók !

132. Jobb felé indultunk. V. ö. a VI. ének 122. sorhoz tett jegyzettel.

133. Egyik oldalon a pokol-vár magas falai, másikon a sírok; vagyis szorosán a kör szélén mentek, közvetlenül a fal tövében.

TIZEDIK ÉNEK.

— Hatodik kör: eretnekek (folytatás). — Farinata degli Uberti.
Cavalcante Cavalcanti. II. Frigyes császár és a bibornok. —

Útunk azontúl szűk nyomásba' mén,
A gyötrelmek s falak között továbbat;
Bölcs mesterem elől s nyomában én.

4. »Oh bölcsesség, mely e bus alvilágnak
Körein áthozál, — kezdém — ha tetszik:
Szólj s teljesítsd mit vágyaim kívántak.

7. E népet, mely e koporsókba' fekszik,
Nem láthatnám-e jobban? Im földetlen
Minden koporsó — és tán ör se' lessz itt.«

10. És ő viszonya: »Csukva lesznek menten,
Ha majd a Josafátot oda hagyják
Testökkel, melyet mind levetkeztek fenn.

1. Szűk nyomásba. Stretto calle; más olvasás szerint: secreto calle = titkos úton. Én, Philaetes, Scartazzini s más tekintélyek ellenében még is a stretto olvasáshoz tartottam magam, mert nem láthatom át, mért legyen a további út — a falak és sírok közt — titkosabb, mint az eddigi, ép úgy a falak és sírok közt. A secreto is csak annyit jelent itt: külön, magános vagy szűk.
4. Oh bölcsesség. Az eredetiben: O virtù somma; oh legmagasb erény. Azt hiszem a magyarban természetesebben hangzik így.
11. A Josafátot. Jeruzsálem keleti oldalán fekvő völgy; régi hagyomány szerint (mely Joel próféta egy mondásán alapszik) ott lesz a végítélet, lámadnak fel a holtak s kapják vissza testöket, hogy aztán a végleges büntetésre (vagy jutalomra) menjenek.

13. Itt lelte Epikúr is síri lakját
 És véle együtt mind a tanítványi,
 Kik testtel a lelket is meghalatják.
16. A választ mindjárt meg fogod találni,
 Mihelyt belépsz, minden kérdő szavadra,
 Még arra is, a melyet nem mondál ki.«
19. S én: »Jó mester, nem valamit akarva
 Titkolni, csak hogy röviden szólhassak,
 Hisz magad intél, csak nem régen, arra.«
22. »Toskánai, ki ez égő városnak
 Kapuin élve jöttél át, s olyan jól
 Beszélsz: e helytt, kérlek, kissé mulass csak.
25. Ha jól veszem ki hangod- és szavadból:
 Te ama nemes honnak vagy szülötte,
 A melynek én nagy nyúge voltam egykor.«
28. Egy koporsóból váratlan eredt e
 Megszólítás, hogy szinte megriadtam,
 És mesteremhez húzódám ijedve.

13. Epikurus követői. A legfőbb eretnekségnek méltán a lélek lételének tagadását lehet tartani, ha lélek nincs: Isten sincs, valóság sincs.

18. A melyet nem mondál ki. Mintegy szemrehányás, Dante legalább úgy veszi s azért mentegeti is magát, hogy nem őszinteség-hiányból hallgatott el valamit, csak a szószaporítás kerülményeért.

21. Hisz magad intél. A III. 75. s köv.-ben mondta Virgil, röviden elutasítólag, a Dante kérdésére: majd megtudod, ha túl leszünk az Acheronon.

22. »Toskánai...« E megszólítás, mint mindjárt látandjuk, Farinatá-tól (degli Uberti) ered, ki után Dante Ciacco-tól is tudakozódott. Lásd, rá vonatkozólag a bevez. értek.

31. De ő így szólt: »Fordúlj meg, mi bajod van?
Nézd Farinátát, mint kimagasúla,
Fejtől derékig megláthatd amottan.«
34. S szemébe néztem én, felé fordúlva;
Ő mellet és homlokkal ott úgy állt meg,
Minth' a pokollal megvetőn daczolna.
37. S a sírok közzé — gyorsan ragadván meg
Erős kézzel — lökött be a vezér e
Szókat csak ejtve: »Szavaid' számláld meg!«
40. S hogy a sírok közt az övé szélére
Jutottam, komoran nézett arcomba
S »kik voltak őseid?« kevélyen kérde.
43. S én, szót fogadni lévén szívem gondja,
Nem titkolám, sőt mindent elbeszéltem,
Mire szemöldit ő magasra vonta.
46. És szólt: »Örökös ellenségim nékem
És őseimnek s kik velem tartottak;
De szét is szórtam kétszer, nem kiméltem.«
49. »Bár kétszer üzted el, kétszer viszontag
Ők visszatértek; e művészetet meg-
Tanulni ám nem sikerült pártodnak!«

39. Szavaid' számláld meg: keveset beszély.

46. Örökös ellenségim. A Dante ősei, családja, sőt eleinte maga is, mind guelf-pártiak lévén, Farinata a ghibellin-vezér, méltán nevezi őket örökös ellenségeinek.

49. E művészetet, t. i. a számüzetésből visszatérés, a leveretés után magát ismét összeszedés művészetét. Dante érezhetőleg éles gúnynyal mondja e szavakat, a régi ellenségnek. Majd alább felel rá Farinata — itt félbeszakítják.

52. Mondám. — S im a fedetlen árny mellett egy
Uj árny emelkedék föl, mintegy állig
(Mert úgy hiszem térdén állt) ért emennek.
55. Kémlelve néze szét, remélve váltig,
Hogy más valaki is van ott velem,
De látva, hogy reménye füstté válik,
58. Jajgatva szólt: »E börtön éjjelen
Ha jársz, magasb elmétől vezetetten :
Hol hagyta a fiam' ? mért nincs jelen ?«
61. »Nem jöttem én magamtól -- így feleltem —
Az a ki ott áll, volt léptim vezére,
A kit Guidód nem tarta tiszteletben.«
54. T é r d é n á l l t. Farinata, úgy képzelendő, talpra állt sírjában s azért látszott ki belőle derékon felül (33. 1.). Ez új árny, Cavalcante Cavalcanti, a mint szintén fölegyenesedik a sírban, az előbbinek csak mintegy álláig ér, a miből Dante azt következteti, hogy valószínűleg nem talpra, csak térdre állt fel sírjában.
55. R e m é l v e v á l t i g. Fiát reméli Dantéval együtt láthatni, tudván, hogy jó barátok voltak az életben, s ha D. lejöhett, miért ne amaz is vele ?
59. M a g a s b e l m é t ő l. Érthető csak magára Dantéra, hogy »per l'altezza d'ingegno« jutott le ide ; érthető az őt ide vezető felsőbb, égi értelmiségekre, a kiknek segélyével lejöhett. Ha Cavalcanti az első értelemben vette, akkor ezt jelenti a kérdés : »ha te eszednél fogva ide jöhettél, mért nem a fiam is ?«
63. G u i d ó d n e m t a r t a t i s z t e l e t b e n. Bár igen forgatta a klaszszikusokat, Dino Compagni szerint »nemes, finom lovag, de kevély és magába vonuló, egészen a tanulmányoknak élő« — Villaniszerint pedig »bölcészsi hajlamu, máskép erényes, csakogy hajlékony kedélyü s hirtelen haragu« : mindazáltal úgy látszik Virgilt nem sokra becsülte. Boccaccio is szerepelteti Decamerónja egyik novellájában (VI. 9.) és pedig mint az epikureusok tanaihoz hajló bölcészt s azokat a gyakorlatba is átvívó világfit. Ugy látszik érzésben apja nyomdokain járt, a ki, mint látjuk, szintén itt van az Epikur követői közt.

64. Beszéde s büntetése módja, mérve
Tudatta vélem a kérdő nevit.
Hogy így feleljek arra a mit kérde.
67. Egyszerre rám rivallt dühöngve: »Mit?
Hogy' mondtad: t a r t a? hát meghalt? s a reggel,
Az édes nap nem süti már szemit?«
70. És észre vévén, hogy a felelettel
Még késem egy kissé kérdésinek:
Csak visszahúllt s többé nem kelhetett fel.
73. De ama másik bátor, a kinek
Kértére ott maradtam, szint se váltá
S nem mozdítá vállát, nyakát se meg.
76. S előbbi szómat folytatván szavába':
»Hogy nem sikerült — mondá — a kísérlet,
Jobban gyötör, hidd el, mint sírom ágya.
79. De fáklyájával ötvenszer se' tér meg
A bús királynő, a ki itt országot,
Hogy mily nehéz művészet az, megérted!
82. S a mint a szép világra visszavágyol,
Ugy szólj: hazádnak szigorú törvénye
Enyéimet mért tartja egyre távol?«

68. Hogy' mondtad: tarta: Tehát már nem tart, vagyis,
már meghalt?

78. J o b b a n g y ö t ö r. Pedig sír-ágya, a lángokkal, szintén gyötörheti; még is inkább, hogy a városból kiűzött családja oda vissza nem mehetett.

79. Ö t v e n s z e r s e. A pokolban országló bús királyné Prozerpina levén, ki a földön Diána, az égen pedig Lúna: értelme tehát a mondatnak, hogy ötven hónap, vagyis négy év s két hónap se telik, míg te is megpróbálsz, mily nehéz mesterség az, t. i. a száműzetésből visszatérni tudni. Hogy a jóslat betelt (vagyis Dante a bekövetkezett eseményt jóslatolja meg magának), tudjuk.

85. A mire én : »A vér-fürdő örvénye,
Melytől piros lön az Arbia habja,
Edzé tanácsunk szívét oly keményre.«
88. Aztán fejét megrázta és sohajtva
Szólt : »Ebbe nem magam valék — s bizonynyal
Volt rá ok, a mi engem arra hajta.
91. De o t t magam valék — a mint azonnal
Csak eltörülni akarék Florenczet :
És egymagam védém bátor szavammal.«
94. »Ha vágysz magodnak nyugalmat szerezned,
Segíts — esengék — e csomót megoldni,
A mely itéletembe' megtevesztett.
97. Ugy látszik, itt tudástok van arról, mi
Jövőbe lesz, ha jól értettelek,
De a jelenbe nem birtok hatolni.«

85. A vérfürdő... a montaperti-i csatában esett nagy vérengzést érti; ezt a tanács nem könnyen feledheti.

87. Tanácsunk szívét. Az eredetiben: hozatott oly kemény határozatot a templomban. A község-gyűléseket ugyanis a templomokban (Florenzben rendszeren a Ker. Sz. János templomában) tartották.

93. Egymagam védém. — L. a bevez. érték.

94. Ha vágysz magodnak. Ha akarod, hogy utódaid nyugalmat találjanak, azaz visszahivassanak száműzetésökből, s otthon hallhassanak meg.

98. Ha jól értettelek. Danténak méltán feltűnhetik, hogy az alvilágban levő lelkek, így Farinata (előbb Ciacco is) a jövőbe látnak, jóslatokat mondanak, a jelen dolgokról pedig mit sem tudnak, s azok felől tőle kérdezősködnek. Így Cavalcante a fiáról, ha él-e? Farinata a családját száműző végzésről stb. Kéri azért ez ellentmondás, előtte rejtély, megoldását. A megoldás nagyon érdekes s a maga módja szerint észszerű, Farinata (100—105. s.) az alvilágban levők szellemi látó erejét a rosszullátó szemekhez hasonlítja (t. i. az

100. Felelt : »Mikép rosszul látó szemek
Előtt, nekünk is ködlik csak a távol,
A Fővaló csak ezt engedte meg ;
103. Mikor közelg vagy itt van — sűrű fátyol
Borítja ; és ha hírt nem adnak róla,
Mit sem tudunk az emberek dolgáról.
106. Ebből megérthetd, mintha halva volna
Minden tudásunk abb' a perzenetben,
Melyben bezárul a jövő ajtója.«
109. Ekkor, mivel hibámat észrevettem,
Mondám : »Jelentsd meg amaz esettnek :
Hogy még szülötte él a földi testben
112. S ha ajkaim felelni késlekedtek,
Mondd meg : hogy csak a tévedés miatt volt,
A melyből ime válaszod mentett meg.«
115. De visszatérni mesterem parancsolt.
Sürgetve kérdém hát a sír mögöttit :
Szóljon, kiket föld vele egyazon bolt.
118. S mondá : »Ezernél többen feküszünk itt :
Itt második Frigyes császár, rendében,
S a kardinál — elhallgatom a többbit.«
121. Elrejtezek. S én fordítottam léptem'
Virgil felé, évődve még magamban
Az ellenségesnek látszó beszéden.

u. n. messzelátó, presbyops szemekhez), melyek a közeli dolgokat épen nem látják, a távoliakat, ha nem is tisztán, csak mintegy ködön át, mégis fölismerik.

119. Második Frigyes császár, l. a bevez. értek.

120. A kardinál. L. u. o.

123. Az ellenségesnek látszó beszéd. A Farinata jóslatát érti alatta, mely neki száműzetését mondta előre ; különben is barátságtalan érzelmeket árult el iránta.

124. Ő is megindult; menet közt azonban
Azt kérdezé: »Miért vagy oly kedvetlen?«
S hogy a kérdésre választ nyiltan adtam:
127. »Mi ellenségést hallál, tartsd eszedben
— Így inte bölcsem — s a mi abba' bántott.
De várj eladdig« — újja-fölemelten —
130. »Míg annak édes sugarát meglátod,
Ki mindeneket jól lát szép szemével,
Setét utadra ő hintend világot.«
133. És ezzel útját balra téríté el.
Elhagytuk a falat s közben haladtunk,
Egy ösvenyen a keskeny völgy felé, mely
136. Magasba szálló büzzel nyilt alattunk.

127—132. A Virgil válasza nem ad egyenes felvilágosítást. »Most csak tartsd eszedben, mondja, addig míg Beatricével találkozol, ő majd felvilágosít s megmagyaráz mindent.« Tulajdonkép' pedig nem Beatrice maga, hanem a kihez ez őt vezeti, a Paradicsomban, Cacciaguida, (Parad. XVII. 7. s köv.) mond neki saját sorsa iránt részletes jóslatot.

131. Mindeneket jól lát. Virgilről fentebb az volt mondva, hogy »mindent tud« (Pokol VII. 3.), tudniillik emberileg, emberészszel. Most Beatricéről, hogy mindent jól lát, t. i. isten-szemlélet által fölvilágosított szemeivel.

133. Balra, t. i. a következő körbe való leszállásra készülve (lásd a VI. 112. és IX. 132 sorokhoz a jegyzetet).

TIZENEGYEDIK ÉNEK.

— Hatodik kör: az eretnekek (folytatás). Az Anasztáz pápa sirja
A pokol felosztása. —

Egy szikla-falnak a magas perémén,

Alkotva körben, sok kő-törmeléből,

Nagyobb borzalmak tömegéhez érvén,

4. Hol isszonyú rossz büz emelkedék föl,

Mely a mélység örvényiből gomolyga:

Egy nagy sírt választánk ki menedékül

7. S mögé buvánk. Fölrást láttam rajta.

Igy szólt: Anasztáz pápát fogva tartom,

Photin a hittől kit tév-útra hajta.

10. »Leszállni késnünk kell kissé e parton,

Míg érzékünk e büzt szagolni folyvást

Megszokja s aztán könnyen türi folyton.«

1. Egy sziklafalnak. E sziklafal, körös körül, a hatodik kör peremét alkotja, melyen át az alsóbb körökbe van a leszállás. Honnan ered e kőtörmelék, megtudjuk a XII. 31. s köv. verseiből.

8. Anasztáz pápa. Lásd a bevez. értek.

13. Szólt mesterem. S én : »Valamely kárpótlást
Találj, — mondám — hogy itt időnk hiába
Ne vesszen.« — Ő : »Azon gondolkodom lásd.
16. Fiam, — kezdé most — e sziklába vágva,
Lépesősen áll három kisebb köröcske,
Sintolyanak, minőket elhagyánk ma.
19. Bűnös lelkek zsufolva belsejökbe ;
De hogy megérthesd azután egy lát'ra :
Halld meg, hogyan s mért vannak így lekötve.
22. Minden gonosznak, mely az eget bántja,
Sértés a célja, a melyet elérhet
Erőszak- vagy csalással, másnak ártva.
25. De mert csalással csak is ember véthet :
Isten boszúsb rá ; a csalók leglentebb
Jutottak így s nagyobb kin sujtj' e vétket.
28. Felül az erőszak-tevők gyötretnek ;
De mert három személy ellen lehet
Erőszak : három köre van ez egynek.

25. Csalással csak is ember véthet. A csalás az ész és beszéd adományát tételezi föl, ezekkel pedig csak ember bír. Mértéktelenséget s erőszakot az állat is követhet el ; de az ember öntudatos és kiszámított bűne nagyobb betudás alá esik, azért Isten is boszúsb rá.

28. Felül t. i. a hátra levő körök közt a felsőben, mely különben az egész pokolnak hetedik köre.

30. Három köre, tulajdonkép alköre. Az eredeti külön szóval különbözteti meg ; *cerchi* a körök ; *gironi* az alkör, egy körnek alosztálya ; de ezek az alosztályok is mindenütt közös közép-pontu körök, nem köröcskék tehát, a mi a körnek kicsinyítője volna.

31. Az ember — Istenen s magán tehet
S embertársán, vagy mindezek sajátján,
Erőszakot ; mindjárt megértheted.
34. Nyiltan s orvúl, fegyvert vérebe mártván,
Árthatni embertársnak ; vagyonának
Rablás-, gyújtás-, vagy bitorlással ártván.
37. Azért a gyilkosok, rabló-zsiványok,
Gyujtogatók, külön mindannyi, renndel,
Ez első körben büntetést találnak,
40. Erőszakos kezét emelhet ember
Magára s mije van ; a másod' körbe'
Szenved tehát bünbánó gyötrellemmel
43. Mind az, ki földön öntestét megölte,
Játékba' fetrengett, javát pazarlta,
S lelkét öröm helyett gonddal gyötörte.
46. Erőszak bánthat Istent is, akarva,
Öt káromolván avvagy megtagadván
S természetet, vagy jóságát tiporva.

43—45. Ön maga ellen erőszakot követ el *a)* az öngyilkos ; *b)* a játékos és pazarló ; *c)* a bús-komor, ki a mikor s hol örülnie lehetne s kellene is, magát csak gyötri s kínozza.

48. Természetet s jóságát letiporva. Itt a Dante szórendje s kifejezése vagy hibás, vagy nem eléggé szabatos. Azért is e sort, magyarázók és fordítók különbözőképp értelmezik. Kinek a jóságát ? természetes szórend szerint a természet jóságát. De Scartazzini s némileg Philaletes is, úgy értik, hogy Isten jóságát. Eredményben talán mindegy. Semmiképp nem érthető azonban úgy, mint Dr. Angyal fordítja : Természetét (t. i. Isten természetét). Hiszen, mint alább is kiténik, itt a természetet letiprók, vagy azt erőszakkal megsértők alatt első sorban a sodomikusok értetnek, azok pedig nem Isten természetét, hanem a magokét, vagy általában a termé-

49. Azért szenved a szűkebb alkör alján
Mebélyegezve Zsodoma s Cahors,
S kik Istent megvetették, káromolván.
52. Csalást — mi minden lelket ostoroz —
Tehet az ember : ki rá bizva nézett
S kinek bizalma benne nincs, ahoz.
55. E második módon csak a természet-
Kötötte kapesot tépi szét ; a másod'
Fő-körbe letek ennél fogva fészket
58. Képmutatók, hizelgők és varázsok,
Csalók, kerítők, szennyes bér-üzelmek
Kufári, tolvajok s ily többi mások.

szetet sértik s Isten ellen annyiban vétkeznek, mert a természet törvényeit Isten adta. Azok alatt pedig, kik Isten (vagy a természet) jószágát sértik, — mint alább a 95. sorból kitűnik — többi közt az uzorások is értetnek (mikép? ott lesz, bár nem minden erőltetés nélkül, megmagyarázva). Ezek a természet (inkább mint Isten) jószágát tiporják lábbal.

49. A szűkebb alkör... t. i. az egy (hetedik) kört alkotó három alkör közt a legelső, legszűkebb, alkörben.
50. Zsodoma s Cahors. Zsodoma bűne ismeretes. Cahors az uzorások ismeretes fészke a középkorban : Franciaországnak Languedoc tartományában. Az uzoráskodás itt annyira elterjedt, hogy a közbeszédben e név : cahorsi (épen mint a lombardi, ma is fenn van a lombard-üzlet, a nyílt számlán forgó tőkéről) annyit jelentett, mint uzorás. Miért mondja Virgil, hogy az uzorások Istent megvetik s káromolják, a Dante kérdésére alább (95. s.) magyarázza meg.
52. Minden lelket ostoroz. A csalás bűne (többé kevesbé) minden ember lelkiismeretét terheli.
- 53—66. A csalás mindig bűn ; kétszerte súlyosabb, ha bizalommal visszaélve követtetik el. Akkor árulás a neve. Ki benne nem bizót

61. Az első mód felejtí a szerelmet,
Mely a természeteshez járuló
Forróbb ragaszkodása a kebelnek.
64. Azért legszűkebb körben, nem muló
Gyötrelmet szenved, a világ központján,
Lucifer székhelyén — az áruló.«
67. »Világosan megmagyarázta — mondám —
Beszéded, mester, s föltára előttem
E rém-odút s kik benn' fetrengnek rondán.
70. De mondd : azok ama mocsár-fertőkben,
S kiket eső mos s szél viharja forgat,
S kik egymást szidják jöttök- és mentőkben :
73. Mért nem az égő városban lakolnak
Ha isten őket is haragba vette?
S ha nem : miért hogy mégis oly sújtoltak ?«

csal meg, vagy iránta közönyöst, idegent (első mód) : az csak az általános emberszeretet ellen vét, s a természet által ember és ember közt kötött egyetemes viszonyt sérti meg. De a ki benne bizó vagy hozzátartozó ellen követ el csalást, a természet ezen általános kötelességén (az egyetemes emberszereteten) kívül még a szorosabb szeretetbeli kapcsolatot is megsérti. Azért az ilyeneknek (az árulóknak) a büntetése a legsúlyosabb, s azt a pokol legalsó körében, a pokol fenekén, mely a világ-egyetem közép-pontja, szenvedik.

70. De mondd. Danténak méltán feltűnik, hogy Virgil, bár azt bocsátotta előre (22. s köv.), hogy minden bűn célja a sértés, mégis csak az erőszaktevők és csalók bűneiről beszél s azoknak a pokol három alsó körében való büntető-helyeit írja le, — a hat felső körről (melyeken eddig átmentek) s az azokban bűnhődőkről pedig hallgat. Hát azok nem bűnösök, kérdi? Ha bűnösök : mért nem itt szenvednek ők is? S ha nem bűnösök : mért kell szenvedniök egyáltalán? E kérdésre felel meg Virgil a következőkben.

76. És ő viszont szólt: »Hol jár tévelyegve
Elméd, bár tévedezni nem szokása;
Vagy más felé ragad szeszélye s kedve?
79. Nem jut eszedbe már: a böles írása,
Az Ethika, mit mond, hogy arra hallgass:
Hogy három féle a bűnök forrása:
82. Mértéktelenség, gonoszság s az aljas
Baromiség; s a mértéktelenséget,
Kisebb levén, enyhébb vád sújtja. — Hát hass
85. Mélyére jobban e szavaknak és vedd
Jól fontolóra ismét: hogy a fönti
Körökbe kik szenvednek és mi végett?
88. Átláthatod: mért vannak ők e többi
Néptől külön — s az Isten ahhoz képest
Rájok boszúját mért enyhébben önti?«
91. »Oh Nap! mely szétüzöl minden sötétet
Szememről, válaszod úgy kielégít:
Hogy kételyimmél a tudás sem édesb.
94. De még egy perczre térj csak vissza még itt,
Hol azt mondád, hogy az uzsora sérti
Az Istent: oldd föl e bog kötelékít.«

79. Nem jut eszedbe már... Mikép osztályozta Aristoteles a bűnöket Ethikájában, fentebb láttuk a bevez. értekezésben. Most Virgil arra utal, hogy az eddig bejárt hat felső körben a mértéktelenek (szenvédélyeik rabjai) szenvedtek; bűnük kisebb levén, büntetésök is enyhébb.

93. Kételyimmél a tudás sem édesb. Kételyim által jutottam e gyönyörű felvilágosításokhoz. Veled szemben, — mintha mondaná Virgilnek — kételkedni ép oly nyereség s öröm, mint valamit tudni.

95. Hol azt mondád: t. i. az 50. sorban, hol Cahors-t említette, s a 48-ban, hol a természet (vagy Isten) jóságával visszaélőkről

97. »A bölcsészet — felelt — ki jól megérti,
Nyilván s nem is csak egy helyen tanít,
Hogy a természet egyaránt meríti
100. Az isten-észből s kézből javait.
És physikád, ha jól szemügyre vészed,
Nehány lapot fordítva, mondja itt,
103. Hogy a mit ember művész-kézzel képzett,
A z t követi, mint mestert a tanítvány
S így : Isten unokája a művészet.
106. E kettőből, elmédbe' fölujtván
Mit mond a Genézis, venni szabad
Embernek élte javait. — A hitvány
109. Uzsora meg, követve más utat,
Megveti a természetet magában
S tanítványában s más jókhoz tapad.

szólt. A magyarázat, melyet itt e kérdésre : az uzsora mennyiben erőszak Isten ellen, Dante a Virgil szájába ad, nincs erőltettség nélkül. Röviden erre megy ki : A bölcsészet (t. i. az aristotelesi) azt tanítja, hogy a természet az istenészből s kézből meríti javait s az emberi művészet a természetének másolata, utánzása, így a művészet, Isten leányának a természetnek leánya levén, úgy szólván Isten unokája. Eddig jól van. Most gondoljunk rá, mit mond a Genézis (Mózes I. könyve II. 15. és III. 19.)? Az ember jóllétének, vagyonosodásának, gyönyöreinek stb. két jogosult és szabados forrása van, ú. m. a természet kincsei és az emberi munka. Ámde az uzsorások más utat követnek, s e kettőn kívül, más jókhoz tapadva (t. i. a pénzhez s annak jogosulatlan hasznához) munka nélkül akarnak gazdagodni. Biz ez nagyon messziről keresett magyarázat! — Tény azonban, hogy a középkor sokkal szigorúbb volt az uzsora iránt, mind erkölcsi s társadalmi, mind törvényhozási eszközökkel, mint az újkor.

112. De most kövess. Már készit indulni vágyam,

Már a Halak a látkörön remegnek,

Az ég szekere a Caurus hosszában —

115. S még messzi út visz lefelé a hegynek.

113. M á r a H a l a k. T. i. az ily nevű csillagzat. Márczius 26-kán, vagy ápril 9-kén, mikor a halak a láthatár (t. i. a keleti) szélén, vagyis feljövőben vannak, s mikor az ég szekere (a Gönczöl) rúdja a Caurus (északkeleti szél) tehát északkelet felé áll: akkor napfeljötté előtt két órával van az idő, vagyis hajnali 4 óra.

NEGYEDIK FEJEZET.

A z e r ő s z a k - t e v ő k.

(XII—XVII. ének.)

Ugy látszik, mintha Dante nem egészen helyesen gazdálkodott volna a térrel, mikor a pokol összesen kilencz köréből hatot, az egésznek két harmadrészét, a bűnök első főosztályával, a mértéktelenség bűneivel s a szenvedélyeik rabjaival foglalta el; s a másik két főosztálynak együtt véve csak három kört hagyott fenn; és pedig egyet, a hetediket, az Aristoteles által úgynevezett baromiságnak (theriótész) megfelelő erőszak-tevők, s kettőt az Aristotelesi rosszlelkűség (kakia) bűnében leledzők számára, mely utóbbiak úgy vannak beosztva, hogy az utolsó előtti körben a mindenféle csalók, a legutolsóban pedig az árulók szenvedjenek. A térszükén aztán a költő azzal segít, hogy a három alsó kört, a bűnök árnyalatai szerint, al-körökre osztja; és pedig az erőszak-tevőkét háromra, a csalókét tizre, az árulókét négyre; mely alkörök, mint már megjegyeztük, nem az illető körök negyed- vagy tized-letei, hanem egymáson belül, illetőleg kívül álló, közös középpontú, keskenyebb körök szintén.

De miért nem lehetett a mértéktelenség bűneivel is

így bánni el; egy körbe állítván azokat is, hat alkörben? Így az aránytalanság első tekintetre szembeszökő.

Dante azonban nem az a költő, a kinél véletlenül jőne valami, a ki meggondolás és kiszámítás nélkül tenne valamit. Bizonyára, a pokol terének s körei számának ez első tekintetre oly aránytalan beosztása sem eshetett ok nélkül. S ha okát, vagy a költő czélzatát keressük, a kiinduló pontot talán a Pokol egy föntebbi sorában találhatjuk meg.

Mikor két költőnk az első körből, hol a »függőben levők« vannak, a másodikba, a buják körébe, szállt alá, azt mondja (V. 2. és 3. sor)

» — kisebb helyre sokkal

Több kin s nagyobb jajongás van szorítva.«

S mindenütt azt látjuk, hogy Danténál a borzalom egyik eszköze: a bűnhődők csoportjainak tömeges összeszorítása, aránylag kis térekre, a hol egymást érik s oly sűrűn vannak, hogy mozdulni alig birnak egymástól, s így mindenik, a maga kínjának érzetén kívül mind a többiekének is tanúja levén, úgyszólván mindegyik valamennyinek a gyötrelme súlyát viseli. E benyomás valamennyi körben ismétlődik; s minél alább, annál szűkebbek levén (a pokol tölcseralakjánál fogva is) a körök, s szorosabb bennök a hely, a benyomás nem csak ismétlődik, hanem szükségesképp még növekszik, minél alább jutunk.

Hátha már Dante, ama látszólag aránytalan gazdálkodás által a térrel, épen azt akarta elérni, hogy e benyomás nyomasztó érzete kétszeresen növekedjék, t. i. nem csak a körök (alábbfelé) alkatszerű kisebbedése által, hanem az által is, hogy míg fenn, az első bűnosztály öt árnyalata (buják, tobzódók, fősvények s tékozlók, haragosak, eretnekek s

hitetlenek) ugyanannyi külön kört vagy pokol-lépcsőzetet foglalt el, most a második bűnosztályt egy-, s a harmadikat két pokol-körbe szorítja, tömi, zsúfolja össze!

A gyötrelem és borzalom ennyi fokozásával sem elégedett még meg, a hatások fokozásának e nagy mestere. A pokol e hármassó alsó körét, a hol annyiféle bűn és bűnös van összezsúfolva, úgyszólván, egymás hátán: dögleletes bűz tölti el, mely mintegy ráadásul szolgál valamennyi — s mint látandjuk: iszonyu leleményességgel föltalált — büntetés-módnak, melyből ez »isteni« költőnek pokoli képzelődése soha sem fogy ki. E bűz tulajdonképen a pokol folyó harmadik megjelenéséből, a Phlegetónból származik, mely lángolva és sustorogva gőzölgő vér inkább mint víz, s mely a hetedik körből a nyolczadikba zuhanván alá, e két kört gőzének iszonyu bűzével egészen eltölti, s juttat magából a barmóságban fetrengő erőszak-tevők, és a gonosz-indúlatu csalók minden osztályának eleget. A pokolba belépő »vendég«-nek pedig oly kiállhatatlanul hat szagérzékére, hogy Virgil, mint láttuk, szükségesnek tartotta kissé szünetet tartani ez alvilági utazásban, hogy a Dante érzéke szokjék némileg a bűzhöz, hogy ha a fertőzött légkörben benne lesz, azt legalább tűrhesse.

Itt lesz talán helyén, épen a Phlegetónról szólván, s mielőtt az erőszak-tevők bűneinek és büntetéseinek elemzésébe bocsátkoznánk, a négy pokol-folyam eredetének s megjelenésének a kérdésén túlesnünk.

E négy, tulajdonképen egy, pokol-folyam eredetét Virgil egy sajtószerű allegoriában beszéli el Danté-nak, a Pokol XIV. énekében (94—120. v.). Ez allegoria Nebukadnezár látomásából (Dániel prófétánál) s a pogány mythologia elemeiből van csodálatosan összetéve. A mese

értelme az, hogy a pokol-folyó a korszakról korszakra romlottabb s erkölcsileg süllyedtebb emberiség könyeiből vagyis egész teste könyizzadmányából keletkezik s gyül össze. Az emberiséget egy aggastyán-alakú bálványszörny személyesíti, mely Kréta szigetén, az arany-kor saturnusi uralkodásának a székhelyén áll, ércz- és agyag-lábon. Az aggastyán feje arany, karjai és melle ezüst, dereka csipejéig réz, lábszárai kovácsolt vasból vannak, csak a jobb lábfeje, melyre épen nehezkedik, van agyagból. S az arany fejen kívül a többi rész mind megrepedezve; belőlük köny csepeg, szivárog, — s a szikla-repedékbe hatolva, abból gyül a pokol-folyója össze. Az emberiségnek csak arany-kora nem járul e siralomhoz.

Az alak háttal Damiettenek (Egyiptom), arczzal Rómának van fordúlva; jelentve vagy azt, hogy az emberiség a bálványozásnak (a Chám maradékai ez eredendő bűnének vagy ős-régi tévedésének) önkénytelenül hátat fordítva, a Krisztus egyháza felé fordul, — vagy általában csak az emberiség áramlatának irányát, kelet és dél felől nyugatra és északra.

Nem akarok ez allegoria részletes birálatába bocsátkozni. De nem tarthatom azt szerencsésnek. Az allegoria által ugyanis s annak képlegességeivel valami ténylegest, valósággal létezőt kell magyarázni. A pokol-folyók pedig nem azok, magok is képlegességek. S így az allegoriát itt új allegoria magyarázza. Hatályosabb lett volna: a nagy-szerű gondolatot, hogy a pokol-folyamok az emberiség bűnbánat-sajtolta könyeiből erednek, közvetlenül fejezni ki.

De hátat fordítva az allegorikus bálványnak, mint az Damiettenek, magok e folyamok, vagyis az egy folyam négy feltünése a pokolban szellemesen s eredeti módon is van

Danténál berendezve. Láttuk, hogy fönn, mindjárt a pokol bejáratán belül, az első és a második kör közt az Acheron hömpölyög, melyen a pokolba szállandó valamennyi léleknek, — mielőtt Minosz elé jutna s az meghatározná, melyik körbe kell leszállnia — át kell eveznie a Cháron csónakán. Itt a folyam eltűnik a föld alatt, hogy a jaj-városnál, az ötödik és hatodik kör között, mint Styx tűnjék fel újra, büzhödt s iszapos mocsaraival, melyeken ismét egy alvilági révész, ezúttal Flegiász szállítja át a Dis városába menendő bűnös lelkeket s kivételesen most a jaj-város jövevény látogatóit is.

A harmadik pokol-folyó, a Phlegetón (e görög igétől *phlegain*, égni), a hetedik körnek, hova épen indulunk, első s utolsó alkörében jelen meg ismételve. Mint fővő vérpatak hömpölyg először az első alkörben, — az embertársak elleni erőszak büntető helyén, hol a gyilkosok és zsarnokok főnek benne; majd ismét a harmadik alkörben mint kis patak buzog ki a kőszikla-oldalból, melynek mélyében rejtőzött odáig. E patak feneké, partja, egész medre kőszikla s e kőszikla-mederben nem víz, hanem vér hömpölyög, és pedig forró, sustorgó, gőzölgő vér. Dante iszonyodva látja s iszonyodva gondol rá. Mert a víz fölött fojtó, sárgás kén-gőz párái kavarnak, s színe minden lángot magába nyel s kiolt. — S aztán, mikor a hetedik körből a nyolczadikba akarnak leereszkedni, az izzó tűz- s vérfolyam nagy lármával, erős zuhatagban omlik a sziklagátról a nyolczadik körbe alá, a hol azonban nem látják többé.

Végre a legalsó körben — a pokol fenekén — jéggé fagyva (s bele fagyva a bűnösök) jelenik meg a pokol-folyam negyedik s utolsó alakja: a Cocytus. Ezzel ott fogunk találkozni.

De térjünk át már a hetedik körben bűnhődők: az erőszak-tevők bűnei és büntetései vizsgálatára.

Láttuk fentebb, hogy Dante e felosztása az Aristotelesén alapul, de lényeges változtatással. Aristoteles az utolsó s legalsó helyre teszi a baromiségben fetregőket. Emberileg szólván csakugyan ezek a legaljasabb s legundokabb népek. De igaza van Danténak, mikor a szándékos és számító gonosztságot vagy rosszlelkűséget, az Aristoteles kákiáját, erkölcsileg alábbvalónak, rútabbnak és annálfogva súlyosabb büntetésre méltónak tünteti föl. A mértéktelenség és a baromiség közt csak fokozati különbség van, mind a szenvedély rabjai, amazok kisebb, emezek nagyobb mértékben. Ha van mégis lényegbeli különbség is a kettő közt: az abban áll, hogy a mértéktelenség oly gyönyörök túlsága, melyek magokban jók s mértékkel élvezve, megrovás alá sem eshetnek, sőt erények is lehetnek: a szerelem, az étel és ital, valamint a vagyon élvezete, a nemes indulat, a hitbuzgóság; ellenben a baromiség oly dolgokban keres és talál élvezetet, melyeknek szellemi s erkölcsi értékek egyáltalában nincs, melyek az erényes léleknek nem is nyújtanak élvezetet s csak állati ösztönöket vagy rossz vágyakat elégítenek ki. Azonban a Dante felsőbb köreiben bűnhődő mértéktelenségek némelyike oly közel áll az Aristoteles baromiségéhez, hogy attól alig különböztethető meg: így a torkosság, mikor dobzódássá fajul; így a fösvényesség, a maga piszkosságában.

Dante azonban jól különböztet s helyesen osztályoz. Ő, a baromiség czimét erőszaktevésre változtatván, ezeket a baromi mértéktelenségeket el is hagyja a hetedik körből, miután a fensőbb körökben végzett velök. Az erőszaktételek pedig, tárgyai szerint, új osztályzatot állít föl, megfele-

lőt annak, melyet a keresztyén erkölcstan iskolai könyveiből ismerünk, melyek Isten-, magunk- és felebarátink iránti kötelességeinkről beszélnek. Így van erőszak: Isten, természet és törvényei ellen; így magunk személye és vagyona-, végre felebarátink személye és vagyona ellen; s ezekből az úgynevezett durva bűnök egész osztályozása kikerül.

A lejáratot a pokol hatodik köréből (a Dis városából) a hetedikbe, ismét egy mythologiai szörny: a Minotaurusz őrzi. E barom-ember, a Minosz leányának, a bikába szerelmes Pazifaénak korcs-szülöttje, jól van választva azon kör örejl, melyben az ember legdurvább, legbaromiasb bűnei szenvedik megérdemlett büntetéseiket. A leszállás is nehezebb, mert a mint a pokol fenekéhez s a föld közép-pontjához közeledünk, a földsugarak összébb irányulnak s lejtőjük meredekebb, mint a kör külkerületéhez közelebb eső részen. Ez a hely, hol (a XI. ének elején) azt a kötörmelékből halmozódott szikla-falat látták.

Virgil megmagyarázza, hogy az a hegyszakadás, melyen lemennek, nem öröktől fogva van így; akkor repedt ketté a föld, le a pokolig, mikor Krisztus megöletett. Virgil erről természetesen csak annyit tud, mit már előbb is elbeszél, hogy nem sokkal az ő alvilágra jötte után egy hatalmas jött, a ki a felső körből sok lelket kiszabadított. Kevés-sel az előtt (Krisztus pokolra szállását halála egy nappal előzte meg), történt az a földszakadás, melyről a négy evangeliom közül csak a Mátéban van emlékezet (XXVII. 51.), a többiek csak a nap elsötétedését (napfogyatkozást) említvén. Helyén van épen itt, a pokol e helyén, a hegyomlás: emléke azon nagy büntettnék, melyet gonosz csalás és képmutatás követtetett el a baromias tömeggel. Im így hasz-

nálja Dante, fölváltva, a görög és római mythologia alakjait s a bibliai hagyományokat.

Az első fogásból a pokol e körében még egész sereggel találkozunk: a Centaurokkal, kik épen oly jól illenek ide, mint vezérökül a Minotaurusz. Ők is emberek félig, félig barmok. Lóttestű, ember-derekú és fejü szörnyek, kik — olykor tragikus — szerepeket játszanak a görög mondában. Itt van mindjárt Nessus, a Herakles- és Dejanifa mondából ismeretes Centaur, kinek, több más Centaurral együtt, az a szerep jut az első alkörben, hogy a vérpatakban sülő-fővő zsarnokok-, gyilkosok- és rablóknak egy percznyi enyhülettért fel-felbukkanó alakjait, nyilaikkal a forró fürdőbe visszabukni kényszerítsék. Mily eleven kép, mily jellemző allegória!

E Centaurok Dantét is föl akarják tartóztatni; de Virgil, a ki jól ért nyelvöken, s a mythologia szörnyeivel, mint már annyiszor láttuk, szépen vagy fenyegetéssel, mindig tudja éreztetni tekintélyét, most is elhárítja őket az útból, sőt ráveszi épen Nessust, hogy szállítsa őket a dulongó csapaton keresztül a túlsó partra.

Az alköröket ugyanis, melyek közös középpontu köreikkel árkok gyanánt futják körül a pokol-tölcsért, egymástól gát-falak választják el, s mindenütt le kell szállni az árok-fenekre, megmászni a gátat, s úgy lehet a következő alkörbe átmenni. Az átszállás mindig jobb kézre történik, az út pedig — az egyes körökben és alkörökben, balfelé megy, az egész pokolüregen át. Átszállás közben, Nessus, a ki őket hátán viszi, míg maga a vérpatakot gázolja, magyarázza annak természetét s megmutatja és nevezi a benne gyötrődők egy részét. A patak mélysége nem egyenlő; szélein sekélyes, közepén mély; s minél vérszopóbb volt a zsar-

nok, vagy gyilkos, annál mélyebb helyén ül s ég a folyónak. Itt egész fejtetőig elborítja a bűnhődőket; odább csak vállig, majd derékig, majd csak bokáig ér. Ők ott gázolják át, a hol legsekélyesebb.

Még az Isteni Szinjáték eleven képei közt is kiválik szemléletessége által az önmagok ellen erőszakot tevők, jelesen az öngyilkosok és a javaik elpazarlóinak büntetésére szánt második alkör leírása. Amazok (az öngyilkosok t. i.) görcsös, leveletlen, ágas-bogas fatuskókká változva, melyeken a harpyák (a görög mythológia e rém-madarai) fészkelnek — s ha valaki, mint Dante is teszi, egy ágat letör, abból vér csöpög s nyögések és sohajok hallszanak. A benne élő — s csak alakját vesztett — lélek (hiszen maga dobta el, erőszakkal, testi alakját magától) el is tudja beszélni gyásztörténetét s száanalomért esdő és szívet facsaró panaszaikat. Emezeket (a pazarlókat) mérges, dühös ebek hajszolják s lassanként szét is marczangolják, de csak hogy ismét éppé válva, hajszajok és gyötrelmök újra kezdődjék. Alig van, ismételjük, még az Isteni Szinjátékban is részlet, mely a képzeletre hatóbb szemléletességgel volna írva, ennél.

Az erőszaktevők körének harmadik alkörében az Isten elleni erőszak bűnében leledzők bűnhődnek, ide értve a természet s művészet elleni vétkeket is. Mert Isten maga közvetlenül meg nem támadható, hanem a természetben, mely az ő nyilatkozata — s a művészetben, melyben az alakító ember az alkotó teremtő-erőt mímeli.

Itt a mezőt izzó fővény borítja, melyre hópelyhek gyanánt, de sűrűen mint a zápor, lánglemezek hullanak. A tájkép itt is oly erőteljesen van rajzolva, mint Danténál mindig.

Az Isten ellen vétkezők közt első sorban Capaneust találják, Thebae hét ostromlói egyikét, a ki az összes isteneket vakmerően kihívta; s most azért, mert Zeüszszel daczolt, itt kell bűnhődnie az igaz Istennel daczolók közt. Helyesen. Nem az a kérdés, Jehovának vagy Zeüsznek hívják-e az Istent? Az ember hódolattal tartozik a legfőbb lény iránt. S azért is említjük itt Capaneust külön, mert Dante Poklának alapeszméje, hogy a bűnhődés a bűnben való megrögzöttségben van, tán sehoh sincs oly világosan kifejezve — s Virgil által külön is kimondva — mint itt.

Ez izzó homok-mezőn találják vándoraink ismét, ezúttal a kősziklából kibuzogva, a Phlegetón égő, sustorgó vérpatakját. S itt vesz alkalmat Virgil, megmagyarázni a pokol-folyamok eredetét, a fentebb már ismertettük allegóriában. Vándoraink itt kikerülik annak folyását s tovább mennek az izzó homokmezőn, hol a talaj a Dante lábait is égeti, a természet ellen erőszakot tevők között. Itt szaladnak, kergetve egymást s meg sem foghatva, meg sem pihenhetve, a zsodomikusok, köztök Brunetto Latini, Dante egykori tanítója, kinek — megfeledkezve undok bűnéről — a hála és rokonszeny szavaival áldoz a költő. S méltán, mert e tudós férfi kétségkívül nagy és maradandó befolyást gyakorolt a költő szellemére. Jóval idősb levén Danténál (1220-ban született), ez egészen gyermek volt még, midőn keze alá került; s a Scarnianiak guelf nemes családjából származván (mely párthoz, mint tudjuk a Dante családja is tartozott), kétségkívül ily irányban indította meg a gyermek nevelését. Mert Brunetto, a tudományok barátja s művelője bár, épen nem volt idegen a politikától, sőt nagy szerepet tszójált a város politikai ügyeiben s a pártok küzdelmeiben.

Legtudományosabb embere levén Florencznek, s ilyennek kortársai által is elismerve, nagy tekintélye volt a városban, s ő azt nem is szűnt meg arra használni, hogy — Villani szerint — földieit gyalulgassa. Volt is rajtok gyalulni való elég. Ékesszólásra is kitűnő levén, több ízben bizatott meg követségek vezetésével s akkor is épen X. Alfonz spanyol királynál volt küldetésben, (1260) mikor — visszatérőben már, mint maga beszéli — hírét vette a Montaperti melletti csatának, melyben a ghibellinek győztek, a guelfek szétszórtak, a városban maradtak is száműzettek, s ő rá, Latini-re is kimondatott a száműzetés. Vissza se tért hát hazájába, hanem Franciaországban telepedett le, s ott írta két könyvét, az *Il Tesoretto*-t (Kincses szekrény) és az *Il Tesoro*-t (A kincs). Amaz allegorikai tanköltemény, olasz versekben; ránk nézve azért különösen érdekes, mert bevezetése némileg hasonlít az Isteni Szinjátékáéhoz. A költő elmondja benne, hogy spanyol követségéből visszatérőben, épen a ronceval-i völgyben vette hírül az Arbia melletti vereséget s elkeseredve azon, búskomorságában eltévedt a sűrű erdőben. Ott először a *Természettel* találkozik, a ki neki physikai, kozmologiai, csillagászati s más hasonló tárgyakról ad becses oktatásokat. Utja azután az *Érénnyhez* vezet, a ki jó tanácsokat ad neki élete folytatására. Végre azonban *Amorhoz* jut, annak rabságába esik, s abból csak *Ovid*, a költő szabadítja meg. Egyszerre meglepi a vallásosság ösztöne, meggyón — aztán ismét az erdőbe tér vissza, ott »Storlómiai és Philosophiai Ptoloméus mester«-rel, egy tudákos férfiúval találkozik, ki neki a bölcsezet minden ágából kezd leczkéket adni. Látnivaló, hogy e költeménynek nem csak külső kerete hasonlít a Dantéhez, a mennyiben erdőben eltévedésen, veszedelmeken és

szabadító költőn kezdődik, hanem az alapeszmében is van valami a Dante lelkiállapotaira emlékeztető: a politikai viszályok elől a bölcsészet és speculatio karjaiba menekülő pártember eszméje. Eszünkbe sem jut, ez emlékeztetésekkel a Dante eredetiségét vonni kétségbe. — Az *Il Tesoro* annyiban a *Tesoretto* folytatásául tekinthető, hogy benne az előbbiben félbemaradt tanítások foglaltatnak, csakhogy alaposan, rendszeresen, s prózában. A tartalom encyclopädikus, az akkori tudományos szokás szerint: ethika, természetesen az Aristoteles nyomdokain, aztán retorika és politika. Mindez merő *compilatio*; de hol volt eredetiség a középkor tudósainál? A *Tesoro* utolsó fejezete még is eredeti, s a mi több rendkívül érdekes, mint korfestő elem az akkori szokások s erkölcsök rajzához. Ebben ugyanis szabályokat ad, hogy a város igazgató-tanácsába (a *Signoriába*) megválasztott egyén hogy viselje magát a hivatal elfoglalásakor, folytatásában s lelépésekor. Erkölcsi, politikai és illemszabályok rendkívül jellemző vegyülete, melyből kitűnik, hogy Brunetto mester távol volt azon erkölcsi szigortól, mely tanítványát mindenek fölött jellemzi, s többet adott az illem külsőségeire, mint az erény valóságára. A *Tesoretto*ban, versekben valódi Illemtant ad egy helyen. Ethikája, a *Tesoro* erkölcstani része, és nem egy helyen elárulja »világias« gondolkodását. Azt az undok bünt is, melyért őt Dante a pokolban szenvedteti, kárhóztatja bár, de csak úgy könnyedén »világias gyönyörűségnek« (*una delettazione secolare*) nevezi. Villani, az egykorú történetíró, vagy inkább krónika író, tudós, derék — de világias gondolkodásu embernek írja le.

Latini szerencsésebb volt, mint hirneves tanítványa visszatérhetett száműzetéséből s otthonában hallhatott meg.

Mert a guelfek a Manfred halála után ismét felülkereked-
 vén, ő is haza mehetett s 1280-ban a két párt közt létre
 jött béke egyik keze volt. 1284-ben a köztársaság titká-
 rául választatott, s e minőségben halt meg 1294-ben. Dante
 tehát 1300-ban már a pokolban találhatta, a hova — jeles
 elmetehetségei s egyéb érdemei mellett is, bizonyára méltán
 jutott. Mert fel sem tehető, hogy Danténak bizonyos tudása
 ne lett volna arról, hogy Latini a neki tulajdonított csúf
 bünt csakugyan gyakorolta, különben nem bélyegezte volna
 meg azt, a kinek annyi hálával tartozott, s a ki iránt (költe-
 ményéből is kivilágló) oly meleg rokonszenvvel viseltetett.
 Mert némelyek azon vádját, hogy Brunetto mestert Dante
 csak guelf-pártisága miatt juttatta pokolra, czáfolgatni sem
 szükséges. Megczáfolja eléggé maga a költemény, a hol
 guelfek és ghibellinek vegyesen szenvednek a pokol ugyan-
 azon köreiben. Farinata degli Ubertit, a ghibellin főnököt
 csak az imént láttuk Cavalcante Cavalcantival, a guelffel
 egy lángsírból emelkedni ki; s látandjuk a vérengző zsar-
 nokok közt mindjárt Ezzelino-t a guelfet, az Estei Obizzo-
 val, a ghibellinnel egymás mellett állni a vérmocsárban.
 Ghibellin, guelf — az egyetemes császárság s az egységes
 Olaszország eszményei mellett mint elenyésszik az ítélet ma-
 gas székében ülő költő szemei előtt! ilyen különbségek őt
 nem zavarhatják. Sokkal érzékenyebb az erkölcsi romlott-
 ság iránt, mely az akkori Olaszország s városai társadalmát
 annyira megmételtyezte, hogy ime Florencz legelőkelőbb em-
 bereit seregesleg kell a sodomiták közt találania s könyörte-
 lenül megbélyegeznie! Azokat is, kikről fentebb kérdezős-
 kődött Theggiajót, Rusticucci-t — sőt Guidó Guerrá-t is,
 Florencz egyik legrégebb s legtekintélyesebb családjának
 fiát, ki grófi családfáját a XII. század elejéig tudta felvinni

őseit egyszerűen »a gróf«-oknak nevezték. De Dante még nem Macchiavelli, a ki — maga érényes bár — mégis elfogadja a romlottságot, mint természetest, s erkölcsben és politikában, mint tényezővel számol vele. Épen az, hogy ily nemü bűnök elnézésre találtak, tette oly könnyűvé elterjedésöket, s végre oly általánossá, hogy alig essenek már megrovás alá. Macchiavelli, már könnyen ítél a ravaszság, csel, hitszegés s más ily politikai »fogások« felöl; Dante még szigorú erkölcsbíró. S ha mások is azok lettek volna — Olaszország nem juthat vala az erkölcsök oly lazaságáig, melyben az »Il Principe« politikai tanain egy lélek sem ütökzik meg. *)

De nem válhatunk meg a sodomiták körétöl s Brunetto Latinitöl, hogy még rá ne mutassunk a költő s egykori tanára közötti beszélgetés felséges részleteire. A mint Latini a florenczi népet lefesti s vadságát jellemzi, a Dante szivéböl beszél; de a mit Dante felel neki, az a bátor önéret, a világ rossz ítélete iránti nemes megvetés legmagasabb ódája, mely valaha költő lantján hangzott. E részletnek, még az Isteni Szinjáték-ban is keresni kell a párját!

A nyolczadik körbe leszállás, az egyre meredekebbé való pokolgátorban, embernek — mint Dante — lehetetlen levén már, Virgilnek más módról kell gondoskodnia, hogy védenczét oda levihesse. E végböl onnan alulról egy csodaszörnyet idéz föl, a repülö sárkányhoz hasonló Geryont, kinek feje s arcza »becsületes emberé,« teste pikkelyekkel borított s hosszú farka, mint a skorpióé, szigonyban végződik. »A csalás undok alakja« — ismét méltó ör: a csalók

*) V. ö. Macaulay essay-ével, Macchiavelliröl.

körének bejáratánál. E Geryon egy három testű s három fejű mythologiai király volt, ki a jövevényeket s vendégeit — kiket nyájas szavakkal hitt meg magához vendégségre — bikái elé dobta s úgy étette meg velök. Herakles ölte meg végre s szabadította meg tőle a világot, melyet rettegettségben tartott. Az árulás és csalfaság jelképeül használja őt Dante, a három alsó pokolkör lejárataánál; de maga céljai szerint alakítja, mellőzve három testét, melylyel az ó-kor képzelődése alkotta volt meg.

Különös s a magyarázóknak sok gondot adott a mód, melylyel őt Virgil fölcsalja, hogy szállítójak legyen az alsóbb körbe. Előlegezzük az erre vonatkozó néhány sort, hogy hozzájuk köthessük magyarázatainkat.

Magam körül kötöttem hevenyében
Egy kötelet, még ott fön n, melylyel ép'
A pöttyes párducz megfoghatni véltem.
Magamról azt leoldva most, mikép
Parancsolá a mester: néki adtam,
Belőle miután esomót köték.
Ő, jobb felé mintegy félfordulatban
A part szélétől kissé hátra lépve,
A mélybe dobta a kötél legottan.

Bizonyosan nem azért, hogy Geryon azt hágesónak használja, vagy kapaszkodják rajta; hanem csak jelül, vagy hívóul.

Valóban nehéz e jeladás okát elgondolni, s még nehezebb az összefüggést megtalálni épen e kötél minemúsége s itteni használata, az ok és mód között.

Egy régi monda, melyet a történelem okmányokkal nem igazol, de a mely a Dante századában még közkeletű

volt, s legrégibb magyarázói, jelesen da Buti, mint közönségesen ismeretes tényre hivatkoznak rá, azt mondja, hogy Dante fiatal korában a szent Ferencz kisebb rendébe (a minoriták közé) állott volt be, de noviciusi éve után onnan kilépett; a derék-övül használt kötelet azonban megtartotta. E kötél, mint a szerzetesség s azzal járó szüzi fogadalom jelvénye, *) jó óvószer lehet a tarka pöttyes párducz ellen, mely — mint tudjuk — a bujaság s érzéki gyönyörök jelképe. Azért mondja Dante, hogy e kötelet azért kötötte derekára, még ott fönn, mert vele a párduczot megfoghatni vélte; nem a sűrű erdőben, a hol váratlanul bukkant rá, a hova tehát ilyes előkészület nélkül ment, hanem általában, vagyis allegorikai értelemben.

Ez az öv eredetét s jelentését, ha ama mondát valónak fogadjuk el, eléggé megmagyarázza. De miért dobják ezt a Geryonnak le a nyolczadik körbe?

Ne keressünk oly erőltetett magyarázatot e kérdésre, minőt némely magyarázók adnak, hogy a Geryonnak család nélkül lett volna, elhitetni vele, hogy ha feljő, egy franciskánus barátot kap zsákmányúl, vagyis egy szentség ruhájába bújt csalót, egy álszentet — mert hogy Dante, kiváló tisztelete mellett Sz. Ferencz iránt, akkori fiait ilyeneknek tartotta, az a Paradiosom XII. énekéből (112. s köv.) is künik. Elégedjünk meg azzal, mit Scartazzini e helyhez adott terjedelmes jegyzetében meggyőző érveléssel bizonyít

*) A miséző pap, mikor az övet magára köti, im e szavakkal teszi azt: »Praecinge me, Domine, cingulo puritatis, et exstingue in lumbis meis humorem libidinis, ut maneat in me virtus continentiae et castitatis.« (Övezz meg engem, Uram, a tisztaság övével, és oltsd el az én tagjaimban a kél vágyát, hogy maradjon meg bennem az önmegtartóztatás és szüzesség erénye.)

hogy Virgil csak épen jelt akart adni Geryonnak, hogy itt vannak s várnak reá. Miért nem adták szóval a jelt, miért nem kiáltottak neki, mint hasonló esetben máskor tették? Mert a pokol-folyamnak épen zuhatagánál állottak, mely oly robajjal omlott a sziklákön a mélybe alá, hogy Virgil s Dante egymás szavát is alig hallották s Dante majd megsiketült bele. A zaj tehát elnyelte volna kiáltásukat. Miért nem dobtak le valami követ, vagy fa-darabot jelül? Mert nem volt körülök egyéb, mint izzó homok s láng-eső pelyhei. Valami olyant kellett hát ledobni, a mi velök és rajtok volt s egyszersmind valami feleslegest, a mi nélkül továbbra ellehetek. Ilyen volt épen a Dante öve, allegorikai jelentésénél fogva. A bujaság s érzéki gyönyörök (a tarka párducz) ellen levén óvó szer, — most, mikor a buják és érzékiek, sőt még a baromiak utolsó körét is elhagyandók, Danténak nincs többé szüksége az öv-kötélre, s épen annak már feleslegessé váltát akarja kifejezni azzal, hogy eldobja magától.

Állapodjunk meg még egy perczig a hetedik kör szélén, a leszállásra készülő Dantéval, kinek Virgil, míg a leszállás iránt Geryonnal egyezkedik, időt adott, hogy az Isten s természet ellen vétők utolsó csoportját, az uzsorásokat is megtekintse, kik a harmadik alkör legmélyén, a tűzesőnek legjobban kitéve, gyötrődnek — s talpuk az izzó tüzes parázs-homoktól, fejük, arczuk a tűzpelyhektől égve, egy perczig sem állapodhatnak meg. Névszerint s alakra egyet sem ismer közülök Dante; de melleiken családi czimereket viselnek, s e czimerekben Dante Florencz s a szomszéd városok legelőkelőbb családainak czimereire ismer.

Mily erkölcsi romlottság! a legelőkelőbb családokban egész üzlet s már-már családi hagyomány az uzsoráskodás

Méltó társkép az előbbihez, a sodomitákéhoz. Valóban ez utóbbi két éneke (XVI. XVII.) az Isteni Szinjátéknak: a legkétségbeejtőbb képet tárja elénk a XIII. és XIV. századi Olaszország társadalmának erkölcsi süllyedéséről.

Ily időnek oly kérlelhetetlen bíró s oly tüzes ostor kellett, mint Dante és Pokla!

OSZK

TIZENKETTEDIK ÉNEK.

— A hetedik kör első alköre: zsarnokok és gyilkosok. —
A Minotaurusz. A Centaurok. Nessus. Chiron. — Ezzelin.
Estei Opizzo. Guido da Monforte. —

A hely, a hol a leszállóhoz értünk,
Oly kösziklás volt és oly rémletes benn,
Hogy minden szem szörnyedve visszarémült.

4. Mint a hegyomlás, mely Trentnél az Etsben
Összébb szorítá a vizet, vagy roppant
Földindulástól, vagy alapja-veszten,

7. A hegyoromtól, a hol az lerobbant,
A törmelék oly lejtős a hegyaljig,
Hogy némi ösvényt bajjal enged ottant:

4. M i n t a h e g y o m l á s. Veronai és trienti tudósok sokat vitatkoztak: hol s mikor történt e hegyomlás, melyről itt Dante emlékezik. A Girolamo Della Corte veronai krónikájából ma már világos, hogy 1309-ben történt, Trienten ugyan jóval alúl, inkább Roveredo közelében a Monte-Barco egy nagy hegyomlása, melynek oka, Dante szerint vagy nagy földrengés, vagy az lehetett, hogy a hegy (valamikép) elvesztette alapját. A krónika szerint azonban az nap (szombat napon) sem földrengést, sem zivatart, sőt szelet sem éreztek. Mondják, hogy Dante személyesen is elment megnézni a földomlást. Mindenesetre anachronismust követ el, mikor 1300-beli élményét 1309-ben történt dologhoz hasonlítja; de az bizonyos e helyből, hogy a Pokol ez énekét nem írhatta 1309. előtt.

10. Úgy volt emitt is, hol a hegy lehajlik.
És szörny- emléke Kréta szigetének,
A szakadásban, hol a bérez nyilamlík,
13. Feküdt az áltehén-foganta féreg.
Magát harapta, hogy minket megláta,
Mint a kit önmagában esz a mérég.
16. De bölcs vezérem egybe rá kiálta:
»Tán azt hiszed, Athén fejedelme jő itt,
Ki tégedet megölt a felvilágba'?
19. El, szörny! Nem járja ez a bérez lejtőit,
Írányt ravasz hugodtól nyerve lépte;
Gyötrelmitek' szemlélni csak, van ő itt.«
22. Mint a bika, mely kötelét eltépte,
De már, taglótól érve, nem menekhet',
Csak toporzékol fel s alá szöktébe':
25. A Minotaurusz is épen így tett.
S bölcsem kiálta: »Fuss a partra, mentől
Előbb, — a mig dühöng, jó lesz sietned.«
28. Megindulánk tehát, hol a kövekből
Kő-görgeteg lett, mely gyorsan mozdúla
Lábam alatt a szokatlan tehertől.

10. Szörny- emléke Kréta szigetének, a Minotaurusz.
Lásd a bevez. értekezést.

13. Áltehén foganta féreg. Pasiphaé, hogy a bikát —
melybe szerelmes volt — magához vonzza, fából tehén alakot ké-
szítettet Dedalus által, belül üreset, s abba bújt bele, undok állati
ösztöne kielégítése végett.

17. Athén fejedelme: Thezeusz.

19. Nem járja. Helyesb szörenddel: Ez (Dante) nem ravasz hu-
godtól (Ariadnétól) nyert fonállal jő (mint Thezeusz ottfönn, a
labyrinthba), hogy téged megöljön.

31. Merengve mentem. S ő szólt: »Tán arrúl a
Romról gondolkodol, a melynek öre
E bösz barom, mely szómra meglapúla.
34. Tudd meg tehát, hogy mikor e lejtőre
Elsőbb jövék, leszállni mély pokolra,
E sziklafal még nem volt összetörve.
37. Kissé előbb — ha jól hallottam róla —
Mintsem hogy Az jött, ki a felső körből
Distól a nagy ragadmányt elrabolta:
40. Úgy megrendült a bércz minden felőlről,
Hogy azt hívém — a mindenség megint
Azt a vonzalmat érzi, melyre többször
43. Állt már a régi chaosz helyre, mint
Sokan hiszik; s az öreg bércz, im látod,
Mint több helyén, akkor repedt meg itt.
46. De nézz a völgybe most alá; mindjárt ott
A vérpatak, melyben sül-föl — a hol van! —
A ki erőszak által másnak ártott.«
49. Oh vak kívánság, oh bösz düh valóban,
Mely úgy sarkantyúz fenn a kurta létben,
S így megpuhít az örökkévalóban!
52. Egy széles árkot láttam ott, setéten,
Köríveként az összes területnek,
Mint vezetóm előre mondta nékem.

34. T u d d m e g t e h á t. L á s d a b e v. é r t e k.

43. 44. M i n t s o k a n h i s z i k. E z a z E m p e d o k l e s t a n a, m e l y s z e r i n t a v i l á g o t a l k o t ó p a r á n y o k m a j d n y u g a l o m b a n, m a j d m o z g á s b a n v a n n a k. N y u g a l o m b a n r e n d e s e n; m o z g á s b a n, h a a g y ü l ö l e t v a g y k ü z d e l e m a z e g y s é g e t m e g o s z t a n i —, v a g y h a a s z e r e t e t é s v o n z a l o m a m e g o s z t o t t s o k f é l e s é g e t i s m é t e g y s é g b e o l v a s z t a n i t ö r e k s z i k. — D a n t e e t a n t v a l ó s z i n ű l e g c s a k a z A r i s t o t e l e s n é l o l v a s h a t ó c z á f o l a t á b ó l i s m e r t e.

55. S a közt s a szikla-fal közt tarta rendet
Sok Centaur, nyilakkal fegyverezve,
Mint szoktak ottfönn, ha vadászni mentek,
58. Megállta mind, hogy jöni vettek észre,
S a csapatból három kivált előleg,
Tegezzeikből egy nyílt kikeresve.
61. »Mi kínra jötök? — kiálta messziről egy —
Kik ott a béreztől szálltok im e helybe?
Onnan feleljetek, máskép lelőlek.«
64. »A választ majd csak — mesterem felelte —
Chironnak lenn, közléről adjuk át.
Most is mint régen úgy heveskedel te!«
67. S halkan nekem: »Az ott Nessus, halált
Ki szép Dejaniráért szenvedett
S magából készítette bosszuját.
70. Középen, ki szügyére nézeget,
A nagy Chiron, ki Achillest ápolta;
S amaz Pholus, ki dühtől részeged't.

56. S o k C e n t a u r, lásd a bevez. érték.

65. C h i r o n n a k. A Centaurok feje. A mythologia úgy említi, mint legszelídebbet a centaurok közt, ki akkor is, mikor Herakles a centaurokkal küzdött, békét akart a felek közt. Legjámborabb levén valamennyi közt: Virgil azért akar v e l e beszélni.

67. N e s s u s. E Centaur a szép Dejanirába, Herakles nejébe, szeretett. Kit, midőn egy folyón át vitt, erővel akart magának megejteni. Herakles mérgezett nyíllal lőtte le az álnok szőrnyet; s ez, hogy boszút álljon, saját mérgezett vérét szerelmi varázs-szergyanánt ajánlotta Dejanirának; és mikor később Herakles elidegenedett ettől, Dejanira Heraklesnek a Nessus vérével áztatott ruhát adott; mitől Herakles oly iszonyú fájdalmakat szenvedett, hogy kinjában tűzbe rohant s ott megégett.

72. P h o l u s a legvadabb Centaurok egyike, ki Pirithoüsz lakodalmán, annak aráját Hippodámiát erőszakkal akarta elvenni vőlegényétől.

73. Körül ezirkálnak ezrenként, csoportba,
Nyilazva mind, ki a vérből kibukkan
Főlebb, mint engedné bűnök mivolta.
76. S a portyázókhoz értünk már utunkban.
Chiron nyilat vön s annak a nyelével
Bajszát simítá félre ottan-ottan.
79. S hogy az nem fődte nagy száját többé el,
Igy szóla társihoz: »Vettétek észre
A mihez ért e hátsó, hogy löké fel?
82. Halottak lába ilyen nemde tész-e?«
És jó vezérem, mellét érve már, hol
Egymásba forrva áll kétféle része,
85. Felelt: »Valóban él — s a felvilágról
Nekem kell öt e gyász-völgyön vezetnem,
Kényszer hozá ide, nem jő magától.
88. Hol Alleluják zengnek az egekben,
Onnan jött, ki ez új tisztet bizá rám.
Nem tolvaj ő s ne tarts gonosznak engem.
91. De az erőre, mely vezérli pályám'
E vad helyen, kérlek, ne hagyj magunkba.
Népedbül egy, szolgálatunkra állván,
94. Vezessen minket a gázlóig útba;
Emezt pedig a hátán vigye át.
Nem szellem ő, hogy légben szállni tudna.«
97. Bal mellihez fordúlt Chiron tehát
S Nessushoz így szólt: »Menj, vezesd el őket,
S a többbitől véd, úgy bizom reád.«

83. Mellét érve már. A Centaurok, lólábbal s szügygyel, em-
bernél magasabbak voltak; úgy, hogy Virgil, Chiron mellé állva,
annak csak melléig ért, a hol t. i. az emberi s ló-alak összeforrt.

89. K i e z ú j t i s z t e t b i z á r á m : Beatrice.

100. Mentünk, követve biztos vezetönket,
 A forró vér-fürdőnek part-hosszában,
 Hol a fővöttek kintől fel-felbögtek.
103. Némelyt szemöldig abba mártva láttam.
 S a nagy Centaur szolt: »Ezek zsarnokok mind,
 Kik vér- s rabláshoz szoktak a világban.
106. A vérszopó kegyetlenség jajong itt:
 Itt Sándor, itt van Dyonis a gaz,
 Hozván Siciliára tartós nagy kint.
109. A barna fürtü homlok ott: amaz
 Ezzelino; s mellette ama szölke:
 Az Estei Opizzo, kiről igaz

106. S á n d o r. Aligha Nagy Sándor, inkább a feréai zsarnok, kiről siciliai Diodor ír, öt Dyonisoszszal, a syrakúzai zsarnokkal együtt említve.

110. E z z e l i n o (az eredetiben: Azzolino), onarai gróf, a II. Frigyes császár veje, a leggonoszabb zsarnokok egyike; a XII. század legvégén született s a XIII. első felében uralkodott. A trevisoi örgrófságon s Paduán uralkodott, Lombárdia nagyobb részét is bírta. Zsarnokságát uralkodói s birói szigor álszínében gyakorolta, sok kegyetlenséggel. Homlokán nagy barna fürt tette ismerhetővé, s erre czéloz Dante. Szemöldökig levén a vérfolyóban, e fürt még is kilátszott.

111. A z e s t e i O p i z z o, méltó társa az előbbinek; Ferrara s az anconai örgrófság ura. Dühös guelf, kegyetlen és ragadozó. 28 évi zsarnoki uralkodás után 1293-ban halt meg. Általánosan elterjedt hír volt, hogy saját (mostoha) fia, VIII. Ázó fojtotta meg párnákkal. Úgy látszik: Dante is hitte ezt, mert a Centaurokkal nyomatékosan megerősítetteti, a netalán kételkedők ellenében. Ily családi tragédiák az estei házban nem tartoztak a ritkaságok közé, s elég tárgyat adtak a költőknek is rémtörténetekre. Hugo Victor Borgia Lukrécziáját, Byron Parisináját innen vette.

112. A hír, hogy mostoha fia megölte.«
 Most a költőhöz fordulék, ki monda :
 »Itt hátul én, Nessussal menj elől te.«
115. S a Centaur, kissé tovább haladva,
 Megállt a lelkek új csoportja mellett,
 Mely állig mártva volt a vérpatakba ;
118. S mutatva, félen, egy magános lelket,
 Szólt : »Ez döfé a szivet át, imában,
 Melyet a Témz partján ma is tisztelnek.«
121. Majd a vértóban olyanokat láttam,
 Kik abból fejjel, félmellig kiértek,
 S köztök nem egyet ismeröst találtam.
124. S a fertő egyre mind sekélyb sekélyb lett,
 Hogy térdig ért csak, végre csak bokáig,
 A hol mi általgázolók a révet.

119. E z d ö f é . . . Monforti Guido, angol lovag, s Anjou Károlynak toskánai helytartója, ki Viterbóban, 1270-ben, Henrik angol herceget, — ki épen visszatérőben volt a szentföldről, a keresztések azon hadjáratából, mely alatt szent Lajos francia király meghalt a templomban mise alatt, épen Ur-felmutatáskor, kardjával átdöfte. Ezzel pedig atyjáért akart boszút állani, Monforti Simon, leicesteri grófért, kit III. Henrik angol király, Henrik herceg nagybátyja, lázadás miatt megöletett s emberei által lófarkon hurczoltatott meg. A gyilkos, a templomból kijövet, kérdeztetvén, miért követte el e rettenetes vétket, azt felelte : »Boszút álltam apámért.« »Hogyan, kérdé a másik, hát nem úgy hurczolták meg apádat ?« Erre a gyilkos a templomba visszatért s áldozatát megfogva, hajánál fogva hurczolta ki a piacra. Anjoui Károly büntetetlen hagyta ez ocsmány tettet. Edvard angol király azonban, a megöltnek nagybátyja, szobrot állíttatott emlékére a Thames-híd végében, kezében áldozó pohárral, mely a megölt szivét tartalmazta e fölirattal : »Rokonomnak ajánlom e karddal átdöfött szivet.« — Montfort Guidónak, ez ocsmány bünért társtalan, magában kell szenvednie a pokolban.

127. »Ha látod, itt a vérfertő hogy' válik,
Mindegyre fogyva, kisebbé e részen —«
Mondá a Centaur — »tulsó oldalán így
130. Növekszik egyre, tudd meg, mig egészen
Mély lesz megint s aval foly össze majd, hol
Zsarnokok égnek örök kín tüzében.
133. Mert ott az ég igaz haragja paskol
Egy Attilát, ez ostorát a földnek,
És-Pyrrhust, Sextust; — s a miket kisajtol
136. A forró vérlúg: itt égnek a könnyek
Rinier Pazzo s Corneto szemében,
Kik országútakon raboltak, öltek.«
139. Evel megfordúlt s visszatért a réven.

134. Pyrrhus, nem az Achilles fia, hanem az epirusi király. —
Sextus, a nagy Pompejus fia, ki mint tengeri rabló tette magát
nevezetessé.

137. Rinier Pazzo, a valdarnoi Pazzi-k előkelő családjából;
különös előszeretettel fosztogatta a gazdag főpapokat. — Rinier
da Corneto hires országúti haramja Róma környékén, a Dante
korában.
